

Gwary Dziś

18.

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
WYDZIAŁ FILOLOGICZNO-FILOZOFICZNY
KOMISJA JĘZYKOZNAWCZA
INSTYTUT FILOLOGII POLSKIEJ
UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

GWARY DZIŚ

18.

Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej

Poznań 2025

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

GLÓWNY REDAKTOR WYDAWNICTW PTPN /
CHAIRMAN OF PTPN PUBLISHING HOUSE
Jakub Kępiński

REDAKCJA / EDITORIAL BOARD
Redaktor naczelny – Jerzy Sierociuk
Sekretarz redakcji – Błażej Osowski
Redaktorzy tematyczni – Justyna Kobus, Tadeusz Lewaszkiewicz, Irena Sarnowska-Gieffing,
Jerzy Sierociuk
Redaktorzy językowi – Marta Šimečková (język czeski),
Maryna Tkachuk (język ukraiński), Ana Kocheva (język bułgarski)

RADA NAUKOWA / SCIENTIFIC BOARD
Luchia Antonova-Vasileva (Sofia), Pavlo Hrytsenko (Kijów), Martina Ireinová (Brno),
Halina Karaś (Warszawa), Józef Kąś (Kraków), Hanna Martynova (Czerkasy),
Milena Šipková (Brno), Jožica Škofic (Lublana), Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENCI / REVIEWERS
Stanisław Cygan (Kielce), Halina Karaś (Warszawa), Renata Kucharzyk (Kraków)

KOREKTA / PROOF READING
Katarzyna Zagłoba

Copyright © by Authors and PTPN, 2025

Wydanie publikacji zostało sfinansowane przez Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ISSN 1898-9276
eISSN 2544-6983

Spis treści

Od Redakcji	9
-------------------	---

Марина Јуришић, Мирјана Петровић-Савић, <i>Српска дијалектологија у новом столећу</i>	11
Dorota Krystyna Rembiszewska, <i>Materiały warmińskie w ankietach Georga Wenkera do Deutscher Sprachatlas</i>	23
Віта Османова, <i>Іменник у діалектологічних студіях: історіографічний аспект</i> .	33
Lidia Przymuszała, Dorota Świłała-Trybek, <i>Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska. Naczynia i sprzęty kuchenne – założenia projektu</i>	45
Ilona Kulak, <i>Spiskie pogranicza i kontakty językowe. Historia, stan, perspektywy badawcze</i>	57
Justyna Garczyńska, <i>Projekt badań akustycznych nad akcentem wyrazowym w dialektach mazowieckim</i>	71

Renata Kucharzyk, <i>Zdania typu ono grzmi w gwarze jednej wsi małopolskiej</i>	85
Renata Marciniak-Firadza, <i>Gwarowy czasownik barłożyć (się)</i>	97
Дејан Милорадов, <i>О шаркану и бачу</i>	111
Kazimierz Sikora, <i>„Szczęść Boże!” – o powitaniach i pozdrowieniach przy pracy (podzwonne dla tradycyjnej etykiety językowej polskiej wsi)</i>	143
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Wybrane frazeologizmy o charakterze regionalnym w polszczyźnie południowokresowej</i>	159
Marta Šimečková, <i>Nalezený strojopis jako výpověď o průběhu výzkumu nářečí českého jazyka v minulosti</i>	169
Piotr Bartelik, <i>Kongruentna leksykalizacja jako jeden z podstawowych procesów mieszania kodów (code mixing) na przykładach języka kaszubskiego</i>	179

Людмила Колеснік, <i>Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej</i>	193
--	-----

Contents

From the Editors	9
------------------------	---

Marina Jurišić, <i>Marjana Petrović-Savić, Serbian dialectology in the new century</i>	11
Dorota Krystyna Rembiszewska, <i>Records from Warmia in Georg Wenker's questionnaires for the Deutscher Sprachatlas</i>	23
Vita Osmanova, <i>Noun in dialectological studies: a historiographical aspect</i>	33
Lidia Przymuszała, Dorota Świtała-Trybek, <i>Lexicon of Silesian culinary heritage. Kitchen utensils and equipment – project assumptions</i>	45
Ilona Kulak, <i>Linguistic borderlands and contacts of the Polish Spisz region. History, current research state, new prospects</i>	57
Garczyńska Justyna, <i>A project of acoustic research on word stress in the Mazovian dialect</i>	71

Renata Kucharzyk, <i>Sentences of the type ono grzmi in the local dialect of one village in Lesser Poland</i>	85
Renata Marciniak-Firadza, <i>Dialectal verb barłóżyć (się)</i>	97
Dejan Miloradov, <i>About the šarkan and the bač</i>	111
Kazimierz Sikora, „Szczęść Boże!” [God Bless!] – on greetings and salutations at work (a farewell to the traditional language etiquette of the Polish countryside)	143
Anna Kostecka-Sadowa, <i>Selected phraseologies of regional character in Polish South-Eastern borderlands</i>	159
Marta Šimečková, <i>The discovered typescript as a testimony of the research on Czech dialects in the past</i>	169
Bartelik Piotr, <i>Congruent lexicalization as one of the basics processes of code mixing on the examples from Kashubian language</i>	179

Ludmila Kolesnik, <i>Materials for the achievements of Slavic lexicography</i>	193
--	-----

Od Redakcji

W niniejszym roczniku jego zawartość niejako w sposób naturalny dzieli się na dwie części. Z jednej strony są to artykuły traktujące o ogólnych problemach dialektologii, z drugiej zaś – studia poświęcone konkretnym zjawiskom gwarowym.

Cieszy też to, że na łamach „Gwar Dziś” gościmy nowych Autorów, przez co zakres poruszanej problematyki znacząco się poszerza.

Jerzy Sierociuk

Марина Јуришић

Институт за српски језик САНУ

Београд

ORCID: 0000-0002-2696-0291; e-mail: jmarina011@gmail.com

Мирјана Петровић-Савић

Институт за српски језик САНУ

Београд

ORCID: 0000-0001-6129-4741; e-mail: cupkomika@gmail.com

Српска дијалектологија у новом столећу¹

Сажетак: У раду се даје кратак преглед активности у дијалектолошким истраживањима у новом столећу, која се надовезују на оно што је урађено у претходном периоду: описивање народних говора, бележење и обрађивање дијалекатске лексике, утврђивање ареала трију од раније познатих фонолошких особина у српским народним говорима (префонологизација некадашњег квантитета у вокалски квалитет, тј. неједнака судбина дугих и кратких вокала *e* и *o* на терену призренско-јужно-моравског дијалекта, фонолошка индивидуалност старог гласа *jat* и тзв. копаонички неоакут), као и ареала новооткривеног кратког акута. Показује се да, и поред неповољних историјско-политичких прилика, број дијалектолошких монографија расте, дијалекатска лексикографија (посебно у јужној и источној Србији) се и даље развија, и оно што је веома важно, упркос бројним проблемима, није прекинут рад на домаћим и међународним лингвистичким пројектима. Такође, поред традиционалних настојања да се опишу фонолошки, морфолошки и лексички ниво народних говора (пре него што се они потпуно промене), у српској дијалектологији је све присутније истраживање дијалекатске синтаксе.

Кључне речи: српски језик, дијалектологија, дијалектолошка истраживања.

Abstract: Serbian dialectology in the new century. The paper presents a brief overview of activities in dialectological research in the 21st century, which build upon work done in previous periods: describing vernacular speeches, recording and analyzing dialectal vocabulary, determining the areas of three previously known phonological features in Serbian vernaculars (the prephonologization of what was formerly vowel quantity into vowel quality, i.e., the different fates of long and short vowels *e* and *o* in the Prizren – South Morava dialect area; the phonological individuality of the old *jat* sound; and the so-called Kopaonik neocute), as well as the area of the newly discovered short neocute accent. It is observed that, despite unfavourable historical and political circumstances, the number of dialectological monographs is growing,

¹ Овај прилог финансирао је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору број 451-03-136/2025-03/ 200174 за 2025. годину, који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

dialectal lexicography (especially in southern and eastern Serbia) continues to develop, and, importantly, work on local and international linguistic projects has been developing without interruptions, despite numerous challenges. Additionally, alongside traditional efforts to describe the phonological, morphological, and lexical levels of vernacular speeches (before they change completely), research into dialectal syntax is becoming increasingly prominent in Serbian dialectology.

Keywords: Serbian language, dialectology, dialectological research.

1. XX stoleће представља златно доба српске дијалектологије. Битан и пресудан фактор који је утицао на то да се она у прошлом веку развије јесте чињеница да су се тада на домаћој лингвистичкој сцени појавила три изузетна филолога – Александар Белић, Милан Решетар и Павле Ивић; сва тројица су се бавила и историјом језика и дијалектологијом, А. Белић и М. Решетар су обележили прву половину XX века, а П. Ивић другу.² Њихов допринос науци о језику и народним говорима уопште је био изузетан и пресудан. Осим тога, велику одговорност према будућим генерацијама су показали А. Белић и П. Ивић. Своје активности и активности својих ученика и следбеника организовали су и усмерили на прави начин, а својим научним радовима поставили су изузетну основу за будућа истраживања. Чврсте темеље српској лингвистици и дијалектологији ударио је А. Белић својим непревазиђеним делом из 1905. године *Дијалекти источне и јужне Србије* (Белић 1905). Затим, у другој половини XX века појављује се његов даровити ученик, П. Ивић, изузетни полиглота са погледом на комплетан словенски простор као целину (и посебним акцентом на јужнословенски и српски). Заједно са својом супругом Милком Ивић организује рад у Новосадској лингвистичкој школи, која је дала квалитетан дијалектолошки кадар вођен идејом да “Европској и светској науци о језику у целини ми највише можемо допринети прикупљањем и интерпретацијом језичких чињеница из народа” (Реметић 2007, 180).

Српски дијалектолози, упркос проблемима са којима су се суочавали, свој посао радили су добро. Кадрови и финансијска средства били су честе препреке у њиховом раду, али је број монографских описа појединих говора све више растао. За то време се и дијалекатска лексикографија почела убрзано развијати (посебно у јужној и источној Србији). Покренута су и ономастичка истраживања и ту је предност дата демографски најугроженијим српским областима. И најзад, оно што је одавно познато, а што бисмо и овога пута истакли, у другој половини прошлога века наши лингвисти (дијалектолози и етимолози) отпочели су врло успешну сарадњу “на великим међународним подухватима из домена лингвистичке географије. То су, у првом реду, *Општесловенски лингвистички атлас*, *Европски лингвистички атлас* и *Општекарпатски дијалектолошки атлас*” (Реметић 2007, 180). Дакле, у другој половини XX века српски дијалектолози су предано учествовали у раду на великим међународним лингвистичким пројектима, чиме су допринели да овај период постане златно доба наше дијалектологије.

² О занимљивом колегијалном односу између А. Белића и Дубровчанина М. Решетара в. у: Реметић 2017, 86.

2. Почетком прве деценије XXI столећа окончан је рад на вредном међународном пројекту *Општекарпатски дијалектолошки атлас*, у којем су наши дијалектолози дали значајан допринос. Тада је, у издању Српске академије наука и уметности, Института за српски језик САНУ и Филозофског факултета у Новом Саду, објављен последњи, седми том овог капиталног дела. Учесће наших стручњака у раду на изради *Европског лингвистичког атласа* је, због недостатка финансијских средстава, сведено на минимум. Послови на *Опшесловенском лингвистичком атласу* (ОЛА) успешно су настављени и у новом миленијуму. Српска национална комисија уредно припрема свој део дијалекатског материјала и активно учествује у изради карата ОЛА. Поред дијалектолога, у овај посао укључени су и етимолози, који раде морфонолошку транскрипцију дијалекатских чињеница, на основу чега се састављају легенде и цртају карте на овом капиталном међународном лингвистичком пројекту. Нашој комисији поверен је на израду том *Горное овцеводство*³. Учесће домаћих лингвиста, у првом реду дијалектолога, у раду на међународним лингвистичким атласима није могло остати без последица на то да се, и даље, чека на израду националног језичког атласа. Према речима П. Ивића језички атласи убрајају се у “ризницу фундаменталних тековина култура цивилизованих народа” (Ивић 1960, 101). Добро познати догађаји на простору бивше Југославије с краја XX века допринели су томе да израда, раније осмишљеног, *Српскохрватског дијалектолошког атласа* буде замењена *Српским дијалектолошким атласом*, у чију израду се кренуло у крајње отежаним условима. У овом моменту можемо казати да је урађена “мрежа Атласа, коју чини преко осам стотина пунктова. Мрежа је на Космету, у БиХ и Хрватској, из сасвим прозирних разлога, гушћа од налога тамошње говорне разуђности. У мрежу су укључени српски говори у Албанији, Македонији, Румунији, Мађарској и Словенији (Бела Крајина)” (Реметић 2017, 102). У нови миленијум пренели су се поједини озбиљни задаци који се тичу уочавања и разјашњавања, укључујући и утврђивање изоглоса, раније (не)уочених појава на простору српских народних говора. Све док се то не разреши, може се “картографисати једино метеријал лексичке природе, што се управо и чини” (Реметић 2017, 102). “На досадашњи рад на овом послу, као и на његову перспективу треба гледати и у контексту чињенице да је од његовог почетка до данас ова држава четири пута мењала име, да су уместо тадашњег једног, разуме се “јединственог”, данас на сцени четири језика, односно «језика»” (Реметић 2017, 103).

3. Истраживања српских народних говора, по традиционалном моделу, настављена су и након 2000. године. У првој четвртини овога века добили смо знатан број дијалектолошких монографија. Истраживачи су се, пре свега, посветили испитивањима фонолошких и морфолошких особености наших дијалеката. Такође, у овом периоду је објављен не тако мали број дијалекатских речника и лексичких збирки. Упркос неизбежној трци с временом и неминовним, свима добро познатим, променама у дијалектима, истраживачи народних говора су успели да отклоне поједине белине са српске језичке карте и да расветле неке од недоумица. Знатан допринос у томе имао је организовано вођен рад на пројекту “Дијалектолошка

³ Нажалост, сада су послови на ОЛА у застоју због познате политичке ситуације.

истраживања српског језичког простора“ који се од 2003. године реализује у Институту за српски језик САНУ. Ипак, није било могуће равномерно истражити и описати све делове српског језичког простора, често због разлога “нелингвистичке природе“. Тако је терен Косова и Метохије крајем прошлога века, због присилног масовног исељавања, надамо се и привременог, скоро у потпуности остао без Срба, те су од изузетног значаја радови настали као резултат истраживања народних говора јужне српске покрајине. Неки од тих радова објављени су у оквиру Институтске едиције “Монографије”: *Заменице у говорима југозападног дела Косова и Метохије* (Младеновић 2010), *Речник говора северне Метохије* (Букумирић 2012), *Турцизми у српском призренском говору* (Петровић 2012), *Говор јужнокосовског села Гатње* (Младеновић 2013), док је већина ових драгоцених остварења, по обичају, објављена у *Српском дијалектолошком зборнику*, најстаријем гласилу Српске краљевске академије (касније – Српске академије наука и уметности): *Говор шарпланинске жупе Гора* (Младеновић 2001), *Говори северне Метохије* (Букумирић 2003), *Терминологија куће и покућства у северној Метохији* (Букумирић 2006), *Лексика српског призренског говора* (Милосављевић 2017), *Говор северношарпланинске жупе Сиринић* (Младеновић 2019), *Говор села Врбичане крај Призрена* (Младеновић 2023), *Говори Косовског Поморавља (гласови и облици)* (Трајковић 2024). Број монографских студија о српским народним говорима наставио је да расте. Посебно се истиче податак да је и са демографски угрожених подручја добијен одређени број вредних студија и лексичких дела. Заступљени су прилози из фонетике и фонологије, морфологије и творбе, синтаксе и семантике, лексике и лексикографије. Очекивано, неки од њих су публиковани у *Српском дијалектолошком зборнику*: *Рјечник дубровачког говора* (Бојанић, Тривунац 2002), *Творба именица у говору Срба југоисточне Лике* (Павлица 2006), *О говору Срба Бање Врућице крај Теслића I (фонетске и морфолошке особине)* (Драгичевић 2007), *Акценти ријечи у говору Срба Лапачког поља* (Драгичевић 2009), *Херцеговачка пчеларска лексика (на општесловенској основи)* (Пујић 2013), *Из лексике источне Лике (Доњи Лапац и Јошан)* (Зобеница 2016), *Фонетске и морфолошке особине српских посавских говора између Врбаса и Украине* (Козомара 2016), *Народна медицинска лексика Великог Блашка (код Бањалуке)* (Савић 2017), *Рјечник гламочког говора; Додатак Рјечнику гламочког говора и Други додатак Рјечнику гламочког говора* (Бојиновић 2015; 2018; 2020), *Српски говори Шипова* (Цукут 2021), *Фонетске особине говора Бастаса* (Козомара 2022), *Фонетске особине говора Масловара код Котор Вароша* (Пешевић Стојановић 2023), *Рјечник говора Срба у селима око Пакраца* (Заилац 2024). У периоду који се посматра у овом раду дијалекатска лексикографија, посебно на простору призренско-тимочких говора, наставила је да се развија, тако да је објављено више дијалекатских речника (Богдановић 2007; 2008; 2023, Жугић 2005, Ћирић 2018),⁴ међу којима је велики број оних насталих као резултат рада

⁴ Овде се наводе само неки лексикографски радови штампани у *Српском дијалектолошком зборнику*, пошто циљ овога прилога није да понуди потпуну библиографију ових радова или уопште, српских дијалектолошких радова насталих после 2000. године. Ипак, показале су се веома корисним библиографије дијалекатских радова из овог периода (Недељков, Марковић 2015, Марковић 2015, Младеновић, Марковић 2021).

аматера-ентузијаста, наравно, уз стручну помоћ домаћих дијалектолога (нпр: Јовановић 2004; 2007, Динић 2008, Стојановић 2010, Златковић 2020; 2022; 2024). С новим временом, појавила су се и нова интересовања. Пажња се са говора руралних средина пренела и на урбане говоре. Развија се методологија њихових истраживања. Посебно су се истакли резултати рада на пројекту *Говор Новог Сада* (Бошњаковић 2009).

4. Дијалектолошка истраживања су дуго била првенствено везана за лексички, фонолошки и морфолошки језички ниво, док синтаксичка проблематика готово да није била предмет истраживања (осим у појединим детаљима у оквиру неких монографија).⁵ Добро је примећено

да је наша дијалектологија за више од сто година организованог и плодног рада остала највише дужна српској и словенској науци на пољу синтаксе. То се може објаснити прихватљивим аргументима: на једној страни значај потребе да се опишу својства народних говора на другим, нижим нивоима, на другој страни сложености и приметнији начин прикупљања грађе за потребе синтаксичких изучавања. Зато се у иначе врло богатој дијалектолошкој литератури може наћи мало монографија које су посветиле више пажње и синтакси испитиваних говора (Танасић 2013, 529).

С правом можемо казати да се после 2000. године појављује све већи број радова у којима је пажња посвећена истраживањима дијалекатске синтаксе. Објављено је и више монографских студија из синтаксе падежа (Павловић 2000, Милорадовић 2003, Жугић 2010, Јуришић 2014, Симић 2018, Станковић 2024), док је, засад, једна посвећена синтакси глагола (Вељовић 2018). Свака од њих може се сматрати репрезентативном и корисном као модел (у методолошком и терминолошком смислу) за нова истраживања.

5. Иако су домаћи дијалектолози у другој половини XX века дали изузетан допринос у проучавању народних говора, наслеђен је, између осталог, задатак да се утврде границе ареала трију важних фонолошких особина у српским дијалектима: префонологизације некадашњег квантитета у вокалски квалитет (неједнака судбина дугих и кратких вокала *e* и *o* на терену призренско-јужноморавског дијалекта), фонолошке индивидуалности старог гласа *jam* и тзв. копаоничког неоакута (дуги акут). Такође је недавно “откривено” да неки српски народни говори чувају и стари кратки акут, макар у траговима, тако да је и прецизирање граница његовог присуства постало још један задатак на коме се ради.

5.1. Префонологизација некадашњег квантитета у вокалски квалитет представља занимљивост у вокалском систему неких од балканизираних српских говора. Ова појава није јединствена, тј. она “има безброј паралела у историји разних језика. Кроз такав процес прошао је и прасловенски вокализам, а таква је и суштина ПОЉСКОГ *pochylenie*. На тлу српскохрватског језика познати су такви случајеви

⁵ Јединствена је у том погледу студија *Синтакса левачког говора I. Употреба падежних облика* (Симић 1980), која се бави синтаксом падежа.

из кајкавских и чакавских говора” (Ивић, Реметић 2018, 56). На територији Србије огледа се у томе “да су наглашени вокали *е* и *о* (и, евентуално, ови вокали у слогу непосредно пред акцентом), приликом нестанка квантитета дали двојаке рефлексе: дуго *е* и *о* дали су затворене *е* и *о*, а кратко *е* и *о* дали су отворене *е* и *о*, чиме је уместо фонолошких опозиција по квантитету дошло до стварања опозиција по вокалском квалитету” (СТИЈОВИЋ 2010, 319). Префонологизација је, при том, у неким говорима праћена и факултативном дифтонгизацијом (Ивић, Реметић 2018). Ову појаву је прва приметила почетком седамдесетих година прошлог века Ронел Александер у селу Грачаница код Приштине (на тлу јужне српске покрајине Косова и Метохије) (Ивић, Александер 1971), а касније су је други истраживачи регистровали у још неким југозападним говорима призренско-јужноморавског дијалекта. Врло је могуће да се префонологизација са простора Косова и Метохије миграцијама ширила у друге области у којима се среће, пре свега у Алексиначко Поморавље (на крајњем северу поменутог дијалекта), што одговара етнографским подацима о пореклу становништва (Богдановић 1987, 68–73). Засад је сигурно да је присутна на територији Косова и Метохије, с тим што тамо није заступљена у свим призренско-јужноморавским говорима, нити је уједначена у том смислу да су сви говори са двојаким рефлексима наглашених *е* и *о* праћени дифтонгизацијом, као што ни код говора праћених дифтонгизацијом она није увек везана и за дуго и за кратко *е* и *о*. У неким говорима се примећују једино трагови префонологизације, рецимо, у говору Гатње (Младеновић 2013, 72, 75), а најновије истраживање говора Косовског Поморавља показује да тамо нема правилности у потврдама “отварања и затварања вокала *е* и *о* и њихове дифтонгизације, те да они представљају неку врсту прелаза у развоју префонологизације, односно у њеном заустављању” (Трајковић 2024, 37–38). Укратко, одмакло се са истраживањима и границе простирања ове фонолошке појаве биће ускоро јасно означене.

5.2. Када је у питању чување старих прасловенских акцената (дугог и кратког акута) у српским народним говорима, Драгољуб Петровић, најпродуктивнији и најзаслужнији дијалектолог нашег времена, је недавно написао да је акут

у дугим слоговима „откривен” на крају XIX века у чакавским говорима (и зато означен као „чакавски акут”), убрзо после тога био је потврђен и у штокавштини, најпре у посавским, касније и у подравским и источnobосанским говорима, а сасвим недавно и у косовско-ресавском појасу и његовом „ерском” суседству, али је требало да прође још цео век да би се схватило да такав акценат постоји и у кратким слоговима (Петровић 2018, 27).

Данас је познато да су се та два крупна архаизма (дуги и кратки акут) сачувала у бар неким говорима источnobосанског дијалекатског типа, као и да

најновије рашчитавање раније литературе препознаје кратки акут “у штокавским говорима од сарајевске околине, преко источне Босне и Посавине, до Доње Подравине, Барање и западне Бачке” (Петровић 2018: 26), чему треба додати и податак да је у српским идиомима на подручју и непосредном суседству источnobосанског дијалекта, кратки акут “преведен” у краткоузлази акценат (Ђуркин 2006:13; Јахић 2002:188) (Реметић 2020, 612).

Домаћи дијалектолози још увек одређују границе ареала који заузима стари дуги акут тзв. копаонички неоакут, и показало се да су оне много шире него што се најпре мислило (уп. Ивић 2009; 2018; Драгин 2005; 2015; Петровић, Гудурић 2008; Петровић 2010; Радић 1990; 2010; Реметић 2004; Петровић-Савић 2020; Радовановић, Николић 2022), а са утврђивањем граница чувања кратког акута (макар у траговима) започело се много касније, у овом веку. Испоставило се да у говорима северозападне Србије, поред дугог акута присутног у траговима, који се није сасвим изједначио са дугосилазним акцентом (Петровић-Савић 2020), постоје и трагови кратког акута (на истом простору Јадра, Рађевине и Подгорине), и да је истраживање показало да се ни он није у потпуности изједначио са краткосилазним акцентом (Петровић-Савић 2021), што је врло слично приликама у кладањском крају, за које је С. Реметић констатовао да према три дуга стоје и три кратка акцента (Реметић 2004). Дакле, српски дијалектолози започели су и утврђивање граница овог “новооткривеног” архаизама на српском језичком простору.

5.3. У српској дијалектологији дуго су већ познати исељенички говори који су сачували фонолошку индивидуалност старог гласа *jam* (католици Карашовани у румунском делу Баната, галипољски Срби у Пехчеву у источној Македонији, католици у селу Рекаш и православни Срби у неколико села Банатске Црне Горе у близини Темишвара у Мађарској). Истраживања С. Реметића почетком осамдесетих година прошлог века потврдила су присуство старог гласа *јат* “на прилично пространом терену који обухвата део Шумадије и Посавине, Тамнаву, Колубару, Ваљевску Подгорину, Рађевину и део Азбуковице” (Реметић 1981, 16).⁶ Тада се сазнало да територија сачуваног гласа *jam* почиње од Саве и досеже готово до Дрине (код Љубовије) по линији североисток – југозапад, а још се одређују њене западне, јужне и источне границе.

6. У новом столећу српски дијалектолози су наставили са започетим пословима и пренетим обавезама из претходног периода. Истина, у извесној мери то је успорено, али у исти мах и очекивано јер после „златног доба“ наше дијалектологије, ма колико бављење овом науком било олакшано, велики је и притисак и одговорност на млађим генерацијама – претходници су овој дисциплини дали немерив и непревазиђен допринос. Теренског рада је, истини за вољу, мање, како због материјалне тако и због кадровске ситуације. Битно је истаћи да се дијалекатски материјал, и даље, сакупља на терену и обрађује на одговарајући начин. Циљеви којима се тежи, поред монографских описа још неистражених српских народних говора и скидања белина са језичке карте, јесу и утврђивање појединих изоглоса на српском језичком простору. Под тим се, пре свега, подразумева утврђивање граница: јата, префонологизације квантитета у квалитет и акута (дугог и кратког). Све то се може постићи ако се интензивира рад на терену.

⁶ Аутор је овим истраживањем открио не само незамењено *jam* (које је раније на том простору било примећено од стране претходних истраживача, али није било идентификовано као архаични глас *jam*), већ је истовремено разрешио дугогодишњу дилему о присуству икаваца у Азбуковици (испоставило се, засновану само на погрешној перцепцији) и утврдио да је река Дрина граница између народних говора који чувају *jam* и оних са ијекавском заменом овога старог гласа (Реметић 1981).

Литература

- Белић А. [Belić A.] (1905), *Дијалекти источне и јужне Србије* [Dijalekti istočne i južne Srbije], „Srpski dijalektološki zbornik”, I, Београд.
- Богдановић Н. [Bogdanović N.] (1987), *Говор Алексиначког Поморавља* [Govor Aleksinačkog Pomoravlja], „Српски дијалектолошки зборник”, XXXIII, с. 7–302.
- Богдановић Н. [Bogdanović N.] (2007), *Змијски речник југоисточне Србије* [Zmijski rečnik jugoistočne Srbije], „Српски дијалектолошки зборник”, LIV, с. 521–547.
- Богдановић Н. [Bogdanović N.] (2008), *Земљописна и њој сродна лексика југоисточне Србије* [Zemljopisna i njoj srodna leksika jugoistočne Srbije], „Српски дијалектолошки зборник”, LV, с. 433–518.
- Богдановић Р.Н. [Bogdanović R.N.] (2023), *Мали речник села Бучума* [Mali rečnik sela Bučuma], „Српски дијалектолошки зборник”, LXX/1, с. 369–634.
- Бојанић М., Тривунац Р. [Bojanić M., Trivunac R.] (2002), *Рјечник дубровачког говора* [Rječnik dubrovačkog govora], „Српски дијалектолошки зборник”, XLIX, с. 1–458.
- Бојиновић М. [Bojinović M.] (2015), *Рјечник гламачког говора* [Rječnik glamočkog govora], „Српски дијалектолошки зборник”, LXII, с. 1–246.
- Бојиновић М. [Bojinović M.] (2018), *Додатак Рјечнику гламачког говора* [Dodatak Rječniku glamočkog govora], „Српски дијалектолошки зборник”, LXV/1, с. 915–1059.
- Бојиновић М. [Bojinović M.] (2020), *Други додатак Рјечнику гламачког говора* [Drugi dodatak Rječniku glamočkog govora], „Српски дијалектолошки зборник”, LXVII, с. 1–122.
- Бошњаковић Ж. [Bošnjaković Ž.] (2009), *Испитивање градских говора у Србију* [Ispitivanje gradskih govora u Srbiji], [у]: *Говор Новог Сада. Св. 1: Фонетске особине*, „Лингвистичке свеске” 8, [Govor Novog Sada. Sv. 1: Fonetske osobine, „Lingvističke sveske” 8], Нови Сад, с. 47–76.
- Букумирић М. [Bukumirić M.] (2003), *Говори северне Метохије* [Govori severne Metohije], „Српски дијалектолошки зборник”, L, с. 1–356.
- Букумирић М. [Bukumirić M.] (2006), *Терминологија куће и покућства у северној Метохији* [Terminologija kuće i pokućstva u severnoj Metohiji], „Српски дијалектолошки зборник”, LIII, с. 375–548.
- Букумирић М. [Bukumirić M.] (2012), *Речник говора северне Метохије* [Rečnik govora severne Metohije], Београд.
- Вељовић М.Б. [Veljović M.B.] (2018), *Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице* [Sintaksa glagolskih oblika u govoru Tutina, Novog Pazara i Sjenice], „Српски дијалектолошки зборник”, LXV/1, с. 1–476.
- Динић Ј. [Dinić J.] (2008), *Тимочки дијалекатски речник* [Timočki dijalekatski rečnik], Београд.
- Драгин Г. [Dragin G.] (2005), *Неоакут у студеничким говорима* [Neoakut u studenačkim govorima], [у]: „Србистички прилози”, Зборник у част професора Славка Вукомановића [„Srbistički prilozi”, Zbornik u čast profesora Slavka Vukomanovića], уред. Б. Ћорић и др., Београд, с. 89–92.
- Драгин Г. [Dragin G.] (2015), *Говори у сливу Студенце. Увод, фонетика, текстови* [Govori u slivu Studenice. Uvod, fonetika, tekstovi], Нови Сад.
- Драгићевић М. [Dragičević M.] (2007), *О говору Срба Бање Врућице крај Теслића I (фонетске и морфолошке особине)* [O govoru Srba Banje Vrućice kraj Teslića I (fonetske i morfološke osobine)], „Српски дијалектолошки зборник”, LIV, с. 323–401.

- Драгичевић М. [Dragičević M.] (2009), *Акценти ријечи у говору Срба Лапачког поља* [*Akcenti riječi u govoru Srba Lapackog polja*], „Српски дијалектолошки зборник”, LVI, с. 277–371.
- Жугић Р. [Žugić R.] (2005), *Речник говора јабланичког краја* [*Rečnik govora jablaničkog kraja*], „Српски дијалектолошки зборник”, LII, с. 1–470.
- Жугић Р. [Žugić R.] (2010), *Исказивање генитивних значења у говору јабланичког краја (у светлу призренско-тимочких говора као целине)* [*Iskazivnje genitivnih značenja u govoru jablaničkog kraja (u svetlu prizrensko-timočkih govora kao celine)*], Београд.
- Зайлац М. [Zailac M.] (2024), *Рјечник говора Срба у селима око Пакраца* [*Rječnik govora Srba u selima oko Pakraca*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXXI, с. 265–594.
- Златковић Д. [Zlatković D.] (2020), *Друга допуна Речнику пиротског говора* [*Druga dopuna Rečniku pirotskog govora*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXVII, с. 123–297.
- Златковић Д. [Zlatković D.] (2022), *Трећа допуна Речнику пиротског говора* [*Treća dopuna Rečniku pirotskog govora*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXIX, с. 103–280.
- Златковић Д. [Zlatković D.] (2024), *Четврта допуна Речнику пиротског говора* [*Četvrta dopuna Rečniku pirotskog govora*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXXI, с. 595–679.
- Зобеница С. [Zobenica S.] (2016), *Из лексики источне Луке (Доњи Лапац и Јошан)* [*Iz leksike istočne Like (Donji Lapac i Jošan)*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXIII, с. 735–838.
- Ивић П. [Ivić P.] (1960), *Почетак организованог рада на лингвистичкој географији код нас* [*Početak organizovanog rada na lingvističkoj geografiji kod nas*], „Наш језик” н. с. X/3–6, с. 101–107.
- Ивић П., Александер Р. [Ivić P., Alexander R.] (1971), *Префоновологизација количества гласног у квалитет у једном југо-источном српском говору, Обшесловјанский лингвистический атлас; Материјали и истраживања* [*Prefonologizacija količestva glasnog u kačestvo v jednom jugo-vostočnom serbskom govore, Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas; Materialy i issledovanija*], Москва, с. 18–21.
- Ивић П. [Ivić P.] (2009), *Српски дијалекти и њихова класификација* [*Srpski dijalekti i njihova klasifikacija*], прир. С. Реметић, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Ивић П., Реметић С. [Ivić P., Remetić S.] (2018), *Рефлекси акцентованих вокала е и о у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту Косовске покрајине* [*Refleksi akcentovanih vokala e i o u govorima prizrensko-južnomoravskog dijalekta na zemljištu Kosovske pokrajine*], [у]: *Расправе, студије, чланци*, књ. 2: *О дијалектологији*, прир. С. Реметић, *Целокупна дела Павла Ивића*, ред. М. Радовановић [*Rasprave, studije, članci*, knj. 2: *O dijalektologiji*, prir. S. Remetić, *Celokupna dela Pavla Ivića*, red. M. Radovanović], том X/2***, Сремски Карловци–Нови Сад, с. 48–59.
- Ивић П. [Ivić P.] (2018), *Неоакут на падинама Копаноника* [*Neoakut na padinama Kopaonika*], [у]: *Расправе, студије, чланци*, књ. 2: *О дијалектологији*, прир. С. Реметић, *Целокупна дела Павла Ивића*, ред. М. Радовановић [*Rasprave, studije, članci*, knj. 2: *O dijalektologiji*, prir. S. Remetić, *Celokupna dela Pavla Ivića*, red. M. Radovanović], том X/2***, Сремски Карловци–Нови Сад, с. 153–163.
- Јовановић В. [Jovanović V.] (2004), *Речник села Каменице код Ниша* [*Rečnik sela Kamenice kod Niša*], „Српски дијалектолошки зборник”, LI, с. 313–688.
- Јовановић В. [Jovanović V.] (2007), *Додатак Речнику села Каменице код Ниша* [*Dodatak Rečniku sela Kamenice kod Niša*], „Српски дијалектолошки зборник”, LIV, с. 403–520.

- Јуришић М. [Jurišić M.] (2014), *Синтакса падежа Горње Пчиње (Одредбене функције)* [*Sintaksa padeža Gornje Pčinje (Određbene funkcije)*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXI, с. 367–534.
- Козомара Д. [Kozomara D.] (2016), *Фонетске и морфолошке особине српских посавских говора између Врбаса и Укрине* [*Fonetske i morfološke osobine srpskih posavskih govora između Vrbasa i Ukrine*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXIII, 579–733.
- Козомара В.Д. [Kozomara V.D.] (2022), *Фонетске особине говора Бастаса* [*Fonetske osobine govora Bastasa*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXIX, 1–102.
- Марковић Б. [Marković B.] (2015), Сто десет година *Српског дијалектолошког зборника* (1905–2015) – Библиографија [*Sto deset godina Srpskog dijalektološkog zbornika (1905–2015) – Bibliografija*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXII, с. 327–349.
- Милорадовић С. [Miloradović S.] (2003), *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља, Балканистички и етномиграциони аспект* [*Upotreba padežnih oblika u govoru Paraćinskog Pomoravlja, Balkanistički i etnomigracioni aspekt*], Београд.
- Милосављевић Т. [Milosavljević T.] (2017), *Лексика српског призренског говора* [*Leksika srpskog prizrenskog govora*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXIV, с. 1–601.
- Младеновић Р. [Mladenović R.] (2001), *Говор шарпланинске жупе Гора* [*Govor šarplaninske župe Gora*], „Српски дијалектолошки зборник”, XLVIII, с. 1–696.
- Младеновић Р. [Mladenović R.] (2010), *Заменице у говорима југозападнoг дела Косова и Метохије* [*Zamenice u govorima jugozapadnog dela Kosova i Metohije*], Београд.
- Младеновић Р. [Mladenović R.] (2013), *Говор јужнокосовског села Гатње* [*Govor južnokosovskog sela Gatnje*], Београд.
- Младеновић Р. [Mladenović R.] (2019), *Говор северношарпланинске жупе Сиринић* [*Govor severnošarplaninske župe Sirinić*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXVI/1, с. 1–1047.
- Младеновић М.Р., Марковић Ђ.Б. [Mladenović M.R., Marković Đ.B.] (2021), *Прилог библиографији о српским народним говорима Косова и Метохије* [*Prilog bibliografiji o srpskim narodnim govorima Kosova i Metohije*], [у]: Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије [*Rezultati dosadašnjih i pravci budućih istraživanja srpskih narodnih govora Kosova i Metohije*], ур. Р. Младеновић, П. Пипер, Београд–Косовска Митровица, с. 327–387.
- Младеновић Р. [Mladenović R.] (2023), *Говор села Врбичане крај Призрена* [*Govor sela Vrbičane kraj Prizrena*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXX/1, с. 1–368.
- Недељков Љ., Марковић Б. [Nedeljkov Lj., Marković B.] (2015), *Дијалекатска лексикографија штокавског наречја (од 1818. до 2014. године) – Библиографија* [*Dijalekatska leksikografija štokavskog narečja (od 1818. do 2014. godine) – Bibliografija*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXII, с. 247–326.
- Павлица Д. [Pavlica D.] (2006), *Творба именица у говору Срба југоисточне Луке* [*Tvorba imenica u govoru Srba jugoistočne Like*], „Српски дијалектолошки зборник”, LIII, с. 1–187.
- Павловић С. [Pavlović S.] (2000), *Детерминативни падежи у говору северозападне Боке* [*Determinativni padeži u govoru severozapadne Boke*], Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 16 [Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 16], Београд.
- Петровић Д., Гудурић С. [Petrović D., Gudurić S.] (2008), *Неоакут на северном подножју Рудника* [*Neokut na severnom podnožju Rudnika*], [у]: Зборник Института за српски језик САНУ I, Посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота [*Zbornik In-*

- stituta za srpski jezik SANU I, Posvećeno dr Dragu Ćupiću povodom 75-godišnjice života*], с. 419–428.
- Петровић Д. [Petrović D.] (2010), *Трагови неоакута у говорима југозападне Србије* [*Tragovi neoakuta u govorima jugozapadne Srbije*], [у]: *Зборник радова Филозофског факултета (Универзитета у Приштини), Посебно издање поводом 50-годишњице оснивања Филозофског факултета посвећено проф. др Милосаву Вукићевићу* [*Zbornik radova Filozofskog fakulteta (Univerziteta u Prištini), Posebno izdanje povodom 50-godišnjice osnivanja Filozofskog fakulteta posvećeno prof. dr Milosavu Vukićeviću*], Косовска Митровица, с. 397–402.
- Петровић Д. [Petrović D.] (2018), *О кратком акуту* [*O kratkom akutu*], [у]: *Зборник радова посвећен проф. др Милану Драгичевићу (1947-2017)* [*Zbornik radova posvećen prof. dr Milanu Dragičeviću (1947-2017)*], Бања Лука, с. 26–44.
- Петровић-Савић М. [Petrović-Savić M.] (2020), *О траговима неоакута у говорима северозападне Србије* [*O tragovima neoakuta u govorima severozapadne Srbije*], „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику”, LXIII/1, с. 131–139.
- Петровић-Савић М. [Petrović-Savić M.] (2021), *Трагови кратког акута у говорима северозападне Србије* [*Tragovi kratkog akuta u govorima severozapadne Srbije*], „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику”, LXIV/2, с. 141–148.
- Петровић С. [Petrović S.] (2012), *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерикућа* [*Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Ćemerikića*], Београд.
- Пешевић Стојановић Ј.С. [Pešević Stojanović J.S.] (2023), *Фонетске особине говора Масловара код Котор Вароша* [*Fonetske osobine govora Maslovara kod Kotor Varoša*], „Српски дијалектолошки зборник”, LXX/1, с. 747–857.
- Пујић С. [Pujić S.] (2013), *Херцеговачка пчеларска лексика (на општесловенској основи)* [*Hercegovačka pčelarska leksika (na opšteslovenskoj osnovi)*], „Српски дијалектолошки зборник”, LX, с. 463–801.
- Радић П. [Radić P.] (1990), *Цртице о говору села Мрче у куришумлијском крају* [*Crtice o govoru sela Mrče u kuršumlijskom kraju*], „Српски дијалектолошки зборник”, XXXVI, с. 1–74.
- Радић П. [Radić P.] (2010), *Копанонички говор. Етногеографски и културолошки приступ* [*Kopaonički govor. Etnogeografski i kulturološki pristup*], Београд.
- Радовановић Д., Николић Ј. [Radovanović D., Nikolić J.] (2022), *Акут у говорима косовско-ресавског дијалекта (Скица географског распореда)* [*Akut u govorima kosovsko-resavskog dijalekta (Skica geografskog rasporeda)*], „Зборник Матице српске за филологију и лингвистику”, LXV/1, с. 77–94.
- Реметић С. [Remetić S.] (1981), *О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије* [*O nezamenjenom jatu i ikavizmima u govorima severozapadne Srbije*], „Српски дијалектолошки зборник”, XXVII, с. 7–105.
- Реметић Н.С. [Remetić N.S.] (2004), *О шесточланом прозодијском систему у говору Кладња и околине* [*O šestočlanom prozodijskom sistemu u govoru Kladnja i okoline*], [у]: *Зборник радова са међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”* [*Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Život i delo akademika Pavla Ivića”*], Суботица–Нови Сад–Београд, с. 651–660.
- Реметић С. [Remetić S.] (2007), *Шездесет година дијалектологије у Институту за српски језик* [*Šezdeset godina dijalektologije u Institutu za srpski jezik*], [у]: „Шездесет година Ин-

- ститута за српски језик САНУ”, Зборник радова I [„Šezdeset godina Instituta za srpski jezik SANU”, Zbornik radova I], Београд, с. 179–193.
- Реметић С. [Remetić S.] (2017), *Српска дијалектологија јуче, данас и сутра* [Srpska dijalektologija juče, danas i sutra], „Јужнословенски филолог”, LXXIII/3–4, Београд, с. 85–112.
- Реметић Н.С. [Remetić N.S.] (2020), *О употреби предлога о у говору источnobосанских Ера* [O upotrebi predloga o u govoru istočnobosanskih Era], [у]: „Dijalekti, jezična povijest i tradicija“, Zbornik u čast Josipu Liscu, ured. J. Bratulić, G. Čupković, J. Galić, Zadar, с. 611–622.
- Савић Б. [Savić B.] (2017), *Народна медицинска лексика Великог Блашка (код Бањалуке)* [Narodna medicinska leksika Velikog Blaška (kod Banjaluke)], „Српски дијалектолошки зборник”, LXIV, с. 995–1066.
- Симић Р. [Simić R.] (1980), *Синтакса левачког говора I, Употреба падежних облика* [Sintaksa levačkog govora I, Upotreba padežnih oblika], „Српски дијалектолошки зборник”, XXVI, с. 7–146.
- Симић З. [Simić Z.] (2018), *Синтакса падежа у говору романијског платоа: метафоризација простора* [Sintaksa padeža u govoru romanijskog platoa: metaforizacija prostora], Библиотека Јужнословенског филолога. Нова серија, књ. 25 [Biblioteka Južnoslovenskog filologa. Nova serija, knj. 25], Београд.
- Станковић Д. [Stanković D.] (2024), *Употреба падежних облика именица у говору младих Врањанаца – синтаксичко-семантички приступ* [Upotreba padežnih oblika imenica u govoru mladih Vranjanaca – sintaksičko-semantički pristup], Врање.
- СТИЈОВИЋ Р. [Stijović R.] (2010), *Прилог утврђивању границе префологизације наглашених вокала е и о у призренско-јужноморавским говорима на територији Косова и Метохије* [Prilog utvrđivanju granice prefonologizacije naglašenih vokala e i o u prizrensko-južnomoravskim govorima na teritoriji Kosova i Metohije], [у]: „Косово и Метохија у цивилизацијским токовима”, Међународни тематски зборник, књ. 1, Језик и народна традиција [„Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima”, Međunarodni tematski zbornik, knj. 1, Jezik i narodna tradicija], Косовска Митровица, с. 319–325.
- Стојановић Р. [Stojanović R.] (2010), *Црнотравски речник* [Crnotravski rečnik], „Српски дијалектолошки зборник”, LVII, с. 1–1060.
- Танасић С. [Tanasić S.] (2013), *Падежи за обиљежавање времена у говору источnobосанских Ера* [Padeži za obilježavanje vremena u govoru istočnobosanskih Era], „Годишњак за српски језик”, XXVI/13, с. 529–542.
- Трајковић Т. [Trajković T.] (2024), *Говори Косовског Поморавља (гласови и облици)* [Govori Kosovskog Pomoravlja (glasovi i oblici)], „Српски дијалектолошки зборник”, LXXI, с. 1–264.
- Ћирић Љ. [Ćirić Lj.] (2018), *Речник говора Лужнице* [Rečnik govora Lužnice], „Српски дијалектолошки зборник”, LXV/2, с. 1–1166.
- Цукут М.С. [Cukut M.S.] (2021), *Српски говори Шипова* [Srpski govori Šipova], „Српски дијалектолошки зборник”, LXVIII, с. 1–158.

Dorota Krystyna Rembiszewska

Polska Akademia Nauk

Instytut Slawistyki, Warszawa

ORCID: 0000-0003-0339-0879; e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.edu.pl

Materiały warmińskie w ankietach Georga Wenkera do *Deutscher Sprachatlas*

Abstrakt: W tekście scharakteryzowano ankiety do *Niemieckiego atlasu językowego* z obszaru dzisiejszej Warmii. Są to tłumaczenia zdań z języka niemieckiego na gwara warmińską ze wsi z powiatów olsztyńskiego i reszelskiego zapisane w drugiej połowie XIX w. Materiały te mogą posłużyć do rekonstrukcji ówczesnej gwary, a także być źródłem informacji o cechach dialektalnych dla depozytariuszy gwary warmińskiej.

W ankietach zostały udokumentowane charakterystyczne dla omawianego obszaru cechy fonetyczne takie, jak: brak mazurzenia, asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich (*mnieć* ‘mieć’) i redukcja spółgłosek wargowych jako konsekwencja tej asynchronii (*pozie* ‘powie’), jotacja nagłosowej samogłoski *i* (*jiść* ‘iść’), wymowa przedniej samogłoski nosowej *ę* jako *aj* (*gajsi* ‘geśi’). Ankiety Wenkera pokazują także konkurowanie leksemów polskich i niemieckich na oznaczenie tego samego desygnatu, np. *do młócki* – *do draszowania*, *gospodarz* – *gbur*, *ciasto* – *kuch*.

Komentarze do ankiet, zapisywane przez miejscowych nauczycieli, w odpowiedzi na pytanie o skład ludnościowy i używany język, wskazują dobitnie na przewagę gwar warmińskich w drugiej połowie XIX w. jako podstawowego kodu komunikacyjnego.

Słowa kluczowe: dialektologia historyczna, gwary Warmii, gwary dawnych Prus Wschodnich, geografia lingwistyczna, kontakty językowe.

Abstract: Records from Warmia in Georg Wenker’s questionnaires for the *Deutscher Sprachatlas*. The text examines questionnaires for the *German Language Atlas* from the area of today’s Warmia. These are translations of sentences from German into the Warmian dialect from villages in the Olsztyn and Reszel counties written down in the second half of the 19th century. These resources can be used to reconstruct the dialect of the time and can provide information on dialectal features for the depositors of the Warmian dialect.

The questionnaires documented phonetic features characteristic of the area under discussion, e.g. the lack of mazuration, asynchronous pronunciation of soft labial consonants (*mnieć* ‘mieć’, to have) and reduction of labial consonants due to this asynchrony (*pozie* ‘powie’, will say), iotation of an onset vowel *i* (*jiść* ‘iść’, to go), pronunciation of the front nasal vowel *ę* as *aj* (*gajsi* ‘geśi’, geese).

Keywords: historical dialectology, dialects in Warmia, dialects in former East Prussia, linguistic geography, language contact.

Ankiety zebrane przez Georga Wenkera do *Niemieckiego atlasu językowego* (*Deutscher Sprachatlas*) stanowią niezwykle bogate źródło do badania XIX-wiecznych gwar zarówno niemieckich, jak i innych, używanych na terenie państwa pruskiego w drugiej połowie XIX w. W ten sposób został zebrany materiał w terytorialnych odmianach języka niemieckiego, polskiego, łużyckiego, litewskiego i innych. Marburski bibliotekarz ułożył 40 zdań w języku niemieckim, które należało przetłumaczyć na miejscową gwarę. Jeśli chodzi o polszczyznę, to zapisano ankiety m.in. z terenu dzisiejszej Wielkopolski, z Kaszub, Warmii, Mazur. Ankiety polskie z obszaru Kaszub, Mazur wschodnich (powiaty ełcki, gołdapski, olecki) doczekały się edycji i opracowania (por. Popowska-Taborska, Rzetelska-Feleszko 2009; Rembiszewska 2020).

Na wartość ankiet z Warmii zwróciła uwagę Ewa Rzetelska-Feleszko w artykule *Przydatność materiałów Georga Wenkera z roku 1880 dla Warmii i Mazur (na podstawie doświadczeń kaszubskich)* (Rzetelska-Feleszko 2006 [2009]). W celu ukazania specyfiki gwar warmińskich wykorzystała m.in. ankiety ze wsi Dajtki (obecnie dzielnica Olsztyna), Łęgajny, Wójtowo koło Klebarka, które porównała z wybranymi ankietami mazurskimi. Niektóre dane leksykalne z ankiet warmińskich wykorzystano w opracowaniach dotyczących słownictwa z obszaru Warmii i Mazur (Rembiszewska 2011; 2012; 2015; Rembiszewska, Siatkowski 2023).

Ankiety warmińskie zostały zamieszczone w publikacji źródłowej Doroty K. Rembiszewskiej i Janusza Siatkowskiego *Pogranicze Dziewiętnastowieczne materiały gwarowe z obszaru Warmii, Mazur i terenów sąsiednich*, cz. 1 (Rembiszewska, Siatkowski 2024), poza tym znajdują się one na stronie Forschungszentrums Deutscher Sprachatlas (Wenkerbogen-Katalog b.d.). Ankiety pochodzą z dwóch ówczesnych powiatów – olsztyńskiego (50 ankiet) i reszelskiego (10), z pozostałej części Warmii formularze są w języku niemieckim, który był tam powszechny.

Warmia to region o bogatej przeszłości, stanowiący część krainy historycznej położonej między dolną Wisłą a Niemnem, zamieszkały dawniej przez ludy bałtyckie. W XIII w. na ziemi dzisiejszej Warmii przybyli osadnicy z zachodnich Niemiec, następnie ze Śląska, Mazowsza i ziemi chełmińskiej. W późniejszych latach po licznych wojnach i zarazach na południową Warmię, należącą do terytorium pruskiego, sprowadzili się Polacy. Po pokoju toruńskim w 1466 r. warmińskie dominium biskupie i kapitulne zostało włączone do Korony i w ten sposób związane z Rzeczpospolitą aż do 1772 r. – pierwszego rozbioru (por. Chłosta 2002, 389–390; Kruk 2003, 41–42). Taki układ geopolityczny sprawił, że na ziemiach oddalonych od kraju kształtowała się polszczyzna w pewnym wyizolowaniu.

Dziewiętnastowieczne materiały warmińskie mogą posłużyć do rekonstrukcji ówczesnej mowy, a także być źródłem informacji o różnych cechach dialektalnych dla depozytariuszy gwary warmińskiej¹ oraz dla regionalnych pisarzy w tworzeniu tekstów stylizowanych na gwarę. Warto przy tym zaznaczyć, że na okres spisywania ankiet (1879/1880)

¹ Gwara warmińska, jako jedyna odmiana regionalna polszczyzny, została w 2016 r. wpisana na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Jej depozytariuszami i popularyzatorami są Edward Cyfus i Łukasz Ruch, którzy podejmują wiele działań upowszechniających wiedzę o gwarze warmińskiej, m.in. są autorami słowniczka warmińskiego (Cyfus, Ruch, Lewandowska 2020) oraz prowadzą warsztaty gwary warmińskiej. Łukasz Ruch od wielu lat prowadzi konkurs na *godkę warmijską* dla dzieci i młodzieży (w 2024 r. odbył się 10 Regionalny Konkurs Prezentacji Gwary Warmińskiej *Po naszymu Po warmijsku*).

przypada czas aktywnej działalności budzicieli warmińskich – Jana Liszewskiego² i Andrzeja Samulewskiego³. Ponadto w 1873 r. zakazano na terenie Prus Wschodnich nauczania w języku polskim. Tak więc paradoksalnie ankiety do *Niemieckiego atlasu językowego* są dziś chyba jedynym, tak bogatym, świadectwem funkcjonowania gwar warmińskich w XIX w. na wymienionym obszarze.

Analiza ankiet warmińskich umożliwia wskazanie wielu charakterystycznych cech w zakresie fonetyki i słownictwa⁴. Trzeba jednocześnie zastrzec pewne ograniczenia prezentowanego materiału wynikające z braku profesjonalnego przygotowania zapisujących. Zapewne nie wszystkie niuanse związane z lokalną wymową czy użyciami form fleksyjnych zostały ujęte, jednakże można zauważyć w niektórych ankietach pewną świadomość językową, co przejawia się w podawaniu dubletów, np. z Bredinken – *silki* (*chwilki*) [‘chwilę’], *siglów* (*figlów*); z Groß Kleberg – *abo* (*albo*), *tygodniamy* (*tigodni*), *Łogien* (*ogen*), *psieprzu* (*pieprzu*), *iek* (*jak*), *łowcow* (*owiec*); ze Skaibotten – *muszewa* (*muszemy*), *mawa* (*mamy*), *nie możeta* (*nie możecie*), *na naju* (*na nas*).

Na północy Polski przy wyróżnianiu cech gwarowych zazwyczaj przede wszystkim wskazuje się, czy mamy do czynienia z gwarami mazurzącymi czy niemazurzącymi. Gwary warmińskie, jak wiadomo, są niemazurzące i materiał z ankiet jest tego świadectwem, np. *czarno* (Dietrichswalde, Fittigsdorf, Groß Kleberg, Gillau, Groß Purden, Hirschberg, Klein Kleeberg, Ottendorf), *czasy* (Bredinken, Dietrichswalde, Diwitten, Fittigsdorf, Friedrichstädt, Gillau, Groß Purden, Hirschberg, Klein Kleeberg, Lengainen, Micken, Ottendorf, Plautzig, Skaibotten, Stabigotten, Wiranden, Woritten, Wuttrienen), *czynić* (Fittigsdorf, Göttkendorf, Groß Kleberg, Wiranden, Woritten); *dzisiejszej* (Wiranden), *flaszkę* (Dietrichswalde), *idziesz* (Wiranden), *jeszcze* (Göttkendorf), *nauczył* (Klein Kleeberg), *poczekać* (Woritten), *sześcioma* (Stabigotten), *troszka* (Deuthen), *uszy* (Fittigsdorf, Klein Kleeberg, Ottendorf, Woritten), *waszy* ‘waszej [matki]’ (Daumen, Fittigsdorf, Hirschberg, Lengainen), *wczoraj* (Plautzig), *wieczor* (Göttkendorf).

Rzecz jasna nie jest to cecha bezwyjątkowa – pojawiają się także, w niewielkiej liczbie, postaci zmazurzone, np.: *jabluskami*, *juz*, *w łozu* (Woritten); *się zazrą* (Dietrichswalde). Maria Biolik, autorka opracowania na temat fonetyki gwar warmińskich (Biolik 2014), przygotowanego na podstawie tekstów publikowanych w XX w. (m.in. Nitsch 1954, Studia Warmińsko-Mazurskie) i zapisów fonetycznych z nagrań magnetofonowych (nie podaje z jakiego czasu) potwierdza ten stan: „Na Warmii są używane przedniojęzykowo-dziąsłowe spiranty *š*, *ž* i afrykaty *č*, *ž*” (Biolik 2014, 99).

Jedną z bardziej reprezentatywnych cech gwar warmińskich jest asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, zauważalna nawet przez nieprofesjonalistów.

² Jan Liszewski (ur. 1852 w Klebarku Wielkim, zm. 1894 w Olsztynie) – pracował jako nauczyciel w Bredynku i Raszągu. Napisał w gwarze warmińskiej trzyaktówkę teatralną *Swaty warmińskie*. Był założycielem „Gazety Olsztyńskiej” – pierwszy numer ukazał się w 1886 r. Jego dzieło kontynuował szwagier Seweryn Pieńiężny (Chojnacki 1948; Chłosta 2007). Ankietę Wenkera z Bredinken (obecnie Bredynki), nr kwestionariusza 57 281, wypełniał właśnie Jan Liszewski, który podpisał się jako Joh. Liszewski, urodzony Groß Kleberg, Kreis Allenstein.

³ Andrzej Samulowski (ur. 1840 w Sząbruku, zm. 1928 w Gietrzwałdzie) – działacz na rzecz mowy polskiej na Warmii, założyciel w 1878 r. polskiej księgarni w Gietrzwałdzie.

⁴ Ze względu na ograniczenia objętości tekstu egzemplifikację przedstawię na materiale z wybranych ankiet.

Ksiądz Walenty Barczewski⁵, autor *Kiermasów na Warmii*, w krótkim tekście poświęconym gwarom warmińskim w latach 20. XX w. pisał:

Dialekt warmiński różni się od innych dialektów niezwykłą miękkością. Warmiak miękczy o stopień dalej niż gramatyka podaje. [...] Miękkie *i – ji* brzmi u nas jak *zi* po spółgłoskach *b, w*, przyczem *w* wypada, np. *bzić – bić, bziul – bił, bzierze – bierze, bzieda, bziodra; zino – wino, ziosna – wiosna, ziary – wiary, zietr – wiatr, panozie (pany) – panowie*; po *f, p* jak *si*, przy czym *f* wypada, np. *siga – figa, sigielek – figielek, silut – filut, osiera (łosiera) – ofiara; siuleczka – chwileczka* (bo tu *w* brzmi jak *f*) [...]; *psies – pies, psiwo, psióro, psiul – pił* (Barczewski 1923–2020, 16).

Ksiądz Barczewski zwrócił uwagę na zjawisko, które polega na redukcji artykulacji warg w grupach *fš, vž, mń* powstałych z rozłożenia *f, v, m*. W materiałach Wenkera z Warmii, zarówno w części północnej, jak i południowej, możemy odnaleźć ten sposób wymowy i inne rodzaje rozłożenia wargowych miękkich oraz uproszczenia grup spółgłoskowych w zakresie tych spółgłosek.

W materiałach Wenkera zapisano również przykłady na redukcję artykulacji warg w grupach:

- *vž*, np.: *łoziec* (Plautzig), *mąziul* ‘mówił’ (Friedrichstädt), *pozie* ‘powie’ (Stabigotten, Friedrichstädt), *przed zieš* (Plautzig), *ziększem* (Friedrichstädt), *mužila* (Wuttrienen), *zianci* ‘więcej’ (Deuthen), *zięcy* (Stabigotten), *zięci* (Friedrichstädt); *zina* ‘wina’ (Friedrichstädt, Neu Kaletka, Deuthen), *żino* (Wuttrienen);
- *xf*, np.: *chšile* (Mokainen); *šuleczki* (Stabigotten), *šulki* (Plautzig), *šulkę* (Friedrichstädt), *siueczke* (Wuttrienen); *warzqchšq* (Gillau); w związku z tym, że na Warmii następowało wymieszanie szeregów *š, ž, č* z *ś, ź, ć* pojawiły się zapisy typu: *szulke* ‘chwilkę’ (Micken), *szulkę* (Lengainen), *szuleczke* (Neu Kaletka); *warzqchszq* (Micken, Lengainen, Ottendorf, Raschung, Rochlack); *warzqchszó* (Hirschberg, Groß Purden);
- *mj* (jeden przykład): *nie zrozunieje* (Plautzig);

Są również poświadczenia wymowy asynchronicznej, z zachowaniem elementu nosowego, np. *mniala* (Stabigotten), *mnieć, mnieli* (Gillau); *mnile* (Plautzig), *nirozumnie* (Dietrichswalde, Woritten), *zrozumnie* (Klein Kleeberg); *samni* (Friedrichstädt, Gillau, Hirschberg, Groß Purden); *z mniasam* (Diwitten), *W zimnie* (Mokainen), *z Mniajsam* (Deuthen), *z mnaisem* (Micken). Pojawiają się ponadto zapisy zgodne z ortografią ogólnopolską: *nie zrozumie* (Göttkendorf), *nie rosumie* (Skaibotten), *nirozumieie* (Ottendorf); *z mięsem* (Groß Kleberg, Skaibotten, Mokainen), *warzqchfiq* (Groß Kleberg).

Inne cechy w zakresie fonetyki to:

- zachowanie interwokalicznego *j* w czasowniku *stać*: *stoiało* (Deuthen, Hirschberg, Lengainen, Ottendorf) – cecha ta ma charakter peryferyczny, por. Dejna 1981, 36A;

⁵ Ks. Walenty Barczewski (1856–1928) – proboszcz parafii i budowniczy kościoła w Brąswaldzie, w *Kiermasach na Warmii* przedstawił z wielką pieczołowitością obraz życia mieszkańców południowej Warmii w różnych jego odcieniach, w którym jednym z głównych elementów były tytułowe *kiermasy* – odpusty i uroczyste przyjęcia z nim związane.

- zachowanie nieskontrahowanej postaci w czasowniku *stać*: *stoic* (Groß Kleberg, Micken, Ottendorf, Woritten), *stoić* (Wuttrienen), *stoicz* (Dietrichswalde, Lengainen), *stoić* (Bredinken, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Groß Purden, Hirschberg, Klein Kleeberg);
- kilka zapisów typu *rż* może być śladem zachowania wibracji przy wymawianiu frykatywnego *r*: *przīprowadźili* (Neu Kaletka), *prziszli* (Neu Kaletka), *prziszło* (Neu Kaletka), *psieprzu* (Hirschberg), *szostrze* (Rochlack), *trzasne* (Neu Kaletka), *Trzeba* (Neu Kaletka), *trzi* (Neu Kaletka), *uderzę* (Groß Kleberg), *warżońchszo* (Neu Kaletka), *wrżeszczicz* (Neu Kaletka);
- zatrata palatalności spółgłoski *ć* (*ć* → *c*) w bezokoliczniku, np. *budowac* (Gillau), *doszyc* (Klein Kleeberg), *padac* (Deuthen, Wiranden), *powieździec* (Woritten), *urośnąc* (Klein Kleeberg), *ważyć* (Wiranden), *wypic* (Wuttrienen);
- labializacja nagłosowych *o*, *u*, np.: *lobstalowali* (Friedrichstädt, Lengainen, Stabigotten); *logrodze* (Deuthen, Friedrichstädt, Groß Purden, Plautzig, Rochlack, Stabigotten); *lon* (Deuthen, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Groß Kleberg, Groß Purden, Łon); *lona* (Deuthen, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Rosenau, Stabigotten); *loni* (Deuthen, Friedrichstädt, Lengainen, Neu Kaletka, Stabigotten); *lostal* (Gillau, Raschung); *lukrat* (Deuthen, Gillau), *lumer* (Stabigotten, Friedrichstädt, Neu Kaletka, Deuthen, Rochlack);
- północno-wschodnie przejście nagłosowego *ja-* w *je-*, np.: *jebkamý* (Diwitten, Ottendorf, Rochlack), *jebkoma* (Bredinken), *jebłuszkamý* (Dietrichswalde, Raschung), *jebłůzkamý* (Stabigotten), *jebuszkami* (Neu Kaletka), *jepkamý* (Hirschberg); *jebłaki* (Raschung), *jebłoneczk* (Stabigotten), *jebłoneczki* (Neu Kaletka), *jebłonki* (Bredinken, Diwitten, Hirschberg, Rochlack), *Jebłonky* (Ottendorf), *jebłónki* (Plautzig);
- w niewielkiej reprezentacji zapisy *z o* jako kontynuantu dawnej samogłoski pochylonej *ǫ* przed spółgłoską nosową *m*: *noma* ‘nami’ (Groß Purden, Rochlack), *włomoł* (Daumen, Rochlack), *z woma* (Groß Purden), *zwoma* (Diwitten, Ottendorf, Rochlack), *załomoł* (Rosenau);
- mieszanie kontynuantów **y* z **i*, np.: *bronatni* (Neu Kaletka); *cali* ‘cały’ (Neu Kaletka); *czasi* (Daumen, Neu Kaletka); *dobri* (Friedrichstädt, Neu Kaletka); *domi* (Skaibotten); *drudzi* (Stabigotten); *grzeczni* (Woritten); *misle* (Wiranden); *luszi* ‘uszy’ (Neu Kaletka); *stari* (Neu Kaletka); *Tigodniami* (Deuthen); *za goronci* (Fittigsdorf), *za gorqci* (Friedrichstädt); w przewadze jednak są zapisy zgodne z wymową ogólnopolską, np.: *budynki* (Raschung), *cztery* (Woritten), *Kielbasy* (Göttkendorf), *kobiety* (Göttkendorf, Raschung), *kobziety* (Stabigotten); *mydła* (Rochlack), *poydziemy* (Klein Kleeberg), *pragniemy* (Göttkendorf), *stery* ‘cztery’ (Hirschberg), *sztery* (Rosenau); *wszyści* (Woritten); *wtyle* (Raschung);
- jotacja nagłosowej samogłoski *i*, np.: *jich* (Plautzig); *jiść* (Gillau, Plautzig); *jsć* ‘iść’ (Rosenau, Wengoi);
- przejście dawnego **jb* > *je-*, np. *jenaczy* ‘inaczej’ (np. Groß Kleberg, Groß Purden), *jenoczy* (Plautzig, Stabigotten); *jech* ‘ich’ (np. Plautzig, Daumen);
- wymowa przedniej samogłoski nosowej *ę* jako *aj*, charakterystyczna dla Warmii południowej: *z Mniąjsam* ‘z mięsem’ (Deuthen), *z miajsam* (Schoenbrück); *gajsi* ‘gęsi’ (Diwitten, Micken); realizacja typu *-ejS-* występowała we wsiach południowo-zachodniej Warmii jeszcze w latach 50. XX w. (Ściebora 1971, 21).

Jeśli chodzi o słownictwo, to ankiety przynoszą ograniczony rejestr, wynikający z treści 40 zdań. Mimo takiego ograniczenia można wskazać nazwy znamionujące omawiany teren, które dowodzą oddziaływania współwystępujących języków:

- większa liczba poświadczeń: *do draszowania*, *do draszby* itp. (Dietrichswalde, Stabigotten, Plautzig, Friedrichstädt, Wuttrienen, Deuthen, Micken, Lengainen, Groß Kleberg, Daumen, Bredinken, Diwitten, Gillau, Groß Purden, Ottendorf, Rochlack), *do młócenia* (Göttkendorf, Skaibotten), *do młoczenia* (Woritten);
- w przeważającej liczbie miejscowości: *Gburi* (Deuthen, Fittigsdorf); *Gbury* (Bredinken, Diwitten, Friedrichstädt, Gillau, Göttkendorf, Groß Kleberg, Klein Kleeberg, Lengainen, Micken, Raschung, Rochlack, Skaibotten, Stabigotten, Woritten, Wuttrienen); *Gbury* (Plautzig; Gburzi Daumen, Hirschberg) – w Warmii południowej pojawia się polskie *gospodarze* (np. Dietrichswalde, Wiranden, Mokainen, Groß Purden, Ottendorf);
- *worszty* (Mokainen, Woritten), *worzty* (Stabigotten, Lengainen, Skaibotten, Daumen, Gillau, Groß Purden), *wursty* (Kirschlainen), *wurzy* (Rochlack) – *kielbasy* (np. Göttkendorf, Klein Kleeberg, Dietrichswalde, Groß Kleberg, Hirschberg, Bredinken, Raschung).

W zakresie dystrybucji przyimków utrwalono dość często cechę gwarową polegającą na mieszanej dystrybucji przyimków *bez* i *przez*. W wyekscerpowanym materiale pojawiły się tylko poświadczenia użycia *bez* zamiast *przez*, np.: *bez lód* (Daumen), *bez lod* (Ottendorf); *bez ląka* (Diwitten), *bez ląke* (Micken), *bez Ląkę* (Ottendorf); *bez poźetrze* (Micken); *bez uszy* (Klein Kleeberg, Fittigsdorf, Ottendorf, Woritten), *bez uszi* (Daumen).

Jak wspomniano, druga strona ankiet może być źródłem wiedzy o stosunkach językowych. Na tej stronie znalazły się pytania nie tylko o wymowę samogłosek w języku niemieckim, ale także dotyczące stosunku liczbowego ludności niemieckiej do polskiej oraz używania innych gwar (języków) w danej miejscowości. Zawarte w ankietach informacje na ten temat są o tyle wiarygodne, że były spisywane na potrzeby administracji niemieckiej, więc trudno było posądzić wypełniających o polską stronniczość. Zapisy z ankiet wyraźnie wskazują na przewagę ludności polskiej, np.:

In Raschung sind die Einwohner größtentheils Polen. Das Zahlenverhältnis der Polen zu den Deutschen stellt sich wie 20 zu 1 (Raschung)⁶;
 Polen zu Deutsche wie 20 : 1 (Rochlack)⁷;
 Es sind in größerer Zahl Polen ansäßig (Woritten)⁸;
 Unter 180 Schülern 17 Deutsche (Göttkendorf)⁹;
 Größtentheils Polen. Bei 800 Seelen ungefähr 30 Deutsche, welche sich der hochdeutschen Sprache bedienen¹⁰;

⁶ W Raszagu większość mieszkańców to Polacy. Stosunek liczbowy Polaków do Niemców wynosi 20 do 1.

⁷ [stosunek] Polaków do Niemców jak 20 : 1.

⁸ Osiedlili się tu Polacy w znacznej liczbie.

⁹ Na 180 uczniów 17 to Niemcy.

¹⁰ W większości Polacy. Przy 800 duszach około 30 Niemców, którzy posługują się niemieckim językiem standardowym.

Sind nur Polen. Unter 600 Einwohner sind 30 deutsche geboren (Schoenbrück)¹¹;
alle Polen (Friedrichstädt)¹².

Podano także informacje na temat znajomości i używania języka polskiego, np.

Da eine deutsche Mundart in diesem Schulorte gar nicht ortsüblich ist, so sind die Sätzchen nur in die ortsübliche polnische Sprache durch eingeborne Schüler übersetzt (Groß Purden)¹³;
Die ortsübliche Mundart ist die polnische. Die deutsche Sprache der Eingebornen ist dies richtige hochdeutsch (Rosenau)¹⁴;
Alle Polnischsprechende, mit Ausnahme von 2 Familien, welche polnisch und deutsch sprechen (Ottendorf)¹⁵.

Kilkadziesiąt lat po badaniach ankietowych niemieckiego badacza Janusz Siatkowski, autor pierwszej monografii w serii Studiów Warmińsko-Mazurskich, potwierdzał zamieszkiwanie przez autochtoniczną ludność polską Warmii, szczególnie w części południowej:

Niemal cała Warmia jest zamieszкана przez zwartą ludność autochtoniczną. W powiecie olsztyńskim północna granica zasięgu ludności mówiącej po polsku pokrywa się z grubsza z północną granicą tegoż powiatu. Na północy jednak mieszkała ludność mieszana i mało mówiło się po polsku (Siatkowski 1958: 12).

Wnikliwa lektura ankiet warmińskich pozwala stwierdzić, z jak cennym źródłem mamy do czynienia. Po pierwsze potwierdzają one dawność określonych elementów systemu gwarowego związanych z wymową. Po drugie przynoszą bogaty repertuar wyróżników dialektalnych w zakresie wokalizmu i konsonantyzmu, które zostały poświadczone w późniejszych materiałach, zebranych przez profesjonalistów w latach 50. i 60. XX w. Poza tym ankietę z Warmii dowodzą zbieżności leksyki z obszaru Polski północnej, w tym z Mazurami (por. *białka*, *gbur*, *draszować*), przy jednoczesnym zachowaniu pewnych odrębności (np. na Warmii tylko *umarł*, gdy na Mazurach zarówno *umarł*, jak i *zdechł*).

Dane zebrane do *Niemieckiego atlasu językowego* z terenu Warmii bez wątpienia są istotnym materiałem badawczym nie tylko dla dialektologów, ale także językoznawców zajmujących się historią grafii. Poza tym są niezwykle cenne, dzięki interesującym informacjom pozajęzykowym, dla historyków-regionalistów i etnologów.

¹¹ Tylko Polacy. Pośród 600 mieszkańców urodziło się 30 Niemców.

¹² Wszyscy Polacy.

¹³ Ponieważ gwara niemiecka w tej miejscowości nie jest w ogóle używana, to zdania przetłumaczone zostały przez tutejszych uczniów w języku polskim tu używanym.

¹⁴ Gwara używana w tej miejscowości jest gwarą polską. Język niemiecki tu urodzonych jest językiem standardowym.

¹⁵ Wszyscy mówią po polsku, z wyjątkiem dwóch rodzin, które mówią po polsku i niemiecku.

Wykaz cytowanych ankiet

- Bredinken – Bredynki (dawniej Bredynek), gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 281.
- Daumen – Tumiany, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 088.
- Deuthen – Dajtki, obecnie część Olsztyna, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 076.
- Dietrichswalde – Gietrzwałd, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 659.
- Diwitten – Dywity, gm. Dywity, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 264.
- Fittigsdorf – Wójtowo, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 079.
- Friedrichstädt – Pokrzywy, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 978.
- Gillau – Giławy, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 165.
- Göttkendorf – Gutkowo, gm. Jonkowo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 653.
- Groß Kleberg – Klebark Wielki, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 081.
- Groß Purden – Purda, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 162.
- Hirschberg – Jedzbark, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 086.
- Klein Kleeberg – Klebark Mały, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 654.
- Lengainen – Łęgajny, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 080.
- Micken – Myki, gm. Dywity, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 078.
- Mokainen – Mokiny, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 085.
- Neu Kaletka – Nowa Kaletka, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 034.
- Ottendorf – Radosty, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 270.
- Plautzig – Pluski, gm. Stawiguda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 977.
- Raschung – Rasząg, gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 094.
- Rochlack – Rukławki, gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 276.
- Rosenau – Różnowo, gm. Dywity, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 265.
- Schoenbrück – Sząbruk, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 153.
- Skaibotten – Skajboty, gm. Barczewo, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 084.
- Stabigotten – Stawiguda, gm. Stawiguda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 976.
- Wengoiën – Węgój, gm. Biskupiec, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 57 279.
- Wiranden – Wyrandy, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 660.
- Woritten – Woryty, gm. Gietrzwałd, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 53 652.
- Wuttrienen – Butryny, gm. Purda, pow. olsztyński, nr kwestionariusza 56 979.

Literatura

- Barczewski W. (1923–2020), *Dialekt warmiński*, [w:] *Kiermasy na Warmii*, oprac. J. Chłosta, Olsztyn, s. 16–17.
- Biolik M. (2014), *Dialekt warmiński. Fonetyka i fonologia*, Olsztyn.
- Chłosta J. (2002), *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn.

- Chłosta J. (2007), *W obronie ojców mowy i wiary. Jan Liszewski redaktor, wydawca, poeta*, Olsztyn.
- Chojnacki W. (1948), *Jan Liszewski, założyciel „Gazety Olsztyńskiej”*, „Przegląd Zachodni”, nr 11, s. 543–547.
- Cyfus E., Ruch Ł., Lewandowska I. (2020), *Słownik gwary warmińskiej. Miniwersja dla każdego / Księżeczka ło godce warnijski. No koždygo*, Olsztyn.
- Dejna K. (1981), *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź.
- Kruk E. (2003), *Warmia i Mazury*, Wrocław.
- Nitsch K. (1954), *Wybór pism polonistycznych*, t. 3: *Pisma Pomoroznawcze*, Wrocław–Kraków.
- Popowska-Taborska H., Rzetelska-Feleszko E. (2009), *Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych. Prezentacja i opracowanie kaszubskich materiałów językowych zebranych przez Georga Wenkera w latach 1879–1887*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K. (2011), *Okamgniętko czyli chwileczka – o jednym z wyrazów w XIX-wiecznych ankietach Georga Wenkera*, „Prace Filologiczne. Seria Językoznawcza”, t. 62, s. 249–253.
- Rembiszewska D.K. (2012), *Nazwy ‘ubrania’ w XIX-wiecznych ankietach Georga Wenkera z obszaru Mazur, Warmii i Ostródzkiego*, „Poradnik Językowy”, nr 8 (697), s. 67–75.
- Rembiszewska D.K. (2015), *Niemieckie pożyczki leksykalne w XIX-wiecznych materiałach Georga Wenkera z obszaru Warmii i Mazur*, „Gwary Dziś”, t. 7, s. 231–238.
- Rembiszewska D.K. (2020), *Gwary Mazur wschodnich w XIX wieku (na podstawie ankiet Georga Wenkera do Niemieckiego atlasu językowego)*, Warszawa.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J. (2023), *Ankiety do Niemieckiego atlasu językowego z Mazur, Warmii i terenów sąsiednich jako źródło leksyki gwarowej*, „Rocznik Sławistyczny”, t. 72, s. 199–257.
- Rembiszewska D.K., Siatkowski J. (2024), *Pogranicze Dziewiętnastowieczne materiały gwarowe z obszaru Warmii, Mazur i terenów sąsiednich*, cz. 1, Warszawa.
- Rzetelska-Feleszko E. (2006) [2009], *Przydatność materiałów Georga Wenkera z roku 1880 dla Warmii i Mazur (na podstawie doświadczeń kaszubskich, [w:] Onomastyka regionalna, red. J. Duma, Olsztyn, s. 156–163; przedruk: H. Popowska-Taborska, E. Rzetelska-Feleszko (2009), Dialekty kaszubskie w świetle XIX-wiecznych materiałów archiwalnych, Warszawa, s. 196–201.*
- Siatkowski J. (1958), *Słownictwo Warmii i Mazur. Budownictwo i obróbka drewna*, Studia Warmińsko-Mazurskie, t. 1, Wrocław–Warszawa.
- Ściebora A. (1971), *Wymowa samogłosek nosowych w gwarach warmińskich i mazurskich*, „Prace Filologiczne”, t. 21, s. 5–49.
- Wenkerbogen-Katalog b.d, <https://apps.dsa.info/wenker/bogen/1>, 2.01.2025.

Віта Османова

Національна академія наук України

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів

ORCID: 0009-0004-4802-3743; e-mail: sergiivnavita@gmail.com

Іменник у діалектологічних студіях: історіографічний аспект

Анотація: У статті представлено історіографічний аналіз дослідження іменника в українській діалектології від кінця XVIII ст. до сьогодення. Розвідка систематизує теоретико-методологічні підходи до вивчення іменника в українських говорах та виявляє прогалини в сучасному науковому розумінні проблеми. Дослідження демонструє, що під час опрацювання морфологічних аспектів іменника семантичні особливості та системні відношення між іменниками в діалектному мовленні залишаються малодослідженими. Розвідка засвідчує відсутність комплексних досліджень іменника в наддністрянському говорі та окреслює перспективні напрями подальших діалектологічних студій. У дослідженні застосовано системний підхід до аналізу джерел, що передбачає поєднання хронологічного та тематичного принципів класифікації матеріалу.

Ключові слова: українська діалектологія, іменник, історіографія, наддністрянський говір, морфологія, фонетика, семантика, методи дослідження, мовна варіативність.

Abstract: Noun in dialectological studies: a historiographical aspect. The article presents a historiographical analysis of noun research in Ukrainian dialectology from the late 18th century. The study systematizes theoretical and methodological approaches to studying nouns in Ukrainian dialects and identifies gaps in current scholarly understanding. The paper demonstrates that while morphological aspects of dialectal nouns have been thoroughly studied, particularly in the southwestern dialects, semantic features and systemic relations between nouns in dialectal speech remain understudied. The research highlights the lack of comprehensive studies on nouns in the Dniester dialect and suggests promising directions for future dialectological research. The study employs a systematic approach to analyzing scientific sources, combining chronological and problem-thematic principles of material organization.

Keywords: Ukrainian dialectology, noun, historiography, Dniester dialect, morphology, phonetics, semantics, research methods, linguistic variation.

Вступ

Дослідження іменника на матеріалі говорів української мови є важливим для розуміння загальної системи діалектних особливостей української мови. Аналіз цієї мовної категорії дає змогу не лише виявити спільні риси між регіональними варіантами, а й окреслити специфіку формування, функціонування та еволюції

іменника в різних діалектах. Це своєю чергою сприяє глибшому розумінню історичних та соціокультурних процесів, що впливають на розвиток мови як цілісної системи.

Іменник – як об’єкт діалектологічного дослідження – не лише частина мови, а базова граматична категорія, сукупність семантичних, граматичних та морфологічних характеристик, які набувають регіональних особливостей. Варіативність у вимові, змінах закінчень, особливості відмінювання та семантичні нюанси відображають багатогранність мовних процесів, виявляючи й загальнонаціональні тенденції, і локальні різновиди.

Мета дослідження полягає у виявленні та систематизації підходів, які використовували діалектологи для дослідження різних аспектів іменника в діалектології. Особливу увагу приділено аналізу фонетичних, граматичних та семантичних аспектів, що становлять основу діалектних досліджень. Таким чином, проведене історіографічне дослідження дасть змогу окреслити ключові етапи розвитку методології вивчення іменника та виявити наукові прогалини, які потребують подальшого вивчення.

Розглядаючи іменник як багатовимірну мовну категорію, ця розвідка спрямована на узагальнення наукових підходів до аналізу діалектних особливостей, що є необхідним кроком до подальшого розвитку теорії та практики української діалектології.

Формування теоретико-методологічних засад дослідження іменника в українській діалектології відбувалося поступово, відображаючи загальну еволюцію лінгвістичної думки та специфіку діалектологічних студій. Методологічний інструментарій збагачувався від описового підходу до комплексних міждисциплінарних досліджень, що інтегрують досягнення структурної лінгвістики, соціолінгвістики та етнолінгвістики.

На підставі аналізу досліджень діалектологів, об’єктом аналізу яких був іменник, виокремлено чотири етапи досліджень.

I етап: друга половина XVIII ст. – початок XIX ст.

Перші спроби систематизації діалектних явищ в Україні відносять до другої половини XVIII ст. Топографічний опис Шафонського (1778, опубліковано в 1851 р.) свідчить про перші елементи розмежування діалектних явищ, де спостерігалися первинні ознаки диференційованості форм іменника, хоча акцент тоді робився переважно на **фонетиці** (Гриценко 2007).

Методологія цього періоду базувалася на **описовому підході**, що включав збір польових даних за допомогою топографічних описів, фонетичних транскрипцій і фіксування мовних ознак. У цьому контексті іменник аналізовано як частину загальної системи, де основну увагу зосереджено на **фонетичних характеристиках**, зокрема на вимові голосних і приголосних, а також на особливостях відмінювання, виявлених на підставі порівняльного аналізу різних регіональних варіантів.

Таким чином, початковий етап досліджень характеризується формуванням **описового підходу** до вивчення діалектного матеріалу. Основний внесок цього

періоду полягає в акумуляції емпіричних даних та початковій систематизації фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей мови. Хоча окреме дослідження іменникової категорії не виділялося як спеціальна проблема, зібрані дані створили базу для подальших аналізів, що дозволило окреслити первинні тенденції в еволюції граматичної системи. Методи дослідження включали **індуктивне узагальнення та порівняльний аналіз**, що згодом стали наріжним каменем у розвитку діалектології.

II етап: XIX – початок XX ст.

У XIX ст. відбувається якісний перехід від спорадичних спостережень до системного вивчення діалектних явищ, що було зумовлено загальним піднесенням етнології та національно-культурних рухів серед слов'янських народів. Цей період характеризується розширенням методологічного інструментарію та поглибленням наукового аналізу діалектних особливостей, зокрема й морфологічних характеристик іменника.

Значний внесок у становлення української діалектології зробив Михайл Максимович. У праці *О наречиях малороссийского языка* (1839) уперше запропоновано наукову класифікацію українських говорів, звертаючи увагу на морфологічні особливості діалектного мовлення (Максимович 1839). Яків Головацький у *Розправі о язичі южноруськім і його наріччях* (1849) розвинув ці ідеї, представивши опис морфологічних особливостей південно-західних говорів (Головацький 1849).

Визначальною віхою в розвитку діалектологічних досліджень стала праця К. Михальчука *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины* (1872), яка заклала фундамент системного підходу до вивчення українських діалектів (Михальчук 1872). Дослідник не лише окреслив зовнішні межі окремих наріч, виділивши поліське, українське та червоноруське, але й запровадив комплексний підхід до аналізу морфологічних особливостей, зокрема парадигм відмінювання іменників.

Особливе місце в історії діалектологічних досліджень посідають праці Івана Верхратського. У роботах *Про говір долівський* (1900) та *Про говір батюків* (1912) та ін. він розширив методологію аналізу, включивши до неї систематичне вивчення морфологічної будови слів. Дослідник детально описав систему відмінювання іменників у цих говірках, звертаючи увагу на специфічні флексії та варіанти вживання граматичних форм (Верхратський 1900; 1912).

На початку XX ст. з'являються нові ґрунтовні дослідження окремих говірок. С. Гаєвський у праці *Говірки села Михиринці Староконстантинівського повіту Волинської губернії* (1915) представив детальний опис морфологічних особливостей іменника в досліджуваній говірці (Гаєвський 1915). Б. Кобилянський у дослідженні *Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття* (1928) проаналізував специфіку відмінювання іменників у гуцульських говірках (Кобилянський 1928). Марія Пшеп'юрська в монографії *Надсянський говір* (1938) подала системний опис морфологічних особливостей надсянських говірок, приділяючи значну увагу іменниковій системі (Пшеп'юрська 1938).

Вагомий внесок у дослідження південно-західних говорів зробила також Софія Рабій-Карпинська. Її праці, зібрані пізніше у збірнику *Бойківські говірки* (2011), становлять особливу цінність для вивчення морфологічних особливостей іменника в бойківських говірках. Дослідниця застосувала комплексний підхід до аналізу діалектного матеріалу, поєднавши фонетичний і морфологічний аспекти. Особливу увагу вона приділила словозміні іменників різних родів і відмін, виявивши специфічні флексії та варіанти відмінкових закінчень, характерні для бойківського говору. Цінність досліджень С. Рабій-Карпинської полягає не лише в ґрунтовному аналізі морфологічної системи, але й у методиці збору польового матеріалу, яка включала фіксацію мовлення в природному контексті та забезпечувала автентичність зібраних форм. Її діалектологічні записи, здійснені у 20–30-х роках ХХ ст., становлять важливе джерело для дослідження іменника в надністрянському та суміжних говорах, оскільки документують мовні особливості територій, які зазнали значних демографічних змін у наступні десятиліття (Рабій-Карпинська 2011).

Важливим методологічним досягненням стала розробка спеціальних програм збору діалектного матеріалу. Константин Михальчук та Євген Тимченко в *Программе для собирания особенностей малорусских говоров* (1909) запропонували систематичний підхід до фіксації морфологічних варіантів, що суттєво вплинуло на якість подальших діалектологічних досліджень (Михальчук, Тимченко 1909).

Період ХІХ – початку ХХ ст. став фундаментальним для подальшого розвитку досліджень іменника в українській діалектології. Методологічні напрацювання цього часу, зокрема систематизація підходів до збору та аналізу діалектного матеріалу, створення спеціальних програм дослідження та започаткування порівняльного аналізу морфологічних особливостей, заклали основу для формування окремого напрямку діалектологічних студій – дослідження іменника як самостійної граматичної категорії. Зібраний протягом цього періоду емпіричний матеріал, а також розроблені принципи його систематизації та аналізу стали відправною точкою для подальших спеціалізованих досліджень іменникової системи в українських діалектах. Особливо важливим надбанням цього періоду стало формування методики аналізу морфологічних особливостей іменника в різних говірках, що надалі уможливило створення повноцінних діалектологічних описів іменникової словозміни та систематизацію регіональних особливостей відмінювання.

ІІІ етап: друга половина ХХ ст.

Друга половина ХХ ст. позначилася появою ґрунтовних монографічних досліджень, у яких аналіз діалектної граматики набув комплексного характеру. Фундаментальні праці Федота Жилка *Нариси з діалектології української мови* (1955), Всеволода Ганцова *Діалектологічна класифікація українських говорів* (1962), Йосифа Дзензелівського *Конспект лекцій з курсу української діалектології* (1966), Степана Бевзенка *Українська діалектологія* (1980) та Івана Матвіяса *Українська мова і її говори* (1990) заклали теоретико-методологічні основи системного вивчення морфологічних особливостей українських діалектів.

Надзвичайно важливою подією у розвитку української діалектології цього періоду стало створення *Атласу української мови* (АУМ), робота над яким розпочалася ще в 1950-х рр., а публікація відбулася в три етапи: перший том вийшов 1984 р., другий – 1988 р., третій – 2001 р. Це фундаментальне лінгвогеографічне дослідження, що охоплює весь український мовний простір: перший том присвячено поліським та суміжним говорам, другий – південно-західним, третій – південно-східним говорам. Варто наголосити, що значна частина карт АУМ репрезентує саме морфологічні особливості іменника, зокрема відмінкові форми різних родів і типів відмінювання, варіанти закінчень, особливості словозміни, а також функціонування архаїчних і інноваційних форм іменників у різних говорах. Лінгвогеографічний підхід, застосований в Атласі, дозволив не лише зафіксувати просторове варіювання морфологічних явищ, але й окреслити межі поширення конкретних іменникових форм, виявити зони перехідності та змішаності говіркових рис, що суттєво поглибило наукове розуміння діалектної диференціації іменникової системи. Коментарі до карт містять важливі узагальнення щодо особливостей функціонування іменника в українських діалектах, які стали підґрунтям для подальших спеціалізованих розвідок (АУМ 1984; 1988; 2001).

У цей період відбувається поглиблення методології діалектологічних досліджень через впровадження детального компаративного аналізу та системного опису діалектної граматики. Особлива увага приділяється аналізу варіантів відмінювання іменників, порівнянню змінних форм і виявленню структурних закономірностей, що дозволяє встановити взаємозв'язок між різними регіональними мовними формами.

Фіксуємо значний внесок дослідників у дослідження морфології іменника. Зокрема, у праці М. Зубрицької *Бойківська іменникова словозміна* (1992) представлено комплексний аналіз системи відмінювання іменників у бойківських говірках (Зубрицька 1992, 1–19). Водночас Я. Нагін у дослідженні *Відмінювання іменників у степових херсонських говірках* (1956) детально проаналізував особливості словозміни в південно-східному наріччі (Нагін 1956, 169–198). Вагомий внесок зробив В. Орос, який у праці *Іменник у говірках Хустщини* (1959) дослідив специфіку функціонування іменникової системи в закарпатських говірках (Орос 1959, 149–168).

Цінним доповненням стало спільне дослідження Миколи Павлюка та Івана Робчука *Словозміна іменників в українських говірках Румунської Добруджі* (1969), де проаналізовано діаспорні говірки (Павлюк, Робчук 1969, 140–152). Словотвірний аспект ґрунтовно висвітлено в працях І. Ковалика *Іменниковий словотвір у говірці села Бітлі на Львівщині* (1969) та Гавріла Шила *Словотвір іменників у говорах басейну верхнього Дністра і верхньої Прип'яті* (1969) (Ковалик 1969, 57–61; Шило 1969, 66–67).

Особливу увагу варто приділити дисертації Людмили Рябець *Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності* (1999), де висвітлено особливості перехідних говірок (Рябець 1999, 1–16).

Варто також звернути увагу на дисертаційне дослідження О. Захарків *Словотвір іменників бойківського діалекту (назви носія процесуальної ознаки)* (1981), де авторка проводить ґрунтовний аналіз словотвірної системи бойківського діалекту на матеріалі іменників, що позначають носія процесуальної ознаки. Важливим

методологічним аспектом цієї праці є застосування категоріального підходу до аналізу дериватів, виділення словотвірних моделей та розгляд їх функціонування в межах окремих говорів. Такий підхід до аналізу діалектних відмінностей на рівні словотвору може бути продуктивно застосований і до дослідження іменника в інших говорах. Особливо цінними для нашої розвідки є спостереження Захарків щодо територіального поширення окремих словотвірних моделей і формантів, які дозволяють визначити специфічні риси словотвірної системи говору та простежити його відношення до сусідніх діалектних систем (Захарків 1981).

Натомість інші аспекти іменника залишалися недостатньо дослідженими. Олександр Тараненко відзначає, що «особливо «пощастило» територіально-діалектним особливостям та лексиці давніх народних промислів» (Тараненко 1973, 92). У цьому контексті особливо актуальним є зауваження Павло Гриценка про те, що „семантика діалектного слова за його евристичною цінністю і складністю для пізнання має бути, хоча й досі не стала, окремим об'єктом дослідження чи хоча б рівноправним при аналізі змісту і форми слова, а не традиційно периферійним” (Гриценко 1990, 150).

Важливим методологічним здобутком цього періоду стало формування нового підходу до збору та аналізу діалектного матеріалу. П. Гриценко у праці *Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок* (1996) обґрунтував необхідність аналізу великих за обсягом діалектних текстів для відтворення говірки як живої системи. Цей підхід передбачав фіксацію не лише окремих форм, але й загальної послідовності розгортання тексту в потоці мовлення (Гриценко 1996).

Другу половину XX ст. можна схарактеризувати як період формування фундаментальної методологічної бази діалектологічних досліджень іменника. У цей час було розроблено комплексний підхід до вивчення іменника на різних мовних рівнях, створено потужну емпіричну базу через системні дослідження різних говіркових ареалів та започатковано новий підхід до аналізу діалектних текстів. Ці досягнення визначили подальший розвиток діалектологічних студій та окреслили основні напрями досліджень іменника сучасної української діалектології.

IV етап: початок XXI ст.

На сучасному етапі українська діалектологія демонструє якісно новий рівень досліджень, що характеризується інтеграцією традиційних методів із сучасними міждисциплінарними підходами. Аналіз іменника набуває особливого значення як центрального елемента мовної системи, що дає змогу простежити семантичні трансформації та варіативність граматичних і морфологічних моделей у діалектному мовленні.

Морфологічний напрям залишається провідним у сучасних діалектологічних дослідженнях іменника. Особливу увагу науковці приділяють словотвірним процесам та системі словозміни. Фундаментальною в цьому контексті є праця Григорія Аркушина «Іменний словотвір західнополіського говору» (2004), де представлено комплексний аналіз дериваційних процесів. Дослідник не лише систематизує використання суфіксальних афіксів, характерних для західнополіського говору, але

й виявляє закономірності, що відображають як загальнонаціональні тенденції, так і регіональну специфіку словотвору (Аркушин 2004).

Значний внесок у дослідження словотвірних процесів зробила Людмила Дика. У дисертації *Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньодніпрянського порубіжжя* (2003) авторка пропонує інноваційний підхід до аналізу похідних іменників, визначаючи інвентар суфіксальних афіксів та досліджуючи їхні семантичні поля в межах граматичних родів. Особливо цінним є встановлення системних зв'язків між суфіксами та визначення продуктивності словотвірних моделей у контексті лексико-словотвірних груп (Дика 2003, 74–79).

Система відмінювання іменників у діалектах отримала ґрунтовне висвітлення в працях сучасних дослідників. Руслана Зінчук у дослідженні *Словозміна іменників у західнополіських говірках* (2010) представляє комплексний аналіз варіантів відмінювання, зосереджуючись на змінах закінчень та узгодженні граматичних категорій. Авторка розкриває вплив історичних і соціокультурних чинників на формування морфологічної системи досліджуваних говірок (Зінчук 2010, 1–20).

Особливої уваги заслуговують дослідження Лілія Гажук-Котик, присвячені аналізу іменникових форм у гуцульських говірках. У її працях представлено зіставний аналіз морфологічних особливостей гуцульських говірок з іншими українськими діалектами. Дослідниця виявляє складні процеси уніфікації, які призводять як до стандартизації закінчень, так і до їх подальшої диференціації. Важливим є спостереження щодо інтерференційних процесів між гуцульськими, буковинськими та покутськими говірками, що впливають на збереження архаїчних рис та появу інновацій у системі словозміни (Гажук-Котик 2019, 50–62).

У контексті методологічних підходів до вивчення словотвору іменника важливим є звернення до праці Петра Білоусенка *Історичний словотвір іменника на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства* (2018), де автор окреслює необхідні завдання для переходу від ілюстративного до пояснювального підходу в дослідженнях з історичного словотвору іменника. Серед ключових завдань вчений виділяє виявлення повної номенклатури матеріально виражених і нульових формантів, суфіксів іменників *pluralia tantum*, конфіксів із матеріально вираженими та невираженими постпозитивними компонентами. Особливо цінною є теза Білоусенка про те, що вивчення діалектного варіювання словотвірної системи, докладний опис історії словотвірних типів крізь призму їхніх складників лексико-словотвірних типів та врахування екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників дозволить виявити фактор тиску системи на впорядкування її елементів (Білоусенко 2018).

Сучасні дослідження фонетичного рівня представлені ґрунтовною працею Віктора Мойсієнка *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.* (2006), де автор простежує історичну еволюцію фонетичних особливостей іменника в поліських говорах. Дослідження демонструє важливість діахронічного підходу для розуміння сучасних фонетичних процесів у діалектному мовленні (Мойсієнко 2006).

Лексико-семантичний напрям досліджень набуває особливої актуальності на початку XXI ст. Питання семасіології на матеріалі різних груп лексики ґрунтовно висвітлені в працях Г. Аркушина (2014), Галина Гримашевич (2004), Т. Тищенко (2008). Особливо варто відзначити дослідження Б. Клименко (2021), присвячене

лексичній полісемії в українських східностепових говірках, де авторка розкриває механізми семантичних трансформацій діалектної лексики (Клименко 2021, 27–35).

Значну увагу сучасні дослідники приділяють вивченню лексико-семантичних паралелей у різних говорах. У цьому контексті варто відзначити праці Г. Гримашевич (2008) та Лариси Наконечної (2010), які розкривають системні зв'язки між лексичними одиницями різних діалектних ареалів (Гримашевич 2008, 30–32; Наконечна 2010, 275–281).

Сучасний етап діалектологічних досліджень іменника характеризується комплексністю підходів та поглибленням теоретико-методологічної бази. Спостерігається тенденція до інтеграції різних рівнів аналізу, що дозволяє створити цілісну картину функціонування іменника в діалектному мовленні. Особливо перспективним видається розвиток досліджень семантичних трансформацій та міждіалектних взаємовпливів, що відкриває нові можливості для розуміння динаміки розвитку діалектної системи української мови.

Таблиця 1. Періодизація досліджень іменника в українській діалектології

Період	Основні напрями досліджень	Методологічні особливості	Дослідники
I етап: друга половина XVIII ст. – початок XIX ст.	– фонетичні особливості; – первинна фіксація форм іменника	– описовий підхід; – топографічні описи; – фонетична транскрипція	О. Шафонський
II етап: XIX – початок XX ст.	– морфологічні особливості; – система відмінювання; – класифікація говорів	– порівняльний аналіз; – системний підхід; – програми збору діалектного матеріалу	М. Максимович, Я. Головацький, К. Михальчук, Є. Тимченко, І. Верхратський, С. Гасевський, Б. Кобилянський, М. Пшеп'юрська, С. Рабій-Карпинська
III етап: друга половина XX ст.	– словотвір іменника; – іменникова словозміна; – діалектна морфологія	– монографічні дослідження; – структурний аналіз; – компаративістика	Ф. Жилко, Й. Дзендзелівський, С. Бевзенко, І. Матвіяс, В. Ганцов, М. Зубрицька, В. Орос, М. Павлюк, І. Робчук, І. Ковалик, Г. Шило, Л. Рябець, О. Захарків, П. Гриценко
IV етап: початок XXI ст.	– семантика іменника; – функціональні особливості; – міждіалектні зв'язки	– інтегративний підхід; – корпусні дослідження; – соціолінгвістичні методи	Г. Аркушин, П. Гриценко, П. Білоусенко, В. Мойсієнко, Г. Гримашевич, Л. Дика, Р. Зінчук, Л. Гажук-Котик, Т. Тищенко, Б. Клименко, Л. Наконечна та ін.

Висновки

Проведений аналіз історії дослідження іменника в українській діалектології засвідчує поступове формування системного підходу до вивчення цієї частини мови. На початковому етапі (друга половина XVIII – початок XIX ст.) діалектологічні студії мали переважно описовий характер, фіксуючи окремі форми іменника в контексті загального опису говірок.

Упродовж XIX – початку XX ст. відбувається становлення методології діалектологічних досліджень, формуються принципи збору та систематизації діалектного матеріалу. У цей період особлива увага приділялася морфологічним особливостям говірок, зокрема специфіці відмінювання іменників та їх словозміні.

Друга половина XX ст. позначена появою ґрунтовних монографічних досліджень, які представляють комплексний аналіз діалектної граматики. Найбільш дослідженими виявилися говірки південно-західного наріччя, де основна увага зосереджувалася на морфологічних особливостях іменника, його словозміні та словотворі. У північному наріччі ґрунтовно вивчено західнополіські та середньополіські говірки, де досліджено специфіку відмінювання іменників та їх словотвірні особливості. Південно-східне наріччя представлене дослідженнями степових та східностепових говірок.

На сучасному етапі спостерігається розширення діапазону досліджень іменника в діалектному просторі. Морфологічний аспект залишається найбільш опрацьованим, представляючи системні дослідження словозміни та словотвору в різних говіркових ареалах. Фонетичні особливості іменника досліджено менш системно, здебільшого в контексті загального аналізу фонетичної системи говірок.

Лексико-семантичний аспект, попри його важливість для розуміння мовної картини світу діалектоносіїв, досліджено фрагментарно. Наявні розвідки зосереджуються переважно на вивченні окремих тематичних груп лексики, не представляючи цілісного аналізу семантичних особливостей іменника в говірковому просторі.

Проведене дослідження засвідчує відсутність комплексного аналізу іменника в наддністрянському говорі, що визначає актуальність подальших наукових досліджень у цьому напрямку. Особливо важливим видається вивчення семантичних особливостей іменника, його тематичних груп та системних відношень, а також специфіки синтаксичних зв'язків у структурі речення.

У цьому контексті дослідження іменника в наддністрянському говорі набуває особливої актуальності, оскільки спрямоване на заповнення одразу кількох важливих прогалів у діалектологічних студіях. Заплановане дослідження передбачає комплексний аналіз іменника як цілісної мовної категорії, що охоплює всі рівні його функціонування в говірковому просторі.

Особливу увагу буде приділено малодослідженим аспектам: формуванню та функціонуванню лексико-семантичних груп іменників, аналізу семантичних трансформацій та системних відношень між іменниками, дослідженню специфіки синтаксичних зв'язків у структурі діалектного мовлення. Важливим компонентом дослідження стане створення корпусу діалектних текстів, який уможливить глибший аналіз функціонування іменника в живому мовленні.

Результати дослідження не лише заповнять наявну прогалину в описі наддністрянського говору, а й сформулюють методологічну базу для подальших

діалектологічних студій. Дослідження іменника у цьому напрямі допоможе заповнити наявну прогалину в описі наддністрянського говору, створивши методологічну базу для досліджень іменника в інших говіркових ареалах.

Перспективними напрямками подальших студій залишаються: системний аналіз фонетичних особливостей іменника в різних говірках, вивчення специфіки словотвірних процесів у малодосліджених говіркових ареалах, створення комплексних описів семантичних трансформацій іменника в діалектному просторі, дослідження синтаксичної специфіки функціонування іменника в різних діалектних зонах.

Література

- АУМ, *Атлас української мови: в 3 т.* [Atlas ukraïnskoï movy: v 3 t.] (1984–2001), ред. І. Матвіяс та ін. [I. Matviias ta in], Київ.
- Аркушин Г. [Arkushyn H.] (2004), *Іменний словотвір західнополіського говору* [Imennyi slovotvir zakhidnopoliskoho hovor], Луцьк.
- Бевзенко С. [Bevzenko S.] (1980), *Українська діалектологія: навч. посібник* [Ukrainska dialektolohiia: navch. posibnyk], Київ.
- Білоусенко П. [Bilousenko P.] (2018), *Історичний словотвір іменника на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства* [Istorychnyi slovotvir imennyka na shliakhu vid iliustratyvnoho do poiasniuvalnoho movoznavstva], „Українська мова” [Ukrainska mova], № 1, с. 38–49.
- Верхратський І. [Verkh ratskyi I.] (1894), *Говір заміщанців* [Hovir zamishchantsiv], „Записки Наукового Товариства імені Шевченка” [„Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka”], т. 3, с. 153–210.
- Верхратський І. [Verkh ratskyi I.] (1900), *Про говір долівський* [Pro hovir dolivskyi], „Записки Наукового Товариства імені Шевченка” [„Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka”], т. 35–36, кн. 3–4, с. 1–128.
- Верхратський І. [Verkh ratskyi I.] (1912), *Говір батюків* [Hovir batiukiv], Львів.
- Гажук-Котик Л. [Hazhuk-Kotyuk L.] (2019), *Словозміна іменників у гуцульських говірках: особливості та тенденції розвитку* [Slovozmīna imennykiv u hutsulskykh hovirkakh: osoblyvosti ta tendentsii rozvytku], „Українська мова” [„Ukrainska mova”], № 2, с. 50–62.
- Гаєвський С. [Haievskyi S.] (1915), *Говірки села Михиринці Староконстантинівського повіту Волинської губернії* [Hovirky sela Mykhyryntsi Starokonstantynivskoho povitu Volynskoi hubernii], „Філологічний збірник пам’яті К. Михальчука” [„Filolohichnyi zbirnyk pamiaty K. Mykhalehchuka”], Київ, с. 123–149.
- Ганцов В. [Hantsov V.] (1962), *Діалектологічна класифікація українських говорів* [Dialektolohichna klasyfikatsiia ukraïnskykh hovoriv], Київ.
- Головацький Я. [Holovatskyi Ya.] (1849), *Розправа о язичі южнорускѣм і його нариччях* [Rozprava o yazytsi yuzhnoruskim i yoho narichchiakh], Львів.
- Гримашевич Г. [Hrymashevych H.] (2008), *Середньополісько-гуцульські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі назв одягу і взуття)* [Serednopolisko-hutsulski leksyko-semantychni paraleli (na materialī nazv odiahu i vzuttia)], „Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філологія” [„Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriiia: Filolohiia”], вип. 19–20, с. 30–32.

- Гримашевич Г. [Hrymashevych H.] (2022), *Морфологічні особливості говірки села Черевки Овруцького району Житомирської області* [Morfologichni osoblyvosti hovirky sela Cherevky Ovrutskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti], „Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія” [„Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia”], № 58, с. 51–54.
- Гриценко П. [Hrytsenko P.] (1990), *Ареальне варіювання лексики* [Arealne variuvannia leksyky], Київ.
- Гриценко П. [Hrytsenko P.] (1996), *Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок* [Teksty yak dzhereło doslidzhennia chornobylskykh hovirok], „Говірки Чорнобильської зони: Тексти” [„Hovirky Chornobylskoi zony: Teksty”], Київ, с. 7–19.
- Гриценко П. [Hrytsenko P.] (2007), *Діалектологія* [Dialektolohiia], „Енциклопедія Сучасної України” [„Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy”], Київ, <https://esu.com.ua/article-24454>.
- Дика Л. [Dyka L.] (2005), *Суфіксальний словотвір іменників pluralia tantum (на матеріалі говірок полісько-середньонадніпрянського порубіжжя)* [Sufiksálny slovotvir imennykiv pluralia tantum (na materiali hovirok polisko-serednonaddnrianskoho porubizhzhia)], „Волинь – Житомирщина” [„Volyn – Zhytomyrshchyna”], № 14, с. 74–79.
- Залеський А. [Zaleskyi A.] (1973), *Вокалізм південно-західних говорів української мови* [Vokalizm pivdenno-zakhidnykh hovoriv ukrainskoi movy], Київ.
- Зінчук Р. [Zinchuk R.] (2010), *Словозміна іменників у західнополіських говірках* [Slovozmina imennykiv u zakhidnopoliskyykh hovirkakh], автореф. Дис... канд. філол. наук, Луцьк.
- Захарків В.-А. [Zakharkiv V.-A.] (1981), *Словообразование имен существительных бойковского диалекта (названия носителя процессуального признака)* [Slovoobrazovanie imen sushchestvitelnykh boykovskogo dialekta (nazvaniya nositelya protsessualnogo priznaka)], автореф. Дис... канд. філол. наук, Ужгород.
- Зубрицька М. [Zubrytska M.] (1992), *Бойківська іменникова словозміна* [Boikivska imennyková slovozmina], автореф. Дис... канд. філол. наук, Київ.
- Клименко Н. [Klymenko N.] (2021), *Лексична полісемія в українських східностепових говірках* [Leksychna polisemiia v ukrainskykh skhidnostepovykh hovirkakh], „Лінгвістичні студії” [„Linhvistychni studii”], вип. 41, с. 27–35.
- Кобилянський Б. [Kobylianskyi B.] (1928), *Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття* [Hutsulskyi hovir i yoho vidnoshennia do hovoru Pokuttia], „Український діалектологічний збірник” [„Ukrainskyi diialektolohichnyi zbirnyk”], кн. 1, с. 1–92.
- Ковалик І. [Kovalyk I.] (1969), *Іменниковий словотвір у говірці села Бітлі на Львівщині* [Imennykovyi slovotvir u hovirtsi sela Bitli na Lvivshchyni], „Українська діалектна морфологія” [„Ukrainska dialektna morfologhiia”], Київ, с. 57–61.
- Максимович М. [Maksymovych M.] (1839), *О наречиях малороссийского языка* [O narechiyakh malorossiyskogo yazyka], „Київ” [„Kyiv”], кн. 2, с. 358–377.
- Матвіяс І. [Matviias I.] (1990), *Українська мова і її говори* [Ukrainska mova i yii hovory], Київ.
- Михальчук К. [Mykhalchuk K.] (1872), *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины* [Narechiya, podnarechiya i govory Yuzhnoy Rossii v svyazi s narechiyami Galichiny], „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” [„Trudy etnograficheskoy statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy kraj”], т. 7, вып. 2, с. 453–512.
- Моїсєнко В. [Moisiienko V.] (2006), *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.* [Fonetychna systema ukrainskykh poliskyykh hovoriv u XVI–XVII st.], Житомир.

- Нагін Я. [Nahin Ya.] (1956), *Відмінювання іменників у степових херсонських говірках* [*Vidminiuvannia imennykiv u stepovykh khersonskykh hovirkakh*], „Наукові записки Херсонського державного педагогічного інституту” [„Naukovi zapysky Khersonskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu”], вип. 6, с. 169–198.
- Наконечна Л. [Nakonechna L.] (2010), *Лексико-семантичні паралелі в західнополіських і гуцульських говірках (на матеріалі лісової лексики)* [*Leksyko-semantychni paraleli v zakhidnopoliskykh i hutsulskykh hovirkakh (na materiali lisovoi leksyky)*], „Волинь – Житомирщина” [„Volyn – Zhytomyrshchyna”], № 22(1), с. 275–281.
- Орос В. [Oros V.] (1959), *Іменник у говірках Хустщини* [*Imennyk u hovirkakh Khustshchyny*], „Наукові записки Ужгородського державного університету” [„Naukovi zapysky Uzhhordskoho derzhavnoho universytetu”], т. 41, с. 149–168.
- Павлюк М., Робчук І. [Pavliuk M., Robchuk I.] (1969), *Словозміна іменників в українських говірках Румунської Добруджі* [*Slovozmīna imennykiv v ukrainskykh hovirkakh Rumunskoi Dobrudzhi*], „Українська діалектна морфологія” [„Ukrainska dialektna morfolohiia”], Київ, с. 140–152.
- Пшеп’юрська М. [Pshepiurska M.] (1938), *Надсянський говір* [*Nadsianskyi hovir*], Варшава.
- Рабій-Карпинська С. [Rabii-Karpynska S.] (2011), *Бойківські говірки: збірник статей* [*Boikivski hovirky: zbirnyk statei*], Перемишль.
- Рябець Л. [Riabets L.] (1999), *Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонадніпрянської суміжності* [*Slovozmīna imennyka v hovirkakh tsentralnopolisko-seredno-naddnyprianskoi sumizhnosti*], автореф. Дис... канд. філол. наук, Київ.
- Тараненко О. [Taranenko O.] (1973), *Лексична полісемія у живому мовленні села Олефірівки* [*Leksychna polisemiia u zhyvomu movlenni sela Olefirivky*], „Українська народна лексика: збірник наукових праць” [„Ukrainska narodna leksyka: zbirnyk naukovykh prats”], Дніпропетровськ, с. 92–102.
- Терешко Л. [Tereshko L.] (1971), *Лексичні особливості південноподільських говірок за етнографічними матеріалами XIX – початку XX ст.* [*Leksychni osoblyvosti pivdenнопdils'kykh hovirok za etnohrafichnomy materialamy XIX – pochatku XX st.*], „Праці XII Республіканської діалектологічної наради” [„Pratsi XII Respublikanskoi dialektolohichnoi narady”], с. 422–428.
- Шило Г. [Shylo H.] (1969), *Словотвір іменників у говорах басейну верхнього Дністра і верхньої Прип’яті* [*Slovotvir imennykiv u hovorakh baseinu verkhnoho Dnistra i verkhnoi Prypiati*], „Питання словотвору східнослов’янських мов” [„Pytannia slovotvoru skhidno-slovianskykh mov”], с. 66–67.

Lidia Przymuszała

Uniwersytet Opolski

Instytut Językoznawstwa

ORCID: 0000-0002-9925-251X; e-mail: lprzymuszała@uni.opole.pl

Dorota Świtała-Trybek

Uniwersytet Opolski

Instytut Językoznawstwa

ORCID: 0000-0001-8525-5800; e-mail: dtrybek@uni.opole.pl

Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska. Naczynia i sprzęty kuchenne – założenia projektu

Abstrakt: Celem artykułu jest zaprezentowanie koncepcji leksykograficznego opracowania gwarowego słownictwa należącego do jednego z subpól pola tematycznego KULINARIA. Praca rejestrująca nazwy naczyń i sprzętów kuchennych stanowi kolejny tom większego, interdyscyplinarnego projektu poświęconego dziedzictwu kulinarnemu Śląska, który pomyślany został jako seria tematycznych słowników języka i kultury regionu, archiwizujących i dokumentujących leksykę z różnych podpól szeroko rozumianych kulinariów.

W artykule omówiono cel, zawartość, charakter i przeznaczenie powstającego *Leksykonu dziedzictwa kulinarnego Śląska. Naczynia i sprzęty kuchenne*; przedstawiono budowę artykułu słownikowego, którą zilustrowano wybranymi przykładami.

Słowa kluczowe: Śląsk, słownictwo gwarowe, leksykon języka i kultury, nazwy naczyń i sprzętów kuchennych.

Abstract: *Lexicon of Silesian culinary heritage. Kitchen utensils and equipment – project assumptions.*

The aim of this article is to present the concept of a lexicographic study of dialectal vocabulary belonging to one of the subfields of the thematic field of CULINARY ARTS. The work, which records the names of kitchen utensils and equipment, constitutes another volume of a larger interdisciplinary project dedicated to the culinary heritage of Silesia. This project is designed as a series of thematic dictionaries of the language and culture of the region, archiving and documenting the lexicon from various subfields of broadly understood culinary arts.

The article discusses the purpose, content, nature, and intended use of the emerging *Lexicon of Silesian Culinary Heritage. Kitchen Utensils and Equipment*. It also presents the structure of a dictionary entry, illustrated with selected examples.

Keywords: Silesia, dialectal vocabulary, lexicon of language and culture, kitchen utensils and equipment terminology.

Wprowadzenie

Od dłuższego czasu wciąż niesłabnące zainteresowanie wzbudzają kulinaria, czego przejawy widać na różnych płaszczyznach i w różnych formach działania. Świadczą o tym chociażby liczne programy telewizyjne o zróżnicowanej formule dotyczące gotowania, powstające wciąż nowe blogi kulinarne i fora internetowe, rozmaite lokalne inicjatywy podejmowane przez koła gospodyń wiejskich czy regionalne festiwale z jedzeniem w roli głównej, będące częścią rozwijającej się dynamicznie od jakiegoś czasu, niezwykle modnej turystyki kulinarnej¹. Ale oprócz wymiaru komercyjnego, praktycznego czy ludycznego kulinaria posiadają także walor poznawczy, naukowy – są bowiem niezwykle interesującym i inspirującym obiektem badań dla specjalistów różnych dyscyplin naukowych (antropologów, socjologów, etnologów, kulturoznawców, historyków kultury czy językoznawców)². Dowodzą tego organizowane (często interdyscyplinarne) konferencje³, a przede wszystkim – liczne publikacje poświęcone tej tematyce. W bogatej literaturze przedmiotu zagadnienia „kuchni i stołu” ujmowane są wieloaspektowo, synchronicznie i diachronicznie, zarówno w narodowej, jak i regionalnej mikroskali (Witaszek-Samborska 2005, 8). I to właśnie kuchnie regionalne wzbudzają w ostatnim czasie szczególne zainteresowanie, co znajduje swój wyraz w badaniach nad dziedzictwem kulinarnym poszczególnych regionów, wśród których na uwagę zasługują szeroko zakrojone w tym względzie badania śląskoznawcze.

Początki naukowej refleksji dotyczącej kuchni śląskiej sięgają drugiej połowy XIX w. Są to głównie materiałowe opracowania ludoznawców, folklorystów, etnografów, rzadziej historyków (polskich jak i niemieckich), poświęcone życiu mieszkańców śląskiej wsi i osiedli przemysłowych, w których tu i ówdzie pojawiają się pierwsze wzmianki o spożywanych potrawach. Dopiero w okresie powojennym ubiegłego wieku następuje właściwy rozwój systematycznych badań etnograficznych nad pożywieniem na Śląsku, prowadzonych przez Zofię Szrombę-Rysową. Dalszy, znaczący wzrost zainteresowań tą problematyką daje się zauważyć od lat 90. XX w., czego wyrazem są rozmaite prace nie tylko etnologiczne, ale także kulturoznawcze i językoznawcze⁴. Wśród tych ostatnich wskazać należy prace dwóch opolskich badaczek: kulturoznawcy – Doroty Światały-Trybek i językoznawcy – Lidii Przymuszały. Prowadzone przez nie wspólnie od 2017 roku interdyscyplinarne badania nad śląskimi kulinariami zaowocowały licznymi artykułami i monografiami poświęconymi tejże problematyce.

¹ Zob. na ten temat (Woźniczko, Jędrusiak, Orłowski 2015).

² To interdyscyplinarne podejście do szeroko rozumianej sztuki kulinarnej coraz częściej w literaturze przedmiotu określane jest pojęciem *kulinarystyka*. Warto nadmienić, że w obszarze niemieckojęzycznym zainteresowania problematyką kulinarną rozwinęły się nawet do samodzielnej dyscypliny naukowej znanej jako *Kulinaristik* (Haliniak 2021, 580–581).

³ Np. konferencje: *Kultura jedzenia, jedzenie w kulturze*, Kraków, 16–17.11.2013; *Tradycyjne pożywienie – od codzienności do sacrum po produkt regionalny*, Lublin, 5–6.09.2017; *Kulinaria – wizytówką regionów turystycznych*, Warszawa, 4.04.2017; *Kuchnia w języku i kulturze dawniej i dziś*, Katowice, 9.05.2017; *Przy wspólnym stole*, Warszawa, 29–30.06.2017; *Dziedzictwo kulinarne Śląska w nowych kontekstach interpretacyjnych*, Opole, 2–3.03.2020; *Die kulinarische Welt in Sprache, Kultur und Literatur II*, Wrocław, 28–30.11.2024.

⁴ Na temat badań śląskoznawczych dotyczących kulinariów regionu zob. Przymuszała, Światały-Trybek 2017, 219–223).

Podjęmowane w nich przez badaczki kwestie dotyczą m.in.: wieloaspektowych analiz wybranych grup gwarowej leksyki kulinarnej pokazanej na szerokim tle kultury regionu, w powiązaniu z tradycją i obyczajowością Śląska; procesu przemian, jakim podlegają kulinaria i nazywające je leksemy; współczesnych odsłon tradycyjnych potraw i nowych tendencji nazwotwórczych; językowo-kulturowego obrazu śląskich kulinariów we frazeologii i paremiologii gwarowej; motywacji i struktury formalno-semantycznej wybranych nazw potraw⁵. Oprócz naukowych analiz i konstatacji prace te dostarczają także bogactwa materiału dokumentacyjnego, co z uwagi na dynamikę zmian słownictwa dialektalnego jest niezwykle wartościowe.

Cel, zawartość i charakter leksykonu

Na potrzebę dokumentowania leksyki gwarowej zwracała uwagę m.in. Halina Karaś, podkreślając, że choć polska dialektologia może poszczycić się wieloma opracowaniami, to dokumentacja słownictwa gwarowego ciągle jest niepełna:

Mimo dużej liczby słowników gwarowych oraz monografii, w których uwzględniano również leksykę, czy wyborów tekstów gwarowych i szeroko nieraz zakrojonych studiów, nierzadko stykamy się z sytuacją, że jeszcze obecnie w badaniach terenowych odnotowujemy słownictwo nieznane czy w niepoświadczonych do tej pory znaczeniach lub postaci formalnej (Karaś 2019, 19).

O konieczności, czy wręcz o „obowiązku pamięci i ochrony leksykalnego dziedzictwa regionalnego” pisała także Halina Pelcowa:

Słownictwo gwarowe [...] jest nie tylko ważnym ogniwem w łańcuchu dziedzictwa kulturowego regionu, ale także tą częścią dziedzictwa, która za kilka lat będzie niemożliwa do odtworzenia. Gwara odchodzi wraz z najstarszym pokoleniem mieszkańców wsi, a zatem w obliczu szybkich zmian cywilizacyjnych, technologicznych i postępujących procesów globalizacyjnych, utrwalenie zanikającego słownictwa ma szczególny wymiar pokoleniowy z transferem nie tylko słów i ich znaczeń, ale systemu niesionych przez nie wartości (Pelcowa 2023, 10)⁶.

Według lubelskiej uczzonej, szczególne zadanie dokumentacyjne przypada leksykografii:

W tym zakresie – jak pisze dalej – nie do podważenia jest rola leksykonów gwarowych, gromadzących bardzo często te elementy języka, które należą do przeszłości, ale uczestniczą w pełnym przeżywaniu współczesności i kreowaniu przyszłości. Ta powinność wynikająca z Konwencji UNESCO 2003, jest prawem i obowiązkiem użytkowników języka każdego regionu, a także miarą miejsca i czasu (Pelcowa 2023, 11).

⁵ We wstępie do *Leksykonu dziedzictwa kulinarnego Śląska* w rozdz. II. *Bibliografia* można znaleźć wykaz ich prac poświęconych tym zagadnieniom.

⁶ Por. Karaś 2019, 20–21, 26.

A zatem – jak konstatuje badaczka – istnieje potrzeba nie tylko ocalenia od zapomnienia tego, co było, i co jeszcze pozostało, ale odkrywania gwary na nowo (Pelcowa 2019, 13).

Takie też zadanie ma pełnić, będący w przygotowaniu, *Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska. Naczynia i sprzęty kuchenne* D. Światały-Trybek i L. Przymuszały. W tym miejscu wyjaśnienia wymaga zawarte w tytule słowo *kulinaria*. Zauważyć należy, że jest to pojęcie bardzo szerokie, choć zazwyczaj obejmuje się nim tylko potrawy, składniki spożywcze, napoje i trunki oraz całe dania. Tymczasem w jego zakres wchodzi także: cechy oraz właściwości pokarmów i ich składników; osoby; miejsca związane z jedzeniem; używki; rodzaje posiłków; miary objętości i wag; zawody kulinarne; czynności związane z jedzeniem i przygotowywaniem dań, a także naczynia i sprzęty używane w kuchni do ich przyrządzenia i spożywania (por. Batko-Tokarz 2019, 209–212; Przymuszała, Światały-Trybek 2021, 8; Witaszek-Samborska 2005, 9).

Opracowywany leksykon gromadzi wybraną grupę leksemów należących do tak właśnie rozumianych kulinariów. Patrząc na kulinaria śląskie przez pryzmat słownictwa z nimi związanego, autorki uczyniły przedmiotem opisu jedno z subpól pola tematycznego KULINARIA, tj. nazwy naczyń i sprzętów kuchennych. Zaznaczyć należy, że zgromadzony w leksykonie materiał znacznie wykracza poza ramy tego, co zapowiada druga część tytułu. Oprócz nazw naczyń i sprzętów kuchennych w tomie znajduje się także inne słownictwo dotyczące kuchni i rozmaitych elementów jej wyposażenia oraz leksyka w różny sposób z kuchnią powiązana. A zatem będzie to słownictwo odnoszące się do:

- **naczyń**, służących do gotowania/pieczczenia/smażenia, serwowania, spożywania posiłków oraz picia napojów (*blacha, garnek, patelnia, brytfana, tyglik; miska, patera; taler; kubek, szolka, żydlik*);
- **naczyń** przeznaczonych do przechowywania różnych produktów oraz płynów (*achtla, beczka, ceber, flaszka, krauza, skopiec*);
- **sztućców** (*leżka, nóż, widelka*);
- **sprzętów kuchennych**, czyli narzędzi i przyborów używanych do przygotowywania jedzenia (*cedzidelko, kwyrlok, szufonka ‘chochla’, tarluszko, tłuk, warzecha*);
- **urządzeń** (*lodówka, maszynka do mięsa, masznica, mikser, młynek, piec, piekarszczo*);
- **mebli**, będących częścią wyposażenia kuchni (*almaria, bifej, ława, łyznik, stół, rama, ryczka, zydelek*);
- **pomieszczeń** związanych z przygotowywaniem potraw, a także z przechowywaniem jedzenia i produktów spożywczych (*kamerlik, komora, kuchyń, piwnica, sień, spiżarnia, strych, waszkuchnia*);
- **części urządzeń**, np. części pieca chlebowego czy maselnicy (*bratrura ‘piekarnik’, bijak ‘tłuczek w maselnicy’, kółko ‘część maselnicy’, ring ‘krążek żeliwny w płycie pieca węglowego’, wierszynek ‘górną część maselnicy’, toporka ‘kij z kółkiem do mieszania i ubijania śmietany w maselnicy’*);
- **akcesoriów**, czyli drobnych przedmiotów, będących na wyposażeniu kuchni (*cedzka ‘płócienna szmatka służąca do przecedzania mleka po dojeniu’, gumin*

‘gumowa uszczelka do weków’, *mazaczka* ‘pędzelek z gęsich piór do smarowania ciasta’, *skórzany paluch* ‘skórzany ochraniacz na palec, pełniący funkcję dodatkowego zabezpieczenia rany po skaleczeniu się’).

Nadmienić trzeba, że pewne sprzęty, których nazwy znajdują się w słowniku, były niegdyś stosowane zarówno w kuchni, jak i w gospodarstwie domowym (np. *cebrzyk*, *ryczka*)⁷.

Leksykon pomyślany został jako rodzaj tematycznego słownika języka i kultury regionu. Przy wypracowywaniu jego koncepcji wykorzystano wiedzę na temat różnych rozwiązań metodologicznych stosowanych w tego typu pracach, m.in. w *Słowniku gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej czy w *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* Józefa Kąsia. Słownik będzie miał charakter niedyferencyjny, co oznacza, że znajdzie się w nim zarówno leksyka charakterystyczna tylko dla dialektu śląskiego, jak i słownictwo wspólnoodmianowe (znane innym gwarom i polszczyźnie ogólnej).

Baza materiałowa

Szacuje się, że *Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska. Naczynia i sprzęty kuchenne* obejmie około tysiąca haseł. Wzbogaceniem, a zarazem integralną częścią opracowania, będą zdjęcia⁸, które wykonane zostały podczas badań terenowych przez jedną z badaczek. Jeśli chodzi o bazę źródłową, to jej zasadniczą część stanowią materiały zebrane w terenie w latach 2017–2024 w obrębie dwóch województw – śląskiego i opolskiego, podczas prowadzonych przez autorki badań z zastosowaniem różnorodnych technik pozyskiwania danych, jak: przeprowadzanie wywiadów (indywidualnych, fokusowych) z osobami czynnie posługującymi się gwarą, reprezentującymi poszczególne grupy wiekowe, tu zwłaszcza z członkiniami kół gospodyń wiejskich, związków śląskich kobiet wiejskich i innych stowarzyszeń zajmujących się upowszechnianiem i promowaniem dziedzictwa kulinarnego Śląska; rejestrowanie wypowiedzi informatorów podczas uczestnictwa w przeglądach, konkursach i festynach kulinarnych; a także jawne bądź ukryte uczestnictwo w codziennym życiu ludzi.

Ponadto materiały pozyskane zostały również ze źródeł drukowanych: dawnych i nowszych opracowań etnograficznych (polsko- i niemieckojęzycznych) oraz słowników i atlasów gwarowych⁹. Pod względem chronologicznym jest to materiał zróżnicowany. Najstarszy pochodzi z drugiej połowy XVIII w. i wyekscerpowany został z pracy Józefa

⁷ W tej kwestii przyjęto zasadę, że jeżeli jest poświadczenie materiałowe, pokazujące zastosowanie danego sprzętu nie tylko w gospodarstwie (choć zwykle takie jest jego podstawowe przeznaczenie), ale również i w kuchni, nazwę włącza się do leksykonu.

⁸ Na temat znaczenia ilustracji we współczesnych słownikach gwarowych zob. Kąs 2021.

⁹ Są to następujące pozycje: *Słownik gwar śląskich* pod red. Bogusława Wyderki (t. 1–17, w zakresie liter A–Ł); *Słownik gwar śląskich*, t. 18 w opracowaniu zespołu autorskiego: Agata Haas, Małgorzata Iżykowska, Krzysztof Kleszcz, Marzena Muszyńska (obejmujący początek litery M), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego* pod red. Jadwigi Wronicz, *Mały słownik gwarowy Górnego Śląska* autorstwa Bożeny Cząstki-Szymon, Jerzego Ludwiga, Heleny Synowiec oraz *Atlas językowy Śląska* Alfreda Zaręby. W niewielkim stopniu wykorzystano również zasoby kartoteki *Słownika gwar śląskich* (w zakresie liter M–Ż).

Kauschkego *Hochzeitsgebräuchen im polnischen Oberschlesien* opublikowanej w 1788 r., natomiast jego trzon stanowi słownictwo XX-wieczne oraz współczesne (z początku wieku XXI).

Budowa hasła słownikowego i zasady redakcyjne

W słowniku obowiązujący będzie układ alfabetyczny, hasłami będą zarówno pojedyncze wyrazy, jak i związki wyrazowe. Artykuł hasłowy będzie zawierać następujące elementy (każdy z nich to odrębna, wydzielona graficznie jednostka hasła): wyraz hasłowy, wymowę, odmianki fonetyczne, znaczenie bądź znaczenia w przypadku hasel polisemicznych, materiał egzemplifikacyjny, elementy uzupełniające znaczenie, dokumentację geograficzną i źródłową, synonimy i wyrazy bliskoznaczne, informacje o pochodzeniu bądź motywacji objaśnianego wyrazu oraz odsyłacze.

– **wyraz hasłowy**

postać hasłową będzie stanowić forma wyrazowa najlepiej umotywowana w materiale (kryterium frekwencyjne) – o wysokiej frekwencji i najszerszym rozprzestrzenieniu geograficznym. Wyraz hasłowy będzie podany w pisowni ogólnopolskiej z uwzględnieniem zleksykalizowanych właściwości fonetycznych dialektu śląskiego (jak np. mazurzenie, pochylenie samogłosek czy uproszczenia grup spółgłoskowych);

– **wymowa**

informacja o wymowie hasła sygnalizowana skrótem *wym.* podawana będzie tylko w sytuacji, gdy zapis zgodny z przyjętą ortografią mógłby utrudnić właściwe odczytanie brzmienia hasła, tak jak w przypadku hasel **ESSERWIS**, czy **GLSSZRANK** (*wym.* es-serwis, glas-szrank);

– **odmianki fonetyczne**

tu podane zostaną różne sposoby wymawiania wyrazu gwarowego (czyli warianty wymowy), jakie odnotowano w materiale – podane zgodnie z pisownią źródła;

– **znaczenie** bądź znaczenia w przypadku hasel polisemicznych (poprzedzone cyframi arabskimi); na potrzeby leksykonu wypracowano taki sposób definiowania znaczeń, który łączy elementy klasycznej definicji realnoznaczeniowej z encyklopedyczną i pragmatyczną. Choć definicje typu encyklopedycznego nie znajdują uznania wśród współczesnych leksykografów, to jednak z uwagi na przeznaczenie i charakter *Leksykonu* ich obecność w słowniku jest nie tylko w pełni uzasadniona, ale także konieczna. Zadaniem gwarowych opracowań języka i kultury jest bowiem zachowanie zarówno ginącej leksyki, jak i kultury. Stąd powszechność w tego typu pracach definicji realnoznaczeniowej oraz encyklopedycznej, dającej opis nie tyle leksemu, co desygnatu czy zjawiska¹⁰;

– **materiał egzemplifikacyjny**

w dokumentacji hasła znajdują się autentyczne wypowiedzi mieszkańców, odnotowane podczas badań terenowych, oraz cytaty pochodzące ze źródeł drukowanych, opatrzone lokalizacją geograficzną i źródłową (sygnalizowaną odpowiednimi

¹⁰ Zob. Okoniowa 2008, 244–245; Przymuszała 2013, XVII.

skrótami). Cytaty zostaną dobrane tak, aby pokazywały nie tylko językowe konteksty funkcjonowania wyrazu, ale także uwarunkowania kulturowe nazywanego przezeń desygnatu. Konteksty będą m.in. pokazywały:

- **do czego dane naczynie służy / jakie jest przeznaczenie danego pomieszczenia:** važexũm se rýššãũ; f pecu peče še; do uezńnika douvou še uezki; ve žuroku še kiši žur; zapasy sòm f kómože; vodã še noiši ve vėdže; putńa na cukur; na brůtfanax se peče; mazačkũ še brytki maže; na staũku se šeži; kava pije še f šaulce; ve vaškuzńi perũm, važũm i jezũm;
- **z czego jest naczynie wykonane:** važexy sũ z ževa; żeliwny tyglik; skopez bũũ dřevanny; šklannãũ bajńka; bũncloũki sũ zrobũne z glĩny; miska glĩnan-no; Buchty na „gošcinę” pieczono w „piekoczach” metalowych, wyrabianych w kwiatki; putnie ze šwiyrkowego dřzewa; rušta mušũ byž zrobũne ze želĩva; solńickã porcelanovou z dřevanny deklĩkũ; šmėtańik – glĩńane nočyńi; tũoček jez džeńanny a štafer drócanny;
- **z jakich elementów się składa:** rõma mo kouėčki do vỹšańo šolek; na rũme sũ xauki, co iže gãurnek povejšić; stoũek ma štyry kopytka;
- **jaka jest jego wielkość:** srogo beča; maũo bečkũũka; bečuuečka to je takou maũou bečka; vėlki bũnclog; mĩa to je vėlo mĩaka; vėlki tygel a maũy tyglĩk;
- **jaki jest kształt naczynia:** słomionki okrãgle i podłuźne; okrãgly talerz; grańũfka – grańato (‘kanciasta’) šklũnka itp.;

– **elementy uzupełniające znaczenie**

to dodatkowe elementy będące nośnikami różnorodnych treści kulturowych wyrażonych przez utrwalone związki wyrazowe oraz teksty i zjawiska folkloru, jak: frazeologia, przysłowia i powiedzenia, pieśni, współczesne piosenki, rymowanki, przekazy wierzeniowe itp. Mają one stanowić dopełnienie samej definicji, jak i cytatów;

– **dokumentacja geograficzna**

informacje o lokalizacji geograficznej wyrazu każdorazowo podawane będą przy cytatach, jednak zasadniczym miejscem, w którym znajdzie się pełna dokumentacja geograficzna hasła, będzie samodzielny, wyodrębniony graficznie dział, sygnalizowany tytułem *Geografia*. Informacje dotyczące geografii będą dwójakiego rodzaju: szczegółowe, polegające na podaniu nazwy miejscowości i skrótu powiatu, oraz uogólnione, wskazujące na subregion Śląska;

– **dokumentacja źródłowa**

w tym dziale podane zostaną wszystkie źródła, z których pochodzi materiał dotyczący danego hasła, uporządkowane następująco: własne materiały terenowe, źródła etnograficzne i inne (podane w kolejności alfabetycznej) oraz opracowania leksykograficzne;

– **synonimy i wyrazy bliskoznaczne**

pod danym hasłem w kolejności alfabetycznej będą podawane wszystkie wyrazy o identycznym lub zbliżonym znaczeniu, które odnotowano zarówno w jednej miejscowości, jak i na szerszym obszarze;

– **informacje o pochodzeniu** (w przypadku wyrazów zapożyczonych wskazuje się na język i podstawę zapożyczenia) bądź **o motywacji** objaśnianego wyrazu;

– **odsyłacze**, które będą łączyć hasła powiązane semantycznie.

Obligatoryjnymi składnikami hasła będą definicja znaczenia oraz materiał przykładowy z podaniem lokalizacji i źródła. Pozostałe składniki to fakultatywne elementy struktury hasła, które mogą występować w różnych konfiguracjach w zależności od hasła i materiału, jakim dysponowano. Artykuły słownikowe skonstruowane zostaną tak, aby w sposób umiejętny i wyważony łączyły treści etnograficzne z językowymi.

A oto przykładowe hasła ilustrujące sposób opracowania materiału w *Leksykonie*:

Łyżnik¹¹

(*łyżnik Ortowice koz; Żędownice strzel; Kościeliska ol; Opole-Grudzice*)

‘drewniana wisząca półka, składająca się z dwóch części: wieszadelka i deszczułki z otworami, do których wkładano łyżki, małe warzechy czy → *fyrloki*; wykonana najczęściej z drewna jaworowego lub bukowego, mogła być też malowana, w Beskidzie Śląskim misternie zdobiona’:

Śród naczyń domowych wyróżniają się zdobieniem: łyżnik, solniczka, cedzidło, a poniekąd też stępa i stępka. Łyżnik. Forma łyżnika tutejszego, inna niż na Podhalu, znana jest na całym Śląsku. Nigdzie jednak łyżnik nie posiada tej różnorodności zdobienia, jak w Beskidzie. Jest on złożony z dwóch części: półkolistej, poziomo umieszczonej deszczułki, do której wkłada się łyżki i rogalki, oraz deszczułki prostopadłej, służącej do zawieszania. Zdobienie głównej części łyżnika, t. j. półkolistej deszczułki, jest rzadkie. (...) Druga zaś część łyżnika, tzw. wieszadelko, jest zawsze zdobiona. (...) Łyżnik z ozdobnym wieszadelkiem nie należy do dawnych przedmiotów góralskich. Sądząc na podstawie wiadomości miejscowych, jak i najstarszych okazów noszących daty, należy jego pojawienie się określić na połowę XIX wieku. Pierwotny łyżnik beskidzki posiadał zamiast wieszadelka wyciętego z deszczułki jedynie leszczynowy lub bukowy kabłączek. Jakkolwiek w niektórych chatach beskidzkich po dzień dzisiejszy obywają się bez łyżnika, wkładając łyżki za zwykłą listwę, przybitą do ściany izby, to przecież należy on do najpowszechniej zdobionych przedmiotów. (...) Obecnie łyżnik drewniany coraz bardziej zanika, a jego miejsce zajmuje druciany „kupiony na targu” *Istebna ciesz* [GładGór 69-71]; Łyżniki, solniczki i stołki posiadają bardziej urozmaicone zdobienia: obok korbków spotykamy gwiazdy, serca, półksiężycy, koła, etc. *ŚlCiesz* [GładGór 115]; Śląskie łyżniki były najczęściej wykonane z drewna jaworowego. Miały niewielką półokrągłą lub prostokątną deseczkę z otworami na łyżki, połączoną z pionowym wieszadelkiem o urozmaiconych zdobieniach w kształcie gwiazdy, serca, kwiatów, niekiedy baranich rogów czy ludzkich postaci *GŚl* [Kubit 127-128]; Często malowane one [łyżniki] były w kwiaty stonowanymi barwami (ciemna czerwień, brąz, zieleń). Z terenu raciborskiego i opolskiego znane są łyżniki w postaci podłużnych pudełek z ruchomą przykrywką. Powierzchnia ich była rzeźbiona i profilowana, zwykle przy bocznych krawędziach, oraz malowana różnymi odcieniami brązu, bieli i czerwieni. W roślinny ornament często wkomponowywano inicjały wytwórcy i datę wykonania *Rac, Op, GŚl* [Lipa 161-163]; łyżki do jedzenia, rogułki i warzeszki przechowywano w ozdobnych łyżnikach bukowych, zwanych również warzesznikami, zawieszanych

¹¹ W tekście nie podaje się rozwiązania skrótów powiatów i źródeł zastosowanych w przykładowych artykułach słownikowych.

na ścianie tuż koło pieca kuchennego. Łyżnik składał się z półkolistej osadki poziomej, przymocowanej do pionowego wieszaka. W osadce znajdowały się liczne otwory okrągłe lub podłużne, w które wkładano wspomniane przybory *ŚlCiesz* [OWyp 95]; W Beskidzie Śląskim ze świerka wyrabiano: putnie, czyli wiadra do noszenia wody, sondki na mięso, szafliki, grotki, konewki, faski, skopce, puciery, obońki oraz czerpaki, łyżniki i chochle *ŚlCiesz* [Adam 104]; łyżników już dzisiaj nie ma w kuchni *Pyskowice gliw* [ArchWł]; taki drewniany łyżnik wisi w naszej izbie regionalnej koło *bifyja Chudów gliw* [ArchWł]; *użyški dovo še do užynika Ochaby ciesz* [SGŚ XVII]; Gaździno wzięła dwie łyżki z łyżnika [ŚlCiesz]; *pyrwy to višou užešnik Ortowice koz* [SGŚ XVII]; *Do užešnika douvou še užeški Žędowice strzel* [SGŚ XVII].

Geografia: Zaolzie RCzes; Istebna, Jaworzynka, Kozakowice G, Ochaby ciesz; ŚlCiesz; Chorzów; Chudów, Pyskowice gliw; Piekary Śl-Kozłowa Góra; GŚl; Rac; Ortowice koz; Žędowice strzel; Kościeliska ol; Opole-Grudzice; Op.

Źródła: [ArchWł]; [Adam 104]; [BukSzt 127]; [BytSub 26]; [DubChłop 30, 36]; [GładGór 69-71, 115]; [JanŁyż 201, 202, 204, 206, 213]; [Lipa 161-163]; [Kubit 127-128]; [OWyp 95]; [SzromŚl 108]; [SGŚ XVII]; [ŚlCiesz].

↳ łyżecznik, łyżelnik, warzesznik.

Nazwa utworzona od wyrazu *łyżka*.

Waszkuchnia

(waškuchnia *Žędowice strzel; Zębowice ol; Stare i Nowe Siolkowice op*)

‘pomieszczenie gospodarcze w obrębie domu (np. w piwnicy) lub poza nim, pełniące funkcję pralni, a w okresie letnim także kuchni, wyposażone w piec albo palenisko do gotowania, → *kastrol* oraz stół. Przygotowuje się w nim pokarm dla zwierząt gospodarskich, przetwory na zimę, gotuje potrawy o intensywnym zapachu (np. kapustę kiszoną na bigos), patroszy i skubie drób z piór; odgrywa ważną rolę podczas świniobicia, sprawia się tu mięso po uboju zwierzęcia, wyrabia wędliny oraz inne specjały (*krupnioki, žymłoki, leberkę* i in.); nazywane także letnią kuchnią’.

W domu my nie mieli wody, trzeba było ją nosić ze studni, a we waszkuchni była woda. Tam był piec warzalny, gotowało się tam obiady, gotowało się tam szrot do świni. Życie takie domowe toczyło się we waszkuchni. Tam my też jedli obiady. Jak było świniobicie, to robiło się tam przetwory, masarz rozkładał deska i działał. W domu była biolo kuchnia, ale tam nie gotowało się, tam stoł bifyj od omy *Kotulin gliw* [ArchWł]; We taki pywnicy boło jedne wspólne ważne pomiyszczynie. To boła waszkuchnia (co nikerzy prali tam pranie). Tam bōł taki wielgachny piec ze kotłym, kupa wielkich i myńszych garcow, wielke trzi stoły, stołki, a to po to, że jak wtoś robił świniobicie, to niy miol krōmu we doma, yno wszystko tam szykował *Ruda Śl-Orzegów* [Jon 16]; Istnienie osobnych letnich kuchni, tzw. waškuchni odnosi się do okresu międzywojennego, a zwłaszcza ostatnich lat wojny. Najpierw wprowadzili je robotnicy, następnie niektórzy rzemieślnicy, rzadko zamożni rolnicy. Służyły one zasadniczo przez cały rok za pralnie, natomiast w okresie letnim, od maja do października, gotowano w nich posiłki, których na ogół tam nie spożywano *Stare i Nowe Siolkowice op* [SzromPoż 171]; Waszkuchnia to taka „brudna kuchnia”, do której nikogo się nie wpuszcza, gdzie nie trzeba wstydzić się bałaganu i gdzie robi się rzeczy, które ten bałagan powodują, np. skubanie drobiu, gotowanie albo pieczenie czegoś co

wydziela intensywny zapach, np. kapusty kiszonej, smażenie kotletów, smażenie pączków. Ja w domu rodzinnym nie miałam takiej niereprezentacyjnej kuchni, ale inni znajomi mieli *Jelowa op* [ArchWł]; w waszkuchni masorz wyrobiół krupnioki i inne wyroby po świniobiciu *Przyszowice gliw* [ArchWł]; waszkuchnia była przeznaczona do roboty z dużym marasem ('brudem') *Mikołów-Borowa Wieś* [ArchWł]; w taki waškuchni to wszystko sie robióło, od warzynia po pranie *Żędowice strzel* [ArchWł]; W staryj kuchni sie szykowało jedzynie, kisiyło kapustał, robiyło sie szweinschlachten i świniobicie i temu podobne. Warzyło sie, piykło. Waszkuchnia jak sama nazwa mówi „wesze kiche” – cały proces prania. Moczenie, gotowanie, pranie, płukanie, szkrobienie. Suszenie na dworze najczęściej w sadzie. Potem naciąganie, kropienie to przygotowanie do manglowaniał. Waszkuchnia najczęściej była w innym budynku niż mieszkalny. Starał kuchnia albo drugał kuchnia była w tym samym budynku co mieszkanie, często piec kaflowy kuchenny miał dodatkowo z osobnym paleniskiem kocioł na świniobicie. Tak przynajmniej było u nas na wsi i gospodarstwie. Przeszczegano, aby gary do gotowania białego prania nie były używane do gotowania *Biedzychowice prud* [ArchWł]; f tej pívńicy majũm tež aji vaškuxńe *Kozakowice G ciesz* [K SGŚ]; ve vaškuxńi pėrũm, važũm i jėžũm *Rybnik-Wielopole* [K SGŚ]; ve vaškuxńi še pėre i važi *Gierałtowice koz* [K SGŚ]; Łod wiosny warzymy we waszkuchni [ŚLGŚ].

Geografia: Zaolzie RCzes; Kozakowice G ciesz; Rybnik-Wielopole, Czerwionka-Leszczyny ryb; Mikołów-Borowa Wieś, Ornontowice mik; Ruda Śl-Halemba-Orzegów; Kotulin, Paniówki, Przyszowice gliw; Gierałtowice koz; Żędowice strzel; Zębowice ol; Jelowa, Ligota Turawska, Przysiecz, Stare i Nowe Siołkowice op; Biedzychowice prud.

Źródła: [ArchWł]; [Jon 16]; [SzromPoz 171]; [Wons 59]; [K SGŚ]; [ŚLGŚ].

↪ ciamperkuchnia, ciamprówka, ciapera, ciaperka, ciaperkuchnia, ciaprówka, letnia kuchnia, stara kuchnia.

Z niem. Waschküche.

Podsumowanie

Przygotowywany leksykon to praca oryginalna i pionierska. Jak dotąd nie ma słownika, który dawałby tak obszerne i wieloaspektowe opracowanie nigdzie wcześniej nieprezentowanych leksemów nazywających naczynia i sprzęty kuchenne. O ile w centrum zainteresowań problematyką kulinarną i kulinariami znajdowały się nazwy potraw, ich składników, produktów spożywczych oraz całych dań, o tyle poza obszarem dotychczasowych badań językoznawczych i opracowań leksykograficznych pozostawały inne subpola (także dotyczące naczyń) tego złożonego i bardzo rozbudowanego w zakresie liczebności słownictwa pola tematycznego, jakim są kulinaria¹². Pod tym względem *Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska. Naczynia i sprzęty kuchenne* stanowi *novum*.

¹² Jak podaje B. Batko-Tokarz, kulinaria to największy z wyodrębnionych kręgów słownictwa regionalnego i gwarowego (Batko-Tokarz 2019, 52).

Co zatem będzie wnosić tak opracowany leksykon? Oprócz podstawowego celu archiwizowania i dokumentowania wybranego wycinka gwarowej leksyki kulinarnej leksykon – jako słownik języka i kultury – będzie nie tylko objaśniał pod względem znaczeniowym nazwy naczyń i sprzętów kuchennych, stanowiących niegdyś wyposażenie kuchni naszych babć, a często nieznanymi już młodszemu pokoleniu Ślązaków, ale również – dzięki zamieszczeniu w nim bogatego materiału dokumentacyjnego – będzie pokazywał zgromadzone słownictwo na szerokim tle tradycji i kultury regionu (aspekt kulturoznawczy). Ponadto pozwoli pokazać wielość nazw odnoszących się do jednego desygnatu, a tym samym ukaże bogactwo mechanizmów nazwotwórczych; będzie zawierał informacje o geografii wyrazów, które pozwolą na poczynienie pewnych spostrzeżeń co do zasięgów terenowych poszczególnych leksemów; będzie dawał wiedzę o pochodzeniu wyrazów, a także – o często zatartej i nieczytelnej już dziś – motywacji nazw (aspekt językoznawczy).

Choć w swoim założeniu *Leksykon* to publikacja naukowa, jest on adresowany nie tylko do specjalistów reprezentujących różne dyscypliny naukowe, ale także do szerokiego grona odbiorców, w tym również do miłośników Śląska i śląszczyzny.

Jak już zostało powiedziane, *Leksykon* to swoiste „archiwum” języka i kultury, przechowujące spuściznę kulinarną Śląska, utrwaloną w leksyce gwarowej. To także swego rodzaju pas transmisyjny łączący stare z nowym; to, co dawne z tym, co współczesne. Zgromadzone w leksykonie słowa charakteryzują się dużym zróżnicowaniem ich językowej żywotności. Część z nich należy już do przeszłości, co związane jest z postępem cywilizacyjnym, zmieniającymi się realiami życia i nieodwracalnym zanikiem desygnatów, a tym samym z wychodzeniem z użycia ich nazw (*ajmer*, *almaria*, *szaflik*, *wiertelik*, *żydlik*). Niektóre wyrazy przeszły do zasobu słownictwa biernego i żyją w świadomości językowej jedynie najstarszych użytkowników gwary (*skopiec*, *tyglik*). Są też i takie, które niezmiennie trwają w mowie Ślązaków, wpisując się w jej współczesność (*bifej*, *bunclok*, *piekarok*). Oczywiście nie brak także w leksykonie słów nowych, co wynika z naturalnego zasilania gwar świeżymi jednostkami leksykalnymi, odnoszącymi się do nowych desygnatów (np. *lodówka*, *mikser*, *patera*) (Kąs 2019).

O ile wiele dawnych potraw, ich receptury oraz nazwy są ciągle obecne w żywym obiegu, a pamięć o nich jest pielęgnowana, utrwalana i przekazywana kolejnym pokoleniom w różnych formach¹³, o tyle w przypadku używanych niegdyś naczyń i sprzętów domowych tylko pasja i naukowe zacięcie badacza pozwalają dotrzeć do dawno zapomnianych, choć często jeszcze przechowywanych w „domowych izbach pamięci”, artefaktów minionych czasów i odkryć je na nowo.

¹³ Na żywe trwanie w tradycji kulinarnej regionu dawnych potraw pozwalają różne nośniki pamięci indywidualnej i zbiorowej, jak: stare książki kucharskie, materiały etnograficzne, rodzinne tradycje związane ze spożywaniem i przyrządzaniem różnych potraw, których receptury przekazywane są z pokolenia na pokolenie. Służy temu także utworzona w 2004 roku i prowadzona przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi Lista produktów tradycyjnych, będąca swoistą platformą gromadzącą tradycyjne potrawy i produkty, pomagająca w zachowaniu dziedzictwa kulinarnego poszczególnych regionów.

Literatura

- Batko-Tokarz B. (2019), *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- Cząstka-Szymon B., Ludwig J., Synowiec H. (2000), *Mały słownik gwary Górnego Śląska*, wyd. 2, poszerz. i popr. przez B. Cząstkę-Szymon, Katowice.
- Haas A., Iżykowska M., Kleszcz K., Muszyńska M. (2024), *Słownik gwar śląskich*, t. 18, Opole.
- Haliniak A. (2021), *Przepis kulinarny jako przedmiot badań lingwistyki kontrastywnej*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs”, t. 15, s. 577–598.
- Karaś H. (2019), *Jeszcze o potrzebie dokumentowania leksyki gwarowej (na przykładzie wybranych wyrazów południowomalopolskich z okolic Biecza)*, „Gwary Dziś”, t. 11, s. 19–27.
- Kąs J. (2015), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz.
- Kąs J. (2019), *Zmiany w gwarowym systemie leksykalnym a praktyka leksykograficzna*, „Gwary Dziś”, t. 11, s. 29–39.
- Kąs J. (2021), *Ikonoграфия w słowniku gwarowym*, „Gwary Dziś”, t. 14, s. 265–276.
- Okoniowa J. (2008), *Leksyka Małopolski górzyskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Podhala, w badaniach XIX i XX wieku*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 64, s. 237–248.
- Pelcowa H. (2019), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 6: *Pokarmy*, Lublin.
- Pelcowa H. (2023), *Dziedzictwo leksykalne wyznacznikiem tożsamości regionu lubelskiego*, Lublin.
- Przymuszała L. (2013), *Wstęp*, [w:] też, *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole.
- Przymuszała L., Światała-Trybek D. (2017), *O powstającym leksykonie dziedzictwa kulinarnego Śląska*, „Studia Śląskie”, t. 81, s. 217–231.
- Przymuszała L., Światała-Trybek D. (2021), *Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska*, Opole.
- Słownik gwar śląskich (2000–2020)*, red. B. Wyderka, t. 1–17, Opole.
- Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego* (2010), red. J. Wronicz, wyd. 2, popraw. i poszerz., Ustroń.
- Witaszek-Samborska M. (2005), *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*, Poznań.
- Woźniczko M., Jędrusiak T., Orłowski D. (2015), *Turystyka kulinarna*, Warszawa.
- Zaręba A. (1969–1996), *Atlas językowy Śląska*, t. 1–8, Warszawa–Kraków.

Ilona Kulak

Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki
Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki, Kraków
ORCID: 0000-0002-4229-6087; e-mail: ilona.kulak@uj.edu.pl

Spiskie pogranicza i kontakty językowe. Historia, stan, perspektywy badawcze

Abstrakt: Polski Spisz stanowi przykład regionu pogranicza, który wielokrotnie zmieniał przynależność państwową. Przez wiele stuleci pozostawał w kręgu oddziaływania węgierskich i słowackich systemów politycznych. Jego kultura nosi również ślady wpływów niemieckich czy wołoskich. Historyczne uwarunkowania, a także procesy migracyjne i globalizacyjne sprawiły, że wspomniany region stał się miejscem zetknięcia się i współegzystowania na przestrzeni czasów różnych kodów werbalnych, zarówno na poziomie ogólnonarodowym, jak i lokalnym. Kwestię tę rozważa się na podstawie materiału wyekscerpowanego z *Korpusu Spiskiego* – bazy tekstów i nagrań gwarowych. Na marginesie opisu wyodrębnionych opozycji lingwalnych oraz typów komunikacji międzyjęzykowej zarysowano nowe perspektywy badawcze.

Słowa kluczowe: polski Spisz, pogranicza językowe, kontakty językowe, perspektywy badawcze, dialektologia.

Abstract: Linguistic borderlands and contacts of the Polish Spisz region. History, current research state, new prospects. The Polish region of Spisz is an example of a border region that has changed its nationality many times. For many centuries it remained under the control of the Hungarian and Slovak political systems. Its culture also bears traces of German and Walachian influences. Historical conditions, as well as processes of migration and globalisation, have made the region a place where different language codes have come into contact and coexisted over time, both at the national and local level. This issue is explored using material from the *Korpus Spiski* – a database of texts and dialect recordings. The description of specified linguistic oppositions and types of interlingual communication has opened up new research perspectives.

Keywords: Polish Spisz region, linguistic borderlands, linguistic contacts, new prospects, dialectology.

Wprowadzenie

Spisz, choć od strony północno-zachodniej graniczy z Podhalem – najpopularniejszym turystycznym obszarem górskim, wciąż pozostaje mało znany. Osoby nieinteresujące się geografią, historią, etnografią, dialektologią czy z rzadka podróżujące często nie orientują się, jakie jest położenie wspomnianego regionu. Jeszcze niższa bywa

świadomość tego, że jego mniejsza część znajduje się po stronie polskiej, większa – słowackiej¹. Wypada zatem i tutaj przybliżyć kilka ważniejszych faktów. Spisz to zajmująca około 3700 km² kraina historyczna położona w Karpatach Zachodnich, sąsiadująca z wymienionym już Podhalem oraz – na wschodzie, południu i południowym zachodzie – z regionami słowackimi (kolejno: Szaryszem, Abovem, Gemerem, Liptowem). Polska część – stanowiąca pole zainteresowania autorki – obejmuje jedynie około 195 km², a jej geograficzne krańce wyznaczają rzeka Białka – od zachodu, granica państwowa ze Słowacją – od południa i południowego wschodu, rzeka Dunajec – od północy i północnego wschodu (Biały 1987, 7–8). W tym obrębie mieści się 15 wsi przynależących do trzech gmin: Nowy Targ (Dursztyn, Krempachy, Nowa Biała), Łapsze Niżne (Falsztyn, Frydman, Kacwin, Łapszanka, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Niedzica, Niedzica-Zamek, Trybsz) i Bukowina Tatrzańska (Czarna Góra, Jurgów, Rzepiska).

Polski Spisz to niewątpliwie region pogranicza, a więc obszar, który zamieszkują przedstawiciele dwóch lub więcej zbiorowości traktowanych w społecznej świadomości jako odrębne (Sadowski 2008, 18). Przywołany termin rozumie się szeroko, nie tylko w sensie terytorialnym (przestrzennym), lecz przede wszystkim kulturowym (por. Pelcowa 2019, 263–264). Granice na ziemiach spiskich mogą mieć bowiem wiele wymiarów, m.in. narodowy (np. opozycja Polacy – Słowacy), etniczny (Spiszacy – Podhalanie), religijny (katolicyzm – protestantyzm), społeczny (miejskość – wiejskość), temporalny (przeszłość – teraźniejszość). Niezwykle istotny jest również wymiar lingwalny, toteż cel artykułu stanowi próba opisu pograniczy i kontaktów językowych w rzeczonym regionie. Przyjęto, że pogranicze językowe to, jak pisze Elżbieta Smułkowa (2002b, 425), strefa przestrzenna „bezpośredniego zetknięcia się i przenikania języków i gwar różnych narodów i/lub grup etnicznych, bądź sąsiadujących ze sobą, bądź żyjących na tym samym terytorium”². Konsekwencjami tego zetknięcia są, co oczywiste, interferencje, zapożyczenia czy „ustalenie się prestiżowej i funkcjonalnej hierarchii języków pozostających ze sobą w kontakcie” (Wolnicz-Pawłowska 1998, 398). W pracy rozgraniczono zakresy pojęciowe terminów *pogranicze językowe* oraz *kontakt językowy* – bezpośrednia lub pośrednia interakcja między językami (Smułkowa 2002a, 483).

Kwestię współegzystowania różnych kodów werbalnych na przestrzeni wieków na ziemi spiskiej (po stronie polskiej) rozważono na podstawie materiału wyekscerpowanego z *Korpusu Spiskiego*³ – bazy tekstów i nagrań gwarowych⁴. W pierwszej kolejności

¹ Stwierdzenie wynika z doświadczeń autorki.

² Por. definicję Ewy Wolnicz-Pawłowskiej (1998, 397): „obszar geograficzno-kulturowy wzdłuż granicy językowej, na którym większość mieszkańców (lub określona grupa ludzi) wchodzi stale w kontakt językowy z językiem sąsiednim”. Granica językowa to zaś „linia podziału między pewnymi wspólnotami językowymi”, która może, choć nie musi „pokrywać się z innymi granicami: etnicznymi, politycznymi, administracyjnymi itp.” (Wolnicz-Pawłowska 1998, 397).

³ W artykule omówiono pogranicza, które dostrzegają mieszkańcy regionu.

⁴ *Korpus Spiski* powstał w ramach projektu *Język mieszkańców Spisza. Korpus tekstów i nagrań gwarowych*, realizowanego w latach 2015–2019 w Instytucie Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem Heleny Grocholi-Szczepanek. W bazie jest dostępnych około 250 godzin plików dźwiękowych z transkrypcjami. Materiał językowy pozyskano podczas indywidualnych oraz grupowych wywiadów z mieszkańcami wszystkich 15 wsi polskiego Spisza. Więcej informacji m.in. w: Grochola-Szczepanek, Górski, von Waldenfels, Woźniak 2019.

omówiono pogranicza zewnątrzjęzykowe oraz kontakty międzyjęzykowe. Podjęto także próbę charakterystyki współczesnej komunikacji międzyjęzykowej mieszkańców regionu. Następnie rozpatrzono pogranicza wewnątrzjęzykowe, a zatem pogranicze gwara – język ogólny (w powiązaniu z opozycją język starszego pokolenia – język młodszego pokolenia) oraz pogranicze gwara spiska – gwara podhalańska. Na marginesie zarysowano ponadto stan badań (por. Bubak 1983) i wytyczono nowe perspektywy badawcze.

Podczas przeszukiwania *Korpusu* korzystano z różnego typu kwerend prostych lub złożonych, a słowami-kluczami były wyrazy bądź sekwencje mogące się pojawić w spostrzeżeniach badanych na temat języka i granic, np. *język, gwara, gwarowy, po gwarze* ‘gwarą’, *Słowacja, Słowak, słowacki, Słowińsko* ‘Słowacja’, *słowiński* ‘słowacki’, *Polak, polski, góral, góralski, Podhale, podhalański* itp. Nie brano pod uwagę takich parametrów, jak wiek, płeć czy też wykształcenie informatora, uznając je za niekonieczne w związku z obranym celem pracy. Posiłkowano się także dodanym do *Korpusu* słownikiem wyrazów dyferencyjnych, w którym oprócz definicji pojawiają się objaśnienia etymologiczne, przydatne do badania wpływów obcych systemów na gwarę spiską. Należy ponadto zaznaczyć, że w artykule przytacza się transkrypcje z poziomu ogólnego⁵ w takiej formie, w jakiej istnieją w *Korpusie*, tj. bez użycia znaków interpunkcyjnych.

Pogranicza zewnątrzjęzykowe i kontakty międzyjęzykowe

Obecnie strefę bezpośredniego przenikania się języków narodowych⁶ na Spiszu stanowi pogranicze polsko-słowackie. Ta linia podziału między dwoma wspólnotami lingwalnymi pokrywa się z mobilną i zaistniałą w latach 20. XX wieku granicą administracyjną. Należy przypomnieć, że w roku 1919 północny kraniec Spisza przejęły wojska czechosłowackie (wcześniej region należał do Węgier; okresowo do Polski), a pięć lat później Liga Narodów zatwierdziła granicę polsko-czechosłowacką⁷. Była ona skądinąd dziełem dyplomatów aniżeli „wyrazem woli mieszkańców Spisza czy też odbiciem stosunków etnicznych, ponieważ planowany plebiscyt nie doszedł do skutku ze względu na niskie uświadomienie ludności” (Kroh 2000, 23). W roku 1938 do Polski znów przyłączono Jaworzynę z przyległymi partiami Tatr oraz Leśnicę Pienińską, natomiast z początkiem II wojny światowej cały polski Spisz ponownie zajęła Słowacja. Ziemie spiskie wróciły do Polski dopiero w roku 1945, zaś ostateczną linię międzypaństwową wytyczono w roku 1958 (Kroh 2000, 23; Krzywdą 2012, 22).

Współcześnie mieszkańcy polskich wsi spiskich posługują się przede wszystkim terytorialną odmianą polszczyzny, a ich kontakt z językiem słowackim nie jest ustawiczny. Największą styczność ze słowacczyną mieli niegdyś ludzie urodzeni w latach 20. i 30. oraz na początku lat 40. XX wieku, co wynikało z okresowej przynależności

⁵ W *Korpusie* dostępne są dwa poziomy anotacji: ogólny oraz gwarowy.

⁶ E. Wolnicz-Pawlowska (1998, 398) wyróżnia w zależności od typów kontaktów językowych polskie pogranicza językowe martwe (np. polsko-pruskie), żywe w tradycji (np. polsko-rumuńskie) oraz aktualne (np. polsko-słowackie).

⁷ Część regionu włączono wówczas do powiatu nowotarskiego.

regionu do Słowacji. Dla tego pokolenia górali spiskich język słowacki był językiem prymarnym, obowiązującym w urzędach i szkole, por. np.: „jak do szkoły ja chodził to nas uczyli wszystko po słowińsku⁸ ino język był polski jeden ale matematykę to normalnie po słowińsku wszystko” (mężczyzna, ur. 1944, Czarna Góra). Dziś najstarsza i nawet utożsamiająca się z narodem słowackim generacja nie używa „słowińskiego” w codziennej komunikacji. Wielu seniorów nadal jednak modli się tylko po słowacku i przekazuje tę tradycję młodszym pokoleniom. Niektórzy też regularnie uczestniczą w słowackich mszach świętych, które odprawia się w poszczególnych kościołach (np. w Nowej Białej, w Łapszach Wyżnych), i oglądają programy telewizyjne nadawane przez stacje zza południowej granicy. Młodzi mają styczność z językiem ich dziadków głównie w zespołach regionalnych, popularyzujących m.in. dawne pieśni słowackie oraz w szkołach spiskich nauczających słowackiego. Por. np.:

my się tu uczymy słowińskiego języka w szkole od pierwszej czy drugiej klasy mamy kontakt z y z ludźmi ze Słowińska y mamy nawet telewizję słowacką więc to też jest cały czas żywy kontakt z tym językiem noji to jest prawda że ja tym językiem nigdy nie tak nie radzę bo gwara to jest mój taki język pierwszy ale nas babka też nauczyła modlić się po słowińsku więc nie jest mi to też obce (kobieta, ur. 1987, Jurgów);

chodziłem do w w szkole podstawowej żem chodził od drugiej klasy żem chodził sześć roków żem chodził po [...] dwie godziny tygodniowo uczyłem się słowackiego [...] też byłem ministrantem za dziecka bodajże siedem roków ne to jak się chodziło z księdzem po kołędzie ne to też się i słowińskie kolędy śpiewało [...] na tu też młodzież ćwiczy też ten zespół co mamy tu regionalny Hajduki ne to też i takie śpiewają po słowińsku i po pols... ne jako po spisku [...] mszę mamy słowińską w kościele też o pół o pół ósmej rano w niedzielę neji to też tak jak komu pasuje to tak chodzi no no a takich zagorzałych Słowaków ne to będzie może ze dwudziestu jeszcze we wsi [...] po spisku gwarą tak jak my gadamy teraz bo to nie ma tak że że po słowińsku ino o to że jako Spisz tu był dawno pod pod Słowińskiem (mężczyzna, ur. 1977, Łapsze Wyżne).

Wpływ języka słowackiego na gwarę spiską jest wyraźny, szczególnie w zakresie leksyki. Zapożyczenia, jak pokazują wybrane przykłady, dotyczą różnych dziedzin życia, por. np. *cupkać* ‘tupać’ (śl.⁹ dial. *čupkat*, *cupkat* ‘iść drobnymi krokami’), *furik* ‘taczki’ (śl. *fúrik* ‘ts.’), *kokociny* ‘głupstwa, niedorzeczności’ (śl. dial. wulg. *kokotiny* ‘ts.’), *nahodom* ‘przypadkowo’ (śl. dial. *náhodou* ‘ts.’), *obroski* ‘duży, rozpuchnięty’ (śl. *obrovský* ‘olbrzymi, ogromny, wielki, gigantyczny’), *rachetle* ‘zimne ognie, fajerwerki’ (śl. *rachétla* ‘rakieta’ lub ‘zimne ognie’), *uczytelka* ‘nauczycielka’ (śl. *učiteľka* ‘ts.’), *uhorski* ‘węgierski’ (śl. hist. *uhorský* ‘ts.’)¹⁰. Kwestia ta jest stosunkowo dobrze opracowana. O oddziaływaniu języka słowackiego na mowę górali spiskich pisali m.in. Zenon

⁸ *Słowiński* ‘słowacki’.

⁹ Śl. = słowacki. W przypisach dolnych objaśniono tylko te skróty, których nie rejestrują słowniki języka polskiego.

¹⁰ Przykłady z ich definicjami i informacjami etymologicznymi zostały wypisane ze słownika wyrazów dyferencyjnych zamieszczonego na stronie *Korpusu Spiskiego*.

Sobierajski (1963; 1983) czy Alfred Zaręba (1978)¹¹. Interesujące byłyby jednak z pewnością badania dotyczące czynnej i biernej znajomości słowacyzmów wśród współczesnych mieszkańców regionu czy też ich frekwencji w wypowiedziach w zależności od takich czynników socjodemograficznych, jak wiek czy płeć.

W gwarze spiskiej nie brakuje również zapożyczeń węgierskich, por. np. *baciar* ‘z nacechowaniem emocjonalnym o mężczyźnie lubiącym imprezy i życie towarzyskie’ lub ‘łobuz’ (węg. *betyár* ‘młodzian bez stałej pracy; przystojny młodzieniec’; ‘rozbójnik’; ‘łobuz’; ‘pasterz na puszczy’), *galer* ‘kołnierz’ (węg. *gallér* ‘kołnierz z piór lub futra wokół szyi zwierząt’), *gazda* ‘właściciel gospodarstwa rolnego na Spiszu i terenach sąsiednich; gospodarz’ (węg. *gazda* ‘gospodarz’), *hajduk* ‘kawaler prowadzący korowód ogrywania majów¹²’ lub ‘służący na dworze pana, pełniący funkcję żołnierza i nadzorcy nad poddanyymi’ (węg. *hajdú* ‘pastuch bydła; poganiacz bydła’; ‘żołnierz piechoty’), *hotar* ‘obszar, terytorium’ (węg. *határ* ‘granica posiadłości, miedza’; ‘skrajna część jakiegos terenu, zwykle zagospodarowane okolice danej miejscowości’), *juhas* ‘młodszy pasterz, pomocnik bacy podczas letniego wypasu owiec na górskich halach’ (węg. *juhász* ‘pomocnik bacy, pasterz owiec na szalasie’), *katana* ‘kurtka, marynarka’ (węg. *katona* ‘żołnierz’), *labda* ‘piłka do gry’ (węg. *labda* ‘ts.’; ‘kula’), *wigan* ‘sukienka’ (węg. *viganó* ‘suknia, spódnica’).

Obecność hungaryzmów w języku polskich Spiszaków wiąże się oczywiście z historią regionu. Przypuszcza się, że do wieku XI obszar należał do Polski. Później zaś przeszedł pod panowanie władców węgierskich, którzy przyczynili się do założenia pierwszych osad niemieckich, spustoszonych w połowie wieku XIII przez najazdy tatarskie¹³. W roku 1412 król Władysław Jagiełło przejął 13 miast spiskich stanowiących zastaw pożyczki udzielonej królowi Węgier, Zygmuntowi Luksemburczykowi. Utworzono wówczas starostwo spiskie, pozostające pod administracją polską przez ponad 350 lat. Ziemie te podczas konfederacji barskiej przejęła jednak Austria¹⁴, natomiast po I rozbiórze Polski włączono je do Węgier (Sikora 2010, 10–11).

Choć pogranicze polsko-węgierskie (istniejące do przejścia terenu przez Czechosłowację w roku 1919) jest wciąż żywe w tradycji, a badania nad hungaryzmami mają już w nauce polskiej ponad stuletnią historię, wciąż powstało niewiele tekstów, które przedstawiałyby szczegółowo ich zasób w gwarze spiskiej. Najnowsze omówienie stanowi dostępna w Internecie węgierskojęzyczna praca dyplomowa Bartłomieja Wolaka¹⁵ (2022) – *Magyar jövevényiszavak a Szepesi nyelvjárásban és azok használatá*¹⁶. Dotyczy ona żywotności słów przejętych z węgierskiego i zawiera słownik obejmujący 91 zapożyczeń

¹¹ Literaturę dotyczącą gwary spiskiej prezentuje szczegółowo Maciej Rak (2016).

¹² Ogrywanie majek ‘zielonoświątkowy zwyczaj chodzenia po wsi z orkiestrą i przygrywania przy domach przystrojonych w majki, czyli świerki lub gałęzie modrzewia ozdobione kolorowymi wstążkami’.

¹³ Król Węgier i Chorwacji – Bela IV (1206–1270) – sprowadził z Saksonii kolejnych osadników.

¹⁴ Austria następnie zajęła także starostwa czorsztyńskie, nowotarskie oraz sądeckie. Te po I rozbiórze Polski zostały włączone do Galicji (Sikora 2010, 10–11).

¹⁵ Praca została napisana pod kierunkiem Michała Németha, skądinąd autora monografii dotyczącej zapożyczeń węgierskich w gwarze orawskiej (Németh 2008).

¹⁶ Pol. *Zapożyczenia węgierskie w gwarze spiskiej i ich użycie*.

wyekszerpowanych z dostępnych źródeł. Justyna Sokołowska (2003) w artykule *Leksykalne wpływy węgierskie na polskie gwary spiskie* prezentuje jedynie 19 przyswojonych leksemów.

Polszczyzna Spiszaków nosi także ślady kontaktów z językiem niemieckim, który był obok węgierskiego powszechnie znany wśród ludności słowackiej (Kostecka-Sadowa 2019, 125). Miasta spiskie przed rokiem 1918 zasiedlali bowiem liczni Niemcy (Sikora 2010, 11). Wydaje się ponadto, że germanizmy pojawiały się w południowych gwarach polskich dzięki styczności z osadnikami Saskimi w Karpatach bądź przeszły z gwary śląskiej (Kostecka-Sadowa 2019, 125).

W *Korpusie Spiskim* można odnaleźć mnóstwo zapożyczeń niemieckich związanych z różnymi sferami życia człowieka, np. *ancug* ‘garnitur’ (niem. *Anzug* ‘ts.’), *barchet* ‘flaneta’ (niem. *Bärchent* ‘ts.’), *filunka* ‘ozdobna listewka wokół drzwi’ (niem. *Füllung* ‘wypełnienie’), *forzt* ‘deska podłogowa’ (niem. *Pfosten* ‘słup’), *grafka* ‘żona grafa; hrabina’ (niem. *Graf* ‘tytuł szlachecki, odpowiednik hrabiego’), *rajbać* ‘prac’ (niem. *reiben* ‘trzeć, nacierać’), *szafel* ‘naczynie na wodę z jednym lub dwoma uchwytami’ (niem. *Schaffel* ‘naczynie, beczka’), *sztamplik* ‘kieliszek do wódki o pojemności 25 ml’ (niem. *Stamper*, *Stamperl*, *Stamperla* ‘kieliszek wódki’), *sztymfla* ‘pończocha’ (niem. *Strumpf* ‘ts.’), *szwabel* ‘zapalka’ lub ‘z nacechowaniem emocjonalnym o penisie’ (niem. *Schwefel* ‘zapalka’), *urbar* ‘wiejska wspólnota leśna mająca własny zarząd’ (niem. *Urbar* ‘dochód, zysk, rejestr działek ziemi’). Anna Kostecka-Sadowa¹⁷ (2019), która wynotowała z niego ponad 240 germanizmów, dowodzi, że należą one przede wszystkim do pola tematycznego *rzemiosło*. Są to m.in. określenia „wszelkich czynności związanych z tkaninami, poczynawszy od ich wytwarzania, skończywszy na gotowych produktach, ubiorach. Wiele leksemów łączy się z krawiectwem i robótkami ręcznymi. Dotyczą one zarówno różnego rodzaju czynności, jak i używanych elementów” (Kostecka-Sadowa 2019, 131). Znaczny wpływ niemiecki – pisze badaczka – jest też widoczny w nazewnictwie wyrobów drewnianych, narzędzi oraz elementach stanowiących wyposażenie kuchni, zwłaszcza naczyń.

Mieszkańcy Spisza mieli również styczność z koczowniczymi pasterzami bałkańskimi – Wołochami (Arumunami i Rusinami), używającymi etnolektów romańskich, które w tradycyjnym ujęciu stanowią odmiany języka rumuńskiego, zaliczanego z kolei do podgrupy języków bałkanoromańskich lub wschodnioromańskich (Klimkowski 2021, 364). Lud ten w wieku XV dotarł na obecne ziemie południowomałopolskie, a w XVI – przeszedł do osadnictwa stałego (Woźny 2012, 65). Efektem kontaktów są zapożyczenia w gwarze spiskiej związane przede wszystkim z wypasem owiec i wyrobem serów, np. *bundz* ‘podpuszczkowy ser z mleka owczego, który po fermentacji trwającej 10–12 dni nadaje się do spożycia lub przerobu na bryndzę’ (rum. *bulă* ‘bryła, grudka, kłębek’, por. niem. *Bund* ‘wiązka, pęk’), *bryndza* ‘sfermentowany, zmielony i zmieszany z solą ser owczy, rzadziej krowi’ (rum. *brinza* ‘ser’), *gieleta*, *gieletka* ‘drewniane naczynie bez ucha, służące do dojenia krów i owiec’ (rum. *găleată* ‘drewniane naczynie’), *kłagać* ‘dodawać do świeżo wydojonego mleka podpuszczkę, powodującą ścinanie się białka w mleku i wytrącanie się masy serowej; też: wytwarzać w ten sposób ser’ (rum. *cl’ag* ‘podpuszczka z żołądków młodych jagniąt i cieląt do produkcji owczych serów’, por. sł. dial. *kl’ag*), *koleba* ‘szałas pasterski’ (rum. *colibă* ‘prymitywny dom’), *koszar* m.in.

¹⁷ Autorka prezentuje liczne prace dotyczące germanizmów w gwarach polskich.

‘przenośna zagroda na pastwisku, głównie dla owiec’ (rum. *coșár, coșără* ‘chlew, zagroda dla owiec’, por. węg. *kosár*), *žetyca* ‘serwatka z owczego mleka’ (rum. *jintitã* ‘ts.’). Interesujące byłoby zbadanie częstości ich występowania w wypowiedziach Spiszaków oraz stopnia znajomości. Brakuje zresztą opracowania ukazującego w sposób wyczerpujący wpływ języka rumuńskiego na gwarę spiską. W tym momencie najwięcej informacji o zapożyczeniach wołoskich znajdujemy w publikacjach poświęconych pasterstwu w Karpatach, w tym w Tatrach (np. Popowska-Taborska 1986; Stachowski 2005; Szyfer 1962).

Przed wiekami na ziemie spiskie przywędrowały również od strony Bliskiego Wschodu (przez Bałkany) koczownicze grupy Cyganów, które osiedliły się m.in. w Czarnej Górze, w Jurgowie czy w Niedzicy (Grochola-Szczepanek 2012, 33). Z opracowania Marka Skawińskiego (2003, 957) sprzed ponad 20 lat wynika, że na polskim Spiszu żyje około 500 Romów. Aktualnie ta liczba może być mniejsza. Mieszkańcy regionu mają zatem rzadki kontakt z gwarami języka romskiego, zwłaszcza że współcześnie posługują się nimi głównie najstarsi przedstawiciele wspomnianej mniejszości etnicznej, por.:

chodzi o język romski to tu może być kapkę różnie bo tak wyjeżdżają za granicę wyrывая się z tego miejsca rodzinnego gdzieś tam na Zachodzie jak posiedzą dłużej to wiecie że te kontakty z rodziną już są takie niezbyt ściśle noji jakoś tak kapkę jak gdyby zapominają tego bo jeszcze starzy nie ale ale wnuki to już jak tam posiedzą roków parę to już ten język romski gdzieś tak idzie w zapomnienie (mężczyzna, ur. 1947, Czarna Góra).

Przez około dwa stulecia¹⁸ strefę pogranicza polsko-słowackiego zamieszkiwała ponadto społeczność żydowska przybyła tam w wieku XVIII (Grochola-Szczepanek 2012, 33). Górale spisky – w rezultacie migracji ludności czy podczas wypasu owiec w Bieszczadach – mieli również styczność z językiem ukraińskim, mogącym odgrywać rolę „przekaznika i swoistego filtra, przez który przedostają się elementy języków bardziej odległych geograficznie” (Wolnicz-Pawłowska 1998, 398), choćby rosyjskiego. Wspomniane kontakty lingwalne z Żydami, Rusinami czy Romami nie wywarły jednak tak dużego wpływu na gwarę spiską, jak języki: słowacki, niemiecki, węgierski czy rumuński. W *Korpusie Spiskim* można odnaleźć tylko nieliczne przykłady hebraizmów, rusycyzmów i wyrazów pochodzenia romskiego (por. np. Sobierajski 1983), skądinąd w większości funkcjonujących też w polszczyźnie ogólnej, np. *bachor* ‘nieślubne dziecko’ (hebr. *bāchūr* ‘młodzieniec’), *barysznia* ‘panna’ lub ‘ekspresywnie o tęgiej kobiecie’ (ros. *baryshnya* ‘panna’), *machorka* ‘tytoń’ (ros. *maxopka* ‘tytoń bakun’), *Rom* (rom.¹⁹ *rom* ‘człowiek’).

Obecnie – w wyniku procesów globalizacyjnych – do polszczyzny mieszkańców Spisza przedostaje się coraz więcej słów angielskich²⁰. Ich napływ nie jest jednak tak gwałtowny jak w wypadku profesjolektów charakterystycznych dla osób zajmujących się informatyką czy ekonomią (por. np. Witalisz 2016, 29). Anglicyzmy pojawiają się, co

¹⁸ Do II wojny światowej.

¹⁹ *Rom.* – romski.

²⁰ Zjawisko to obserwuje się przede wszystkim w języku ogólnym.

oczywiste, najczęściej w języku młodszego pokolenia. Są to przede wszystkim określenia urządzeń, np. *laptop*, *smartfon*, oraz nazwy związane z rozrywką, np. *nordic walking*, *multiplayer* 'tryb gry wieloosobowej'. Im desygnat bardziej znany i przydatny, tym jego obca nazwa bardziej rozpowszechniona, toteż użycie leksemów *komputer* czy *laptop* jest normą nawet dla najstarszych mieszkańców wsi. Ślady języka angielskiego w gwarze spiskiej stanowią poza tym rezultat emigracji zarobkowej (por. Pilch 2018), por. np. *air-condition* 'klimatyzacja' (ang. *air conditioning* 'ts.'), *bajcygiel* 'rower' (ang. *bicycle* 'ts.'), *boska*, *bosowa*, *bosówka* 'szefowa, kierownicza' (ang. *boss* 'szef'), *nursing* 'dom opieki' (ang. *nursing home* 'ts.'), *trubluwać* 'sprawiać kłopot' (ang. *to trouble* 'ts.'). By zapewnić rodzinie byt, po II wojnie światowej wyjeżdżano najczęściej do Stanów Zjednoczonych. Współcześnie zmienił się kierunek podróży: preferowane są bliższe lokalizacje, np. Anglia, Irlandia. Należy dodać, że część słów przeniknęła do gwary spiskiej za pośrednictwem języka słowackiego, np. *majna* 'kopalnia' (śl. dial. *majna* 'ts.', por. ang. *mine* 'ts.'), *zips* 'zamek błyskawiczny' (śl. *zips* 'ts.', por. ang. *zipper* 'ts.').

Komunikacja międzyjęzykowa

Magdalena Steciąg wyróżnia trzy wzorce komunikacji międzyjęzykowej na pograniczach. Pierwszy z nich to komunikacja monolingwalna w jednym z języków narodowych państw granicznych (np. stosowanie przez mieszkańców polsko-czeskiego pogranicza tylko języka polskiego lub tylko czeskiego). Wymaga ona oczywiście dobrej znajomości języka sąsiada (Steciąg 2018, 366). Drugi typ stanowi multilingwizm receptywny²¹ (*lingvae receptivae*), oparty na „interakcji między użytkownikami spokrewnionych języków rodzimych” (Nieporowski, Steciąg, Zábranský 2019, 60). Polega on na jednoczesnym wykorzystaniu obu języków przygranicznych, lecz jedynie w komunikacji receptywnej (rozumienie mowy sąsiada). Trzecim wzorcem jest komunikacja z wykorzystaniem współczesnego *lingua franca*²², czyli globalnej angielszczyzny. W obrębie danego zdarzenia komunikacyjnego mogą się też pojawić warianty mieszane (Steciąg 2018, 366).

Na spiskim pograniczu polsko-słowackim pierwszego sposobu porozumiewania się (komunikacji monolingwalnej) używano w pierwszej połowie wieku XX, kiedy to miały miejsce kilkukrotne zmiany granic. Jak wcześniej wspomniano, północne wioski spiskie podlegały władzom słowackim, ostatecznie zaś powróciły do Polski. Pokolenie Spiszaków, które urodziło się i wychowało w okolicach międzywojnia, znało zatem i polszczyznę, i język słowacki. Stosowanie obu języków wymuszały częste kontakty z sąsiadami zza granicy, choćby w szkole, pracy, sklepach, urzędach, na jarmarkach.

Współcześnie mieszkańcy polskiego Spisza mają dość rzadki kontakt ze Słowakami (podobnie jak z innymi narodowościami). Osoby starsze nieczęsto wychodzą z domu,

²¹ Synonim: *receptywna komunikacja wielojęzyczna*.

²² *Lingua franca* to w pierwotnym rozumieniu uproszczony interdialekt powstały „samoczynnie wśród kupców w portach Morza Śródziemnego w połowie średniowiecza na bazie języków: francuskiego, włoskiego, hiszpańskiego, greckiego i arabskiego. Ekonomiczne procesy internacjonalizacji pozwoliły mu przetrwać do późnych lat XIX wieku” (Steciąg 2020, 33). Dziś ten termin odnosi się do angielszczyzny.

młodsze jako miejsca pracy wybierają raczej polskie miasta aniżeli słowackie, nie ma też problemów z dostępem do sklepów²³, rodziny po drugiej stronie granicy odwiedza się sporadycznie. Jeśli już dochodzi do interakcji, są to głównie sytuacje nieoficjalne, np. rodzinne, przyjacielskie. Wówczas dominującym wzorcem komunikacji jest multilingwizm receptywny (zwłaszcza dla najstarszej generacji Spiszaków, dwujęzycznej w młodości). W komunikacji międzyjęzykowej używa się także z powodzeniem gwary spiskiej, por. np.:

mam rodzinę na Słowacji i przecież kuzynki mam i ten nie mamy problemu się porozumieć ze sobą ale oni też nawet na takich zasadach że oni trochę po polsku i tak po tym spisku a ja trochę niby po słowacku i po tym spisku noji a a resztę jak coś nie wiemy no to na migi się człowiek dogada (mężczyzna, ur. 1961, Niedzica-Zamek);

powiedzieć tam telo²⁴ to tylko że to takie ta słowacczyzna to jest taka że tak jak u nich za granicę jak się zajdzie do Starej Wsi tak jak gwarą oni tak gadają jak i my to tam nie ma że takiego że jako bariery rozmowy to nie ma takie bo oni tak samo gadają jak i my w Starej Wsi czyli po Magurę po tam nawet w Spiskiej Białej to już to jeszcze i w Kieżmarku się spotka że rozmawiają bo mamy rodzinę na Słowacji y w Smiżanach no to oni ci młodzi jak przyjeżdżają to oni to nazywają po góralsku gadanie no to to oni tam jeszcze się no z nimi można dogadać ja będę po swojemu gadał i oni po swojemu to oni zrozumieją tylko są pewne zwroty tam coś tam jak się nie wie no to no to oni to trzeba tłumaczyć później (mężczyzna, ur. 1960, Kacwin).

Jak się można domyślić, w kontaktach przygranicznych nie wykorzystuje się języka angielskiego jako *lingua franca*. Rolę uniwersalnego kodu komunikacji odgrywa bowiem w wielu wypadkach gwarą spiska. Poza tym stopień znajomości angielskiego wśród mieszkańców Spisza jest po prostu zbyt niski (uczyło się bądź uczy go jedynie młode pokolenie).

Pogranicza wewnątrzjęzykowe

Choć na Spiszu – podobnie jak na innych obszarach pozamiejskich – dominuje współcześnie polszczyzna mówiona wsi, która „nie wyklucza pojawiania się w mowie ludności [...] elementów języka ogólnego” (Kurek 1995, 12–13), nadal istnieje granica między gwarą a kodem literackim, szczególnie jeśli wziąć pod uwagę sposób porozumiewania się młodszego oraz wyżej wykształconego średniego pokolenia. Wiele osób z tych generacji używa kodu ogólnego (czasem z naleciałościami dialektalnymi) w kontaktach oficjalnych lub w kontaktach nieoficjalnych w sytuacjach komunikacyjnych poza regionem, np. podczas spotkań towarzyskich z przedstawicielami kultury miejskiej. W kontaktach nieoficjalnych (głównie rodzinnych) przestawia się natomiast na gwarę. Najbardziej podatni na wpływy języka ogólnego są oczywiście ludzie młodzi, choć ich kod gwarowy wciąż jest dość dobrze zachowany, zwłaszcza w wypadku osób, które mają częsty kontakt ze starszym pokoleniem, w zasadzie nieposługującym się językiem

²³ Jeszcze kilkanaście lat temu Polacy masowo robili zakupy w słowackich sklepach. Dziś to Słowaków można spotkać w centrach handlowych na południu Polski (np. w Nowym Targu).

²⁴ *Telo* ‘tyle’.

literackim. Podtrzymywanie tradycji ułatwia przekonanie mieszkańców Spisza, że mowa dawnych pokoleń stanowi ogromną wartość. Gwarę traktuje się jako główny element dziedzictwa kulturowego i nośnik więzi grupowej, równie istotny jak polszczyzna ogólna, por. np.:

myślę że to jest naprawdę ogromne bogactwo jak się taką gwarą umie no przecież to jest tak jakby u... umiało się od razu na wstępie dwa języki nie? i się radzi gwarą i się radzi po polsku (kobieta, ur. 1987, Jurgów).

Niekiedy jednak w szkole czy w domu dochodzi do starcia odmiennych punktów widzenia, por. np.:

ja gadam gwarą ale pani mnie poprawia żebym po polsku gadała a tak to po... gwarą wolę gadać jakoś tak a dzieci inne to nie wiem bardziej po polsku (dziecko, ur. 2001, Kacwin); wnet by ci nie wolno było do dziecka się odezwać tak taką gwarą bo musisz po polsku szolić i gadać mówić a dziecko po polsku się nauczy jak pójdzie do szkoły do Nowego Targu to ono sobie tam w Nowym Targu po polsku gadało a przyjdzie do domu to będzie z mamą z tatą gadało tak a nie będzie mama jeszcze też przegadywała do niego jeszcze ciekawością czy ona prawidłową polszczyzną mówi (kobieta, ur. 1932, Frydman).

Zwrot ku polszczyźnie literackiej wynika głównie z potrzeby zapewnienia dziecku swobodnego kontaktu z kulturą miejską, por. np.:

u nas w chałupie zasada była taka że y ojciec mój uważał że jak się w chałupie nie nauczymy gadać po góralsku to się nigdzie inaczej nie nauczymy [...] to starał się do nas gadać właśnie żebyśmy się nauczyli noji noji matka podobnie no też ja myślę że jak się tak dziecko dużo przy dziadkach wychowuje no to też dużo zachwyci tej gwary [...] potem idzie się do szkoły s... koledzy są to tamto noji jednym się wyraż... w... lepiej gada po góralsku jednym po pańsku [...] większość młodzieży bym powiedział teraz po polsku dobrze jest jak młody umie na przykład gadać w miarę dobrze po góralsku czy po spisku i i umie też po polsku nie? bo to też jest ważne żeby nie było ino na jedno kopyto nie? potem żeby nie gadali że przyjedzie gdzieś że orczyk nie umie się odezwać (mężczyzna, ur. 1994, Nowa Biała).

Ciągle także jest wyczuwalna wśród mieszkańców regionu granica między gwarą spiską a sąsiadującą z nią gwarą podhalańską, por. np.:

[małżonek – uzupeł. I.K.] nie gada gwarą to znaczy się on no roz... jeszcze bo tak że z początku nie rozumiał dużo... było tak jak my siedzieli na przykład w... większą... na przykład mo... po mojej stronie rodziny czy z siostrą noji tak ro... y z rodzicami my siedzieli to on tu niby pokiwał głową tu się śmiał a jak my potem już wyszli do pokoju e to o czym oni radzili? bo nie rozumiał bo my mamy jednak nie taki typowo góralską gwarą dużo słówek mamy y no innych [...] forzty y szyfoner o dużo by tego było (kobieta, ur. 1993, Rzepiska).

Przypuszcza się jednak, że będzie ona stopniowo ulegać zatarciu wskutek oddziaływania silniejszego, dominującego kodu, jakim jest ten drugi z nich. Aktualnie najwięcej

zmian dokonało się w mowie mieszkańców wsi spiskich graniczących z Podhalem (Czarnej Góry, Jurgowa i Rzepisk), tam bowiem częściej dochodziło do kontaktów językowych dwóch grup etnicznych. Były to przede wszystkim przeobrażenia fonetyczne, ale także fleksyjne czy leksykalne, por. np.:

teraz gwara nawet i spiska gwara się ujednoliciła się z gwarą góralską dużo znaczy nigdy się nie u... tak het do końca nie ujednolici bo bo bo bo jest to że że Górale gadają tak jak ty gadasz *ka* u nas się gada *dzie* [...] no *bylef robilef* tam w Frydmanie jeszcze inaczej gada... *była robiła wozila kosila* no a *kosil* nie? *bylimy robilimy kosilimy* nie? no (mężczyzna, ur. 1958, Nowa Biała).

W kodzie górali spiskich pojawiły się choćby wymowa wygłosowego *-ch* jako *-k*, np. *bylek, robiylek, suknianyk*, która wyparła tradycyjne wygłosowe *-f*, np. *bylef, robiylef, suknianyf*, oraz końcówka *-ók* (zamiast *-ów*) w dopełniaczu rzeczowników, np. *krowók, pieluchók, rzepiscanók* (wcześniej *krowów, pieluchów, rzepiscanów*), charakterystyczne dla sąsiedniej gwary. W języku mieszkańców południowo-zachodniej części polskiego Spisza można też usłyszeć archaizm podhalański, czyli zachowanie pierwotnej samogłoski *i* w kontynuantach dawnych prasłowiańskich połączeń **sz'i, *z'i, *cz'i*, np. *żyto* [z-ito], [uz-iwali]. Tego typu wymowa występuje również przez analogię w dawnych połączeniach *sy, zy*, np. *papierosy* [papiyros-i], *psy* [ps-i], *pólnocy* [pólnoc-i].

Podsumowanie

Jak pokazują rozważania, kontakty językowe na pograniczu spiskim mają przede wszystkim swój początek w kontaktach kulturowych, politycznych i ekonomicznych zachodzących między różnymi grupami etnicznymi: słowiańskimi (polską i słowacką) oraz pozasłowiańskimi (węgierską, niemiecką, żydowską, romską, wołoską) (por. Oskar 1990, 230). Rezultatem tych interakcji międzyjęzykowych jest gwara spiska w jej obecnym kształcie – podstawowe narzędzie komunikacji lokalnej, przede wszystkim wśród najstarszego pokolenia. Można powiedzieć, że stała się ona na przestrzeni wieków swoistym „gwarowym *lingua franca*”, które niweluje różnice tożsamościowe i pozwala na skuteczną wymianę informacji między wieloma wspólnotami żyjącymi na pograniczu polsko-słowackim.

W tym momencie mowa Spiszaków nie ulega większym przeobrażeniom pod wpływem kontaktów zewnątrzjęzykowych (nie licząc anglicyzmów pojawiających się stopniowo w wyniku globalizacji i odnoszących się głównie do sprzętów bądź nowych technologii). Zmiany zachodzące w gwarze spiskiej wynikają przede wszystkim z oddziaływania polszczyzny ogólnej oraz gwary podhalańskiej – dominującej na południowym krańcu Małopolski.

Zainteresowanie spiskimi kontaktami międzyjęzykowymi (w tym kontaktami w strefie granicznej) oraz pograniczami wewnątrzjęzykowymi zaowocowało licznymi publikacjami z zakresu lingwistyki. Prace te dotyczą przede wszystkim zapożyczeń w mowie mieszkańców regionu, w szczególności słowacyzmów. Wciąż jednak otwierają się nowe perspektywy badawcze, m.in. żywotność obcej leksyki w komunikacji codziennej w różnych grupach demograficznych czy interferencje wywołane stycznością dialektu

z polszczyzną ogólną. Lukę tę zapelnia częściowo *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej* (Kąs, Rak 2024–2025).

Literatura

- Biały Z. (1987), *Polski Spisz. Historyczne uwarunkowania kultury ludowej tego regionu i sposoby jej badania po II wojnie światowej*, [w:] *Polski Spisz. Jedność kultury ludowej i jej historyczne uwarunkowania. Środowisko naturalne – warunki gospodarowania. Antropologia. Gwary*, red. tenże, Kraków, s. 7–57.
- Bubak J. (1983), *Stan badań nad gwarami na Spiszu*, „Język Polski”, z. 4–5, s. 322–334.
- Grochola-Szczepanek H. (2012), *Język mieszkańców Spisza. Pleć jako czynnik różnicujący*, Kraków.
- Grochola-Szczepanek H., Górski R.L., von Waldenfels R., Woźniak M. (2019), *Korpus języka mówionego mieszkańców Spisza*, „LingVaria”, t. 14, nr 27, s. 165–180, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.11>.
- Kąs J., Rak M. (2024–2025), *Ilustrowany słownik gwary i kultury spiskiej*, t. 1: A–J, t. 2: K–Ó, Kraków.
- Klimkowski T. (2021), *Współczesne języki wołoskie*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia”, t. 28, nr 1, s. 363–394, <https://doi.org/10.14746/bp.2021.28.15>.
- Korpus Spiski* (2015–2019), <https://spisz.ijp.pan.pl>, 15.12.2024–30.03.2025.
- Kostecka-Sadowa A. (2019), *Zapożyczenia niemieckie w gwarze spiskiej (na podstawie materiału zgromadzonego w Korpusie spiskim)*, „Gwary Dziś”, t. 11, s. 123–134, <https://doi.org/10.14746/gd.2019.11.10>.
- Kroh A. (2000), *Spisz, Spiš, Zips, Szepes*, [w:] *Spisz. Wielokulturowe dziedzictwo*, red. tenże, Sejny, s. 9–24.
- Krzywda P. (2012), *Charakterystyka geograficzno-historyczna obszaru zamieszkiwanego przez Górali Spiskich*, [w:] *Kultura ludowa Górali Spiskich*, red. U. Janicka-Krzywda, Kraków, s. 7–34.
- Kurek H. (1995), *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków.
- Németh M. (2008), *Zapożyczenia węgierskie w gwarze orawskiej i drogi ich przenikania*, Kraków.
- Nieporowski P., Steciąg M., Zábranský L. (2019), *Lingua receptiva czy lingua franca? Wybór modelu komunikacji językowej na polsko-czeskim pograniczu (na podstawie badań ankietowych z kraju hradeckiego i ziemi kłodzkiej z Wałbrzychem)*, „Socjolingwistyka”, t. 33, s. 59–75, <https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.33.4>.
- Oskaar E. (1990), *Language contact and culture contact: towards an integrative approach in second language acquisition research*, [w:] *Current trends in European Second Language Acquisition Research*, „Multilingual Matters”, red. H.W. Dechert, Clevedon, s. 230–243.
- Pelcowa H. (2019), *Pogranicze językowe i kulturowe polsko-wschodniosłowiańskie w obliczu tendencji globalizacyjnych (na materiale gwar Lubelszczyzny)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 67, s. 263–275, <https://doi.org/10.26485/RKJ/2019/67/18>.
- Pilch K. (2018), *Có sify prziniesły, czyli wpływ języka angielskiego na gwarę spiską (na podstawie danych z Korpusu Spiskiego)*, nieopublikowany referat wygłoszony na konferencji *Języki*

- i dialekty na pograniczach, kresach i peryferiach in memoriam Professoris Slavomiri Gala* (Łódź, 7–8 grudnia 2018), udostępniony dzięki uprzejmości Autora.
- Popowska-Taborska H. (1986), *Losy niektórych karpatyzmów w gwarach polskich*, „Slavia Occidentalis”, t. 43, s. 193–200.
- Rak M. (2016), *Badania dialektologiczne na Polskim Spiszu*, „Wierchy”, t. 82, s. 135–144.
- Sadowski A. (2008), *Pogranicze – pograniczność – tożsamość pograniczna*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, t. 14, s. 17–30.
- Sikora K. (2010), *Spisz – kraina wielu kultur*, fot. Ł. Olszewski, Łąpsze Niżne–Tarnów.
- Skawiński M. (2003), *Ludność współczesnego polskiego Spiszu*, [w:] *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*, red. R. Gładkiewicz, M. Homza, Levoča–Wrocław, s. 953–957.
- Smułkowa E. (2002a), *Białoruś – Polska. Zagadnienia społeczno-polityczne*, [w:] *taż, Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 481–582.
- Smułkowa E. (2002b), *Pogranicze językowe jako przedmiot współczesnej dialektologii*, [w:] *taż, Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa, s. 425–431.
- Sobierajski Z. (1963), *Z morfologicznych wpływów słowackich na polskie gwary spiskie*, [w:] *Prace na V Międzynarodowy Kongres Słowistów w Sofii 1963*, „Z Polskich Studiów Słowistycznych”, seria 2: *Językoznawstwo*, red. W. Doroszewski, Warszawa, s. 319–330.
- Sobierajski Z. (1983), *Geolingwistyczna analiza związków międzysłowiańskich na Spiszu*, [w:] *Prace na IX Międzynarodowy Kongres Słowistów w Kijowie 1983*, „Z Polskich Studiów Słowistycznych”, seria VI: *Językoznawstwo*, red. M. Basaj i in., Warszawa, s. 383–403.
- Sokołowska J. (2003), *Leksykalne wpływy węgierskie na polskie gwary spiskie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Językoznawstwo”, z. 1, s. 112–122.
- Stachowski M. (2005), *Karpatyzm leksykalny*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze”, z. 122 (2004), s. 179–188.
- Steciąg M. (2018), *Lingua receptiva czy lingua franca – zachowania językowe mieszkańców polsko-czeskiego pogranicza*, „Zielonogórskie Seminarium Językoznawcze”, r. 2017: *Wokół dziejów używania polszczyzny – wspólnoty, potrzeby, zachowania komunikatywne*, s. 363–375.
- Steciąg M. (2020), *Lingua receptiva. Wyzwania wielojęzycznej komunikacji receptywnej w Europie*, „Postscriptum Polonistyczne”, t. 26, nr 2, s. 31–42, https://doi.org/10.31261/PS_P.2020.26.02.
- Szyfer A. (1962), *Słownictwo pasterskie Tatr i Podhala*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 4: *Historia osadnictwa i organizacja społeczna pasterstwa oraz słownictwo pasterskie Tatr Polskich i Podhala*, red. W. Antoniewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 107–162.
- Witalisz A. (2016), *Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim*, Kraków.
- Wolak B. (2022), *Magyar jóvenesnyazavak a Szepesi nyelvjárársban és azok használata*, praca magisterska obroniona na Wydziale Filologicznym UJ, Kraków, <https://www.ap.uj.edu.pl/diplomas/160395/>, 5.03.2025.
- Wolnicz-Pawłowska E. (1998), *Nazewnictwo obszarów pogranicznych. Wprowadzenie*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa–Kraków, s. 397–399.
- Woźny A. (2012), *Pasterstwo i gospodarka hodowlana*, [w:] *Kultura ludowa Górali Spiskich*, red. U. Janicka-Krzywda, Kraków, s. 65–92.
- Zaręba A. (1978), *Kontakty leksykalne na pograniczu językowym polsko-czeskosłowackim*, [w:] *Prace na VIII Międzynarodowy Kongres Słowistów w Zagrzebiu 1978*, „Z Polskich Studiów Słowistycznych”, seria V: *Językoznawstwo*, red. M. Basaj i in., Warszawa, s. 333–341.

Justyna Garczyńska

Uniwersytet Warszawski

Instytut Języka Polskiego

ORCID: 0000-0002-5606-8990; e-mail: jgarczynska@uw.edu.pl

Projekt badań akustycznych nad akcentem wyrazowym w dialekcie mazowieckim

Abstrakt: Artykuł ma na celu przedstawienie projektu badań akustycznych nad akcentem wyrazowym w gwarach mazowieckich. Dotychczas nie zostały przeprowadzone tego typu analizy. Będą one obejmowały pomiary szeregu parametrów, takich jak: czas trwania, intensywność, wartości F1, F2, częstotliwość podstawowa F0 oraz *spectral balance*, uważanych za potencjalne korelaty akcentu wyrazowego w różnych językach. Podstawę materiałową badań będą stanowiły samogłoski wyekscerpowane z tekstów spontanicznych.

Słowa kluczowe: akcent wyrazowy, dialekt mazowiecki, korelaty akustyczne.

Abstract: A project of acoustic research on word stress in the Mazovian dialect. The aim of this article is to present a project of acoustic research on word stress in Masovian dialects. Such analyses have not been conducted so far. They will include measurements of a number of parameters, such as duration, intensity, F1, F2 values, fundamental frequency F0, and spectral balance, considered as potential correlates of word stress in different languages. The measurements will be taken from vowels in spontaneous texts.

Keywords: word stress, Masovian dialect, acoustic correlates.

1. Wstęp

1.1. Badania akustyczne nad akcentem wyrazowym w dialekcie mazowieckim

W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat powstało wiele prac dotyczących korelatów akustycznych akcentu wyrazowego w językach świata (por. Roettger, Gordon 2017a). Stosunkowo niewiele tych prac dotyczy akcentu wyrazowego w polszczyźnie ogólnej (Crosswhite 2003; Demenko 1999; Dogil 1999; Jassem 1962; Klessa 2006; Łukasiewicz, Rozborski 2008; 2009; Newlin-Łukowicz 2012; Nowak 2006; Malisz, Wagner 2012; Malisz, Żygis 2018; Strycharczuk, Jurgec 2008), nie ma zaś żadnej, która wyczerpująco opisywałaby to zjawisko w dialekcie mazowieckim. W 2017 roku ukazała się książka Justyny Garczyńskiej *Samogłoski ustne w gwarze kurpiowskiej*, w której analizie

poddano jedynie zmiany wartości dwóch pierwszych formantów samogłosek ustnych w zależności od akcentu. Cztery lata później ta sama autorka opublikowała artykuł *Korelaty akustyczne akcentu wyrazowego w gwarach Podlasia* (2021), w którym podjęła próbę analizy akcentu wyrazowego z wykorzystaniem parametrów takich, jak: częstotliwość podstawowa, intensywność, czas trwania, wartości dwóch pierwszych formantów oraz *spectral balance*. Praca ta, oparta na danych uzyskanych tylko od trzech kobiet i dotycząca jedynie Podlasia, nie może oczywiście zostać uznana za wyczerpujące opracowanie omawianego zjawiska w dialekcie mazowieckim.

Dotychczasowe twierdzenia dotyczące akcentu wyrazowego w gwarach Mazowsza, oparte na analizie impresjonistycznej, wymagają zatem uzupełnienia badaniami akustycznymi. Badania takie pomogłyby odpowiedzieć przede wszystkim na pytanie, które korelaty akustyczne akcentu wyrazowego, znane z dotychczasowej literatury, opisują najlepiej to zjawisko w dialekcie mazowieckim. Ponieważ realizacja akcentu różni się w mowie spontanicznej i czytanej (Howell, Kadi-Hanifi 1991), dodatkowo uzyskano by odpowiedź, czy wymienione korelaty, najczęściej badane w wyrazach i zdaniach (por. Roettger, Gordon 2017b), mają również zastosowanie w dłuższych tekstach gwarowych. Badanie korelatów akcentu wyrazowego prowadziłoby także do lepszego zrozumienia prozodii gwar mazowieckich.

1.2. Akcent wyrazowy w dialekcie mazowieckim

Dotychczasowe opisy akcentu wyrazowego w dialekcie mazowieckim były oparte na wrażeniach słuchowych badaczy. Stwierdzono, że akcent ten przypada na drugą sylabę od końca (przedostatnią sylabę wyrazu), podobnie jak w polszczyźnie ogólnej. Istnieją od tej zasady wyjątki występujące w gwarach Podlasia i Suwalszczyzny. Pod wpływem białoruskim w wymienionych regionach akcent wyrazowy przypada na ostatnią sylabę wyrazu, np. w rzeczownikach *dzieci|iuk*, *Ant|uk*, *leni|uch*, w czasownikach: *rani|ej*, *dawn|iej*, *trudn|iej* czy w rozkaznikach: *daw|aj*, *nie patrz|aj*, *poł|oż*, *zaj|dzi*. Rzadziej pojawia się akcent na trzeciej sylabie od końca wyrazu, np. w przymiotnikach *chu|dzieńki*, *czy|ścieńki*, *mał|usieńki*, *mło|dzieńki*. Akcent wyrazowy na Podlasiu i Suwalszczyźnie może korelować z barwą samogłosek. Samogłoski akcentowane są dłuższe i realizowane z większą intensywnością niż nieakcentowane, a nieakcentowane [e] oraz [o] mogą podwyższać artykulację. Taki typ akcentu jest określany w opisach dialektologicznych jako „zaśpiew” czy „śpiewanie”. W gwarach Podlasia notowano także akanie, czyli przejście nieakcentowanego [o], rzadziej [e], w [a], np. *organizowali* ‘organizowali’ (DiGP). Jak wspomniano wyżej, do tej pory nie były prowadzone badania akustyczne nad akcentem wyrazowym w gwarach mazowieckich.

1.3. Korelaty akustyczne akcentu wyrazowego

Za podstawowe korelaty akustyczne akcentu wyrazowego uważa się: czas trwania badanego segmentu (najczęściej samogłoski lub sylaby), częstotliwość podstawową (F0), częstotliwości formantów (F1, F2), intensywność oraz tzw. *spectral tilt* (Gordon,

Roettger, 2017a¹). W zależności od języka wyznacznikiem akcentu wyrazowego może być jeden wymieniony parametr lub kilka naraz, np. dla języka polskiego wskazuje się najczęściej na intensywność, iloczas oraz F0 (m.in. Malisz, Wagner 2012).

Czas trwania określonego segmentu stanowi najbardziej wyraźny korelat akcentu wyrazowego w różnych językach. W większości prac mierzy się przede wszystkim czas trwania samogłoski, ale bierze się także pod uwagę czas trwania samogłoski i następującej po niej spółgłoski, czas trwania całej sylaby lub tylko nagłosowej czy wygłosowej spółgłoski w sylabie zamkniętej. Najczęściej wyniki oparte są na surowych danych, niektóre prace uwzględniają jednak także miary względne, wyrażające stosunek czasu trwania mierzonego segmentu do innego segmentu (m.in. Bond 1991; Gordon 1995; Ortega-Llebaria 2006; Silber-Varod i in. 2016; Williams 1999).

Kolejny, wymieniany w literaturze, korelat akcentu to częstotliwość podstawowa (F0). Powszechnym sposobem pomiaru F0 jest wartość średnia wyliczana zazwyczaj dla całej samogłoski. Można także mierzyć wartość F0 w połowie trwania samogłoski lub w punkcie najwyższej intensywności. Niekiedy uwzględnia się zróżnicowanie F0 wyrażone poprzez odchylenie standardowe, poprzez wartości F0 mierzone w regularnych odstępach czasu czy poprzez różnice między minimalną i maksymalną wartością tego parametru (m.in. Eriksson i in. 2016; Gordon 1995; Potisuk, Harper 1996).

Z akcentem wyrazowym mogą korelować także wartości formantów, zwłaszcza F1 i F2. Samogłoski akcentowane mają tendencję do zajmowania szerszej przestrzeni akustycznej niż nieakcentowane, przy czym wielkość obserwowanych różnic jest tutaj zależna od samogłoski oraz od języka, np. redukcja głosek nieakcentowanych jest mniejsza w języku duńskim niż w amerykańskim (Sluijter, van Heuven 1996). Wartości formantów również mogą być mierzone na różne sposoby – jako wartość średnia dla całej samogłoski lub jako wartość pobierana w określonym punkcie czasowym albo w kilku takich punktach.

Z akcentem wyrazowym może być także powiązana intensywność. Najczęściej mierzy się wartość średnią tego parametru w obrębie samogłoski, rzadziej pobiera się jego najwyższą wartość czy wartość w połowie przebiegu samogłoski. Na pomiar intensywności mają wpływ odległość od mikrofonu oraz ruchy głowy wypowiadającej się osoby. Aby zredukować wahania intensywności związane z różnicami w odległości pomiędzy mikrofonem a osobą mówiącą, uwzględnia się niekiedy pomiar tego parametru wyrażony jako różnica pomiędzy intensywnością w sylabie akcentowanej i nieakcentowanej. Intensywność jest wymieniana jako korelat akcentu wyrazowego m.in. dla języka polskiego (Łukaszewicz, Rozborski 2008) czy węgierskiego (Vogel i in. 2014).

W stosunkowo nielicznej grupie prac bierze się pod uwagę zmiany intensywności w rozkładzie widm częstotliwościowych samogłosek (ang. *spectral balance*, *spectral tilt*, *spectral slope*), mierzone na kilka sposobów, m.in. jako różnica między energią pasm 0–2000 Hz i 2000–5000 Hz czy różnica między energią pasm 350–1100 Hz a 2300–5500 Hz. Obserwuje się także zmiany intensywności w zakresie 0–4000 Hz w czterech sąsiadujących pasmach: 0–500, 500–1000, 1000–2000 i 2000–4000 Hz. Badania uwzględniające ten parametr potwierdziły, że sylaby akcentowane wykazują mniejsze różnice

¹ W artykule tym można znaleźć wyczerpującą charakterystykę wymienionych korelatów akcentu wyrazowego wraz z pełną bibliografią.

intensywności pomiędzy wyższymi i niższymi częstotliwościami w widmie. Parametr ten jest uważany za dobry wskaźnik obecności lub braku akcentu wyrazowego, m.in. dla języka duńskiego (Sluijter, van Heuven 1996), czeskiego (Volín, Weingartová 2014; Volín, Zimmermann 2011) czy polskiego (Malisz, Wagner 2012).

Podsumowując, w literaturze przedmiotu próbuje się charakteryzować akcent wyrazowy najczęściej z pomocą pięciu parametrów – czasu trwania, częstotliwości podstawowej, intensywności, wartości dwóch pierwszych formantów oraz zmian w rozkładzie widm częstotliwościowych samogłosek. Wiarygodność tych parametrów jako korelatów akcentu wyrazowego zależy od sposobu pomiaru i od specyfiki analizowanego języka.

W tradycyjnych opisach przyjmuje się, że w języku polskim akcent wyrazowy ma charakter dynamiczny, co oznacza, że sylaby akcentowane są artykułowane z większą siłą i odbierane jako głośniejsze (Wierzchowska 1965, 157). W sferze akustycznej wskazywałoby to jednoznacznie na natężenie dźwięku jako główny korelat akcentu, podczas gdy inne parametry pełniłyby jedynie funkcję uzupełniającą. Dotychczasowe badania akustyczne nie potwierdziły jednoznacznie tej intuicji. Według Wiktora Jassemę (1962) cechą akcentu w języku polskim są zmiany wysokości tonu, co zostało w pewnym stopniu potwierdzone przez Grzegorza Dogilę (1999). Luiza Newlin-Łukowicz (2012) wskazała na F0, intensywność oraz czas trwania jako parametry różnicujące sylaby akcentowane i nieakcentowane. Podobne rezultaty otrzymali Beata Łukaszewicz i Bogdan Rozborski (2008), podkreślając jednak znaczenie intensywności, oraz Zofia Malisz i Petra Wagner (2012). Na czas trwania jako korelat akcentu wskazywali Katarzyna Klessa (2006) i Paweł Nowak (2006).

Uważa się, że korelaty akustyczne akcentu wyrazowego są bardzo wyraźne w językach, które nie mają stałego miejsca akcentowania, i zdecydowanie mniej wyraźne w językach z akcentem stałym. Biorąc pod uwagę powyższe stwierdzenie, języki takie jak polski, z akcentem padającym, z małymi wyjątkami, na przedostatnią sylabę, nie powinny mieć wyraźnych wyznaczników akustycznych akcentu. Ta hipoteza może znajdować potwierdzenie w fakcie, że jak do tej pory nie ma zgody co do zestawu korelatów akustycznych akcentu wyrazowego w polszczyźnie.

Jak wspomniano wyżej nie ma wyczerpujących analiz akustycznych akcentu wyrazowego w dialekcie mazowieckim. Z tego względu badania takie powinny wziąć pod uwagę wszystkie omówione korelaty, aby ocenić, które z nich najlepiej charakteryzują akcent wyrazowy w gwarach tego obszaru. W kolejnych podrozdziałach zostanie omówiona metodologia proponowanych analiz.

2. Metodologia

2.1. Baza materiałowa

Do tej pory podstawę materiałową większości prac dotyczących korelatów akustycznych akcentu stanowiły wyrazy oraz zdania uzyskane w warunkach laboratoryjnych (por. Roettger, Gordon 2017b). Czytanie wyrazów lub zdań pozwala w pewnym stopniu na kontrolowanie czynników mogących zaburzać pomiary parametrów akcentu wyrazowego (takich jak akcent zdaniowy, intonacja), ale jednocześnie ogranicza naturalność

wypowiedzi. Nagrania mowy spontanicznej dostarczają odpowiednio licznego i naturalnie zróżnicowanego pod względem leksykalnym materiału, jednak dane tego typu utrudniają kontrolę nad wspomnianymi wyżej czynnikami.

Badania gwar w zakresie fonetyki muszą się jednak opierać na mowie spontanicznej zarówno ze względu na prymarnie mówioną formę odmian gwarowych, jak i konieczność uzyskania naturalnych wypowiedzi. Funkcjonowanie obok siebie polszczyzny ogólnej i gwary spowodowało, że ludność wiejska zna oba te kody i może się między nimi przełączać. Niekiedy zjawisko przełączania kodu polega na świadomym wprowadzaniu do gwary jedynie elementów języka ogólnego lub do języka ogólnego elementów gwarowych, czasem jednak następuje całkowite zastąpienie gwary polszczyzną ogólną. Podstawowe znaczenie przy wyborze systemu językowego ma sytuacja komunikacyjna – oficjalna lub nieoficjalna. Tylko w sytuacji nieoficjalnej, kiedy informator znajduje się podczas nagrań w znanym sobie pomieszczeniu, a rozmowa dotyczy bliskich mu tematów, można uzyskać wypowiedzi zbliżone do naturalnych (Kurek 1987; 2006). Z tego powodu nagrania w studiu, oparte na odczytywanych fragmentach wypowiedzi, nie powinny być uwzględniane w badaniach dialektologicznych.

Biorąc pod uwagę dużą zmienność danych uzyskiwanych dla mowy spontanicznej, należy bardziej restrykcyjnie podejść do wyboru materiału do analiz akustycznych akcentu wyrazowego. Opis kryteriów doboru próby badawczej zawiera dalsza część artykułu.

Podstawę materiałową analiz akcentu wyrazowego w dialekcie mazowieckim będą stanowić przede wszystkim teksty dotyczące różnych tematów, nagrane w latach 2015–2018 w ramach projektu *Akustyczna baza danych dialektu mazowieckiego. Wokalizm*². Częściowo zostaną także wykorzystane materiały nagrane wcześniej, przechowywane w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego.

Nagrania zostały przeprowadzone przy użyciu dyktafonu cyfrowego Olympus DM-650 oraz mikrofonu SONY ECM-MS907, w formacie Linear PCM przy częstotliwości próbkowania 44 kHz, w domach informatorów. Jeśli chodzi o warunki nagrań, najlepsze są studyjne, jednak sprzyjają one wymowie laboratoryjnej i przechodzeniu respondentów na język ogólnopolski. Badania w terenie bardziej służą naturalnej wymowie, ale nagrania są zawsze gorszej jakości – zawierają więcej szumów i dźwięków otoczenia. Podczas około godzinnej sesji nagraniowej starano się zachować warunki zbliżone do studyjnych – prowadzono je w cichym pomieszczeniu tylko z jedną osobą, proszono o zamknięcie okien i wyłączenie urządzeń, które mogłyby zakłócać nagranie.

Nagrany już materiał umożliwia analizę wymowy co najmniej 12 respondentów z każdego regionu, co daje 110 osób (55 mężczyzn i 55 kobiet), w wieku od 20 do 80 lat, żyjących na danym obszarze od urodzenia. W dotychczasowych badaniach dialektologicznych na terenie dialektu mazowieckiego uczestniczyły głównie osoby powyżej 50. roku życia. Wzięcie pod uwagę także młodszych mieszkańców omawianego regionu pozwoli na uchwycenie ewentualnych zmian pokoleniowych. Każdy z informatorów został scharakteryzowany pod względem socjalnym z uwzględnieniem następujących cech: region gwarowy, wieś, powiat, województwo, data i miejsce urodzenia, wykształcenie, zawód, miejsce urodzenia rodziców i dziadków, wykształcenie rodziców i dziadków,

² Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji DEC-2013/09/B/HS2/01442.

znajomość języków, zmiany miejsca zamieszkania oraz dłuższe wyjazdy poza miejsce zamieszkania.

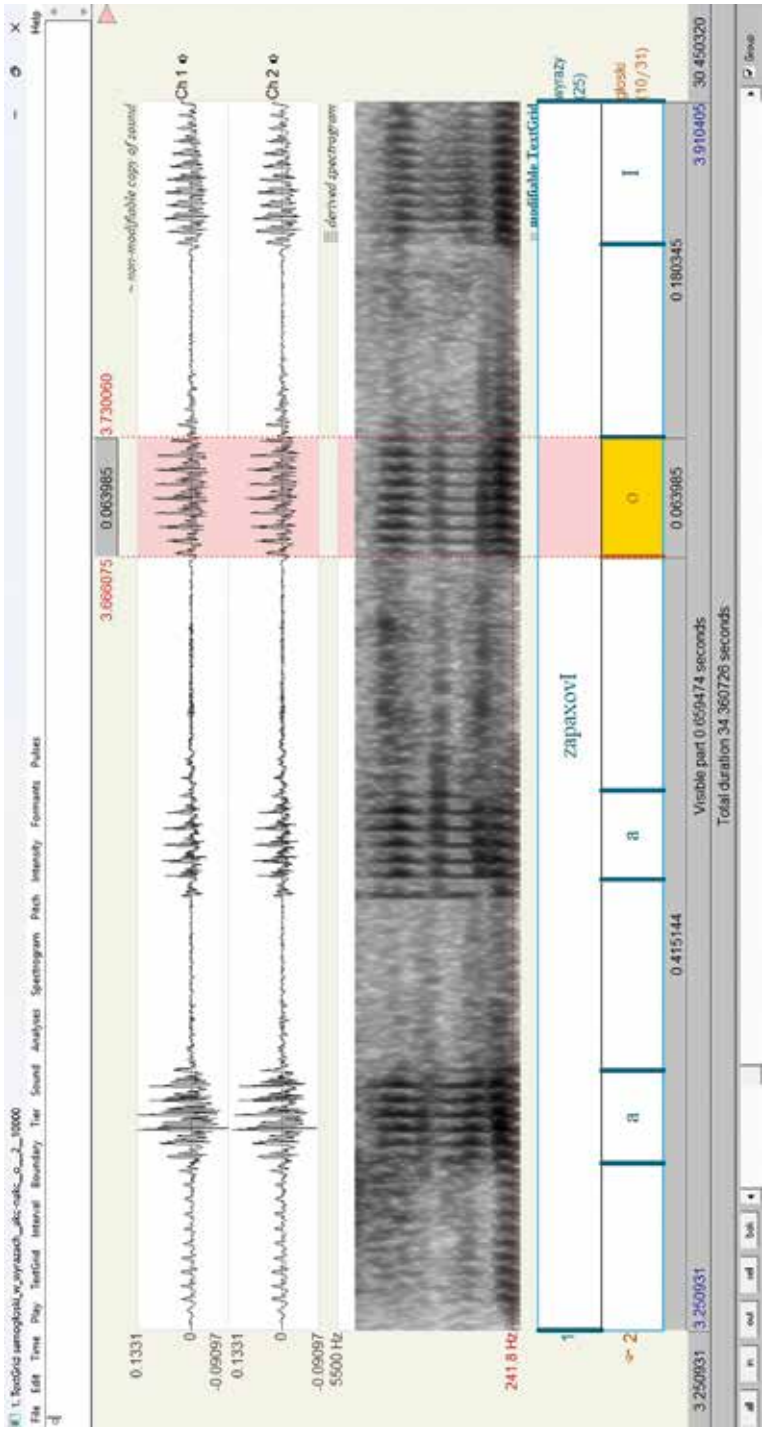
Przed rozpoczęciem analiz nagrania zostaną posegmentowane na frazy prozodyczne i uzupełnione anotacją prozodyczną przez doświadczonych transkrybentów na podstawie odsłuchu i wizualnej oceny fali głosowej (por. Demenko 1999; Wagner i in. 2015). W kolejnym kroku zostanie przeprowadzona segmentacja wyrazów oraz głosek. Zrezygnowano z sylaby jako nośnika akcentu, co pozwoliło uniknąć problemu związanego z określaniem granic między sylabami, np. w proklitykach. Segmentacja zostanie przeprowadzona ręcznie, na podstawie spektrogramów oraz obecności pełnej struktury formantowej w obrębie samogłosek (Machač, Skarnitzl 2009), por. rys. 1. Automatyczne procedury segmentacyjne są obciążone błędami w przypadku tekstów spontanicznych, ze względu na często różną jakość nagrań, stosunkowo wysoki poziom szumów otoczenia czy niejednorodność typów wypowiedzi. Transkrypcja fonetyczna zostanie przeprowadzona w formacie SAMPA (Wells 1997), m.in. ze względu na prostotę zapisu, zaś segmentacja – w programie Praat (Boersma, Weenink 2025).

Ponieważ akcent jest kategorią względną, samogłoski zostaną pozyskane z wyrazów co najmniej dwusylabowych, aby móc zestawić pomiary dla samogłoski akcentowanej z wartościami tychże pomiarów w samogłoskach nieakcentowanych tego samego wyrazu. Samogłoski w zdaniach urwanych, niezrozumiałych (np. z powodu śmiechu, szumu z zewnątrz) zostaną pominięte. Wyrazy zawierające głoski /w/, /j/ zostaną pominięte ze względu na trudności w segmentacji i spowodowaną tym możliwą niekonsekwencją w anotacji.

W bazie danych, tworzonej w programie STATISTICA³, wyekscerpowanym samogłoskom zostaną nadane etykiety, m.in. zawierające takie informacje, jak: wyraz, z którego została wycięta samogłoska, czy jest ona akcentowana czy nieakcentowana, pozycja w wyrazie względem samogłoski akcentowanej (np. 1pa – samogłoska w pierwszej sylabie przed akcentem, 1zaw – pierwsza sylaba po akcencie w wygłosie zamkniętym), struktura sylaby, oznaczana jako V, CV, VC, CVC, CCV, CCVC, gdzie V oznacza samogłoskę a C spółgłoskę, lewo- i prawostronny kontekst spółgłoskowy, z uwzględnieniem sposobu i miejsca artykulacji, oraz dane dotyczące respondenta.

Jak już wspomniano wyżej, teksty spontaniczne nagrywane w warunkach domowych są najlepszym materiałem do badań różnicowania gwarowego. Wyrazy w mowie spontanicznej rzadko jednak występują w izolacji, co powoduje, że korelaty akustyczne akcentu wyrazowego wchodzą w szereg relacji prozodycznych w zdaniu, np. F0 wiąże się z intonacją, a dłuższy czas trwania samogłosek – z końcem wypowiedzenia (Cambier-Langeveld 2000; Demenko 1999; Shattuck-Hufnagel, Turk 1998). Na iloczas samogłoski mogą mieć też wpływ: liczba sylab w wyrazie, jakość sąsiadującej spółgłoski czy tempo mowy (Hirata 2004; Richter 1973). Istnieje także zależność pomiędzy pozycją sylaby akcentowanej w wyrazie i realizacją akcentu, np. w języku hebrajskim wyrazy dwusylabowe z akcentem oksytonicznym mają wyższe F0 na akcentowanej sylabie, podczas gdy dwusylabowe wyrazy z akcentem paroksytonicznym mają w tej pozycji niższe F0 (Silber-Varod i in. 2016). Aby przynajmniej częściowo wyeliminować niektóre z wyżej wymienionych czynników, można pominąć w analizach samogłoski występujące

³ Informacje dotyczące programu są dostępne na stronie <https://www.statsoft.pl/>.

Rys. 1. Segmentacja samogłosek w wyrazie *zapachowy*

w sylabach na końcu frazy prozodycznej oraz precyzyjnie podawać informacje dotyczące analizy na poziomie suprasegmentalnym (anotacja prozodyczna) i segmentalnym (liczba sylab w wyrazie, struktura sylab, kontekst spółgłoskowy).

2.2. Analizy akustyczne i statystyczne

Wszystkie analizy akustyczne zostaną przeprowadzone w programie PRAAT (Boersma, Weenink 2025) i będą obejmowały następujące parametry: częstotliwość podstawową wyrażoną w Hz, wartości F1, F2 w Hz, czas trwania samogłoski w sekundach, intensywność oraz *spectral balance* wyrażone w dB. Ponieważ akcent jest kategorią względną, pomiary parametrów dla samogłoski akcentowanej zostaną następnie zestawione z wartościami tychże parametrów w samogłoskach nieakcentowanych.

W zakresie F0 (Hz) zostaną uwzględnione średnia wartość oraz wartości minimalne i maksymalne w obrębie samogłoski wraz ze wskazaniem czasu ich pomiaru w stosunku do punktu środkowego samogłoski. W następnej kolejności z danych surowych zostaną wyprowadzone miary pochodne, m.in. takie jak różnica średnich wartości F0 między samogłoską akcentowaną i nieakcentowaną wraz z oznaczeniem kierunku zmian w stosunku do samogłosek akcentowanych (spadek lub wzrost) oraz różnica wartości minimalnej i maksymalnej F0 w obrębie samogłoski również ze wskazaniem kierunku zmian – jeśli wartość maksymalna będzie następowała po minimalnej, zmiana zostanie oznaczona jako wzrost, w sytuacji odwrotnej – jako spadek, dodatkowo obliczana będzie wielkość tych zmian. W przebadanym dotąd materiale wyrazowym z dialektu mazowieckiego najczęściej przebieg F0 w obrębie samogłoski miał postać linii prostej, wznoszącej się lub opadającej, gdzie wartość maksymalna lub minimalna występowały na początku lub na końcu samogłoski. Jeśli przebieg F0 będzie bardziej skomplikowany, por. wyraz *żaba* w tabeli 1, wówczas przewiduje się uwzględnienie dodatkowych pomiarów, dokładniej odzwierciedlających ten przebieg. Wykazano, że zmiany F0 są bardziej wiarygodnym wskaźnikiem akcentu wyrazowego niż statyczne pomiary F0 w języku estońskim, włoskim i tajskim (Gordon, Roettger 2017a; Kaland 2019).

W dotychczas przeprowadzonej analizie akustycznej akcentu wyrazowego w gwarach Podlasia, w której wzięto pod uwagę jedynie maksymalne wartości F0, nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic w zakresie tego parametru między samogłoskami akcentowanymi i nieakcentowanymi (Garczyńska 2021, 101).

W części analiz dotyczącej pomiarów wartości dwóch pierwszych formantów, uważanych za wystarczające do charakterystyki polskich samogłosek (Jassem i in. 1972), pod uwagę zostaną wzięte tylko samogłoski w kontekście obustronnie twardym niesonornym, ponieważ kontekst palatalny oraz sonorny mogą w gwarach mazowieckich silnie modyfikować barwę samogłosek niezależnie od akcentu. Wartości formantów (Hz) będą mierzone ręcznie w obrębie fragmentu pozostałego po usunięciu 20% części początkowej i końcowej analizowanej głoski w punkcie, w którym dla samogłosek przednich F2 osiągnie najwyższą wartość, dla samogłosek tylnych F2 osiągnie najniższą wartość, zaś dla samogłoski niskiej [a] F1 osiągnie najwyższą wartość (Watson, Harrington 1999). Następnie dla każdego informatora zostanie obliczona odległość euklidesowa między punktem wyznaczonym przez wartości F1, F2 każdej samogłoski a punktem

centralnym przestrzeni samogłoskowej (Harrington 2010). Ciekawe są wyniki analiz akcentu wyrazowego uwzględniające ten parametr u trzech informaterek z Podlasia. Uwagę zwraca przede wszystkim spadek wartości F1 nieakcentowanych [a], [e] oraz [o] w stosunku do odpowiedników akcentowanych, który u wszystkich kobiet wykazał istotność statystyczną dla [e], a u dwóch – także dla [a] i [o]. Zmianę tę można wiązać z opisywaną w literaturze wyższą realizacją samogłosek nieakcentowanych szeregu średniego (Garczyńska 2021, 103–104).

W zakresie iloczasu (s) przede wszystkim będzie brany pod uwagę czas trwania całej samogłoski. W następnej kolejności, podobnie jak to opisano przy F0, z danych surowych zostaną wyprowadzone miary pochodne, takie jak np. różnica czasu trwania między samogłoską akcentowaną i nieakcentowaną wraz z oznaczeniem kierunku zmian w stosunku do samogłosek akcentowanych. Dodatkowo ten parametr akustyczny zostanie wyrażony jako stosunek wartości pojedynczego pomiaru w samogłosce do wartości tego samego parametru w całym słowie (Kaland 2019; Łukaszewicz, Rozborski 2008). W badaniach na materiale gwar podlaskich wykazano, że u wszystkich informatorów dłuższym czasem trwania charakteryzowała się samogłoska akcentowana, która była pod względem tego parametru istotnie statystycznie różna od samogłosek nieakcentowanych (Garczyńska 2021, 100).

Intensywność (dB) zostanie zmierzona jako wartość średnia w obrębie całej samogłoski. Surowe dane dotyczące intensywności nie są tutaj wiarygodnym wskaźnikiem akcentu, ponieważ procedura nagrywania nie kontrolowała odległości między ustami osoby mówiącej a mikrofonem. Z tego powodu z danych surowych zostaną wyprowadzone miary pochodne w taki sam sposób jak w wypadku F0 (Kaland 2019). Wyniki analiz akcentu wyrazowego w gwarach Podlasia, oparte na maksymalnej wartości intensywności, nie są jednoznaczne – u dwóch osób maksymalna wartość przypadła na samogłoskę akcentowaną, a u jednej – na samogłoskę w sylabie przed akcentem. U wszystkich informaterek wykazano istotność statystyczną różnic pomiędzy samogłoską akcentowaną oraz znajdującą się w pozycji wygłosowej (Garczyńska 2021, 102).

Spectral balance (dB) zostanie obliczony na podstawie pomiarów intensywności w czterech sąsiadujących pasmach 0–500, 500–1000, 1000–2000 i 2000–4000 Hz (Sluijter, van Heuven 1996). W badaniach na materiale gwar podlaskich parametr ten nie różnicował samogłosek akcentowanych i nieakcentowanych (Garczyńska 2021, 102).

Uzyskane dane zostaną poddane procedurom statystycznym, które będą obejmować m.in. parametryczne i nieparametryczne testy statystyczne, w celu określenia, czy istnieją istotne statystycznie różnice między samogłoskami akcentowanymi a nieakcentowanymi w zakresie omówionych parametrów, analizę dyskryminacyjną do określenia, które parametry najlepiej rozróżniają sylaby akcentowane od nieakcentowanych, oraz korelacje, które pomogą odpowiedzieć na pytanie, czy zmienne są ze sobą istotnie statystycznie powiązane.

Omówione analizy akustyczne akcentu wyrazowego wypełnią lukę w zakresie badań fonetycznych gwar mazowieckich i w znaczący sposób uzupełnią wiedzę z zakresu fonetyki akustycznej, opisowej i porównawczej, dostarczając nowych danych umożliwiających porównania z innymi językami i gwarami. Uzyskane dane będą mogły zostać wykorzystane także przez specjalistów zainteresowanych przetwarzaniem języka.

Literatura

- Boersma P., Weenink D. (2025), *Praat: doing phonetics by computer. Version 6.4.27.*, <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>, 15.02.2025.
- Bond Dz. (1991), *Vowel and word duration in Latvian*, „Journal of Baltic Studies”, t. 22, s. 133–144.
- Cambier-Langeveld G.M. (2000), *Temporal marking of accents and boundaries*, <https://dare.uva.nl/search?identifier=e26b40a8-a920-453b-9fc2-589d0656c350>, 16.02.2025.
- Crosswhite K. (2003), *Spectral tilt as a cue to word stress in Polish, Macedonian, and Bulgarian*, https://www.internationalphoneticassociation.org/icphs-proceedings/ICPhS2003/papers/p15_0767.pdf, 31.01.2025.
- Demenko G. (1999), *Analiza cech suprasegmentalnych języka polskiego na potrzeby technologii mowy*, Poznań.
- DiGP, *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* (2010), red. H. Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/>, 2.02.2025.
- Dogil G. (1999), *The phonetic manifestation of word stress in Lithuanian, Polish, German, and Spanish*, [w:] *Word prosodic systems in the languages of Europe*, red. H. van der Hulst, New York, s. 273–311.
- Eriksson A., Bertinetto P.M., Heldner M., Nodari R., Lenoci G. (2016), *The acoustics of lexical stress in Italian as a function of stress level and speaking style*, https://www.researchgate.net/publication/307889333_The_Acoustics_of_Lexical_Stress_in_Italian_as_a_Function_of_Stress_Level_and_Speaking_Style, 31.01.2025.
- Garczyńska J. (2017), *Samogłoski ustne w gwarze kurpiowskiej*, Warszawa.
- Garczyńska J. (2021), *Korelaty akustyczne akcentu wyrazowego w gwarach Podlasia*, [w:] *Contribution to the 23rd Annual Scientific Conference of the Association of Slavists (Polyslav)*, red. K. Bednarska, D. Kruk, B. Popov, O. Saprikina, T. Speed, K. Szafranec, S. Terekhova, R. Tsonev, A. Wysocka, Wiesbaden, s. 97–106.
- Gordon M. (1995), *Acoustic properties of primary and secondary word-level stress in Estonian*, „Journal of Acoustical Society of America”, t. 98, s. 2893.
- Gordon M., Roettger T. (2017a), *Acoustic correlates of word stress: A cross-linguistic survey*, „Linguistics Vanguard”, t. 3, nr 1, s. 20170007, https://www.researchgate.net/publication/319247961_Acoustic_correlates_of_word_stress_A_cross-linguistic_survey, 25.01.2025.
- Gordon M., Roettger T. (2017b), *Methodological issues in the study of word stress correlates*, „Linguistics Vanguard”, t. 3, nr 1, s. 20170006, https://www.researchgate.net/publication/319249369_Methodological_issues_in_the_study_of_word_stress_correlates, 4.02.2025.
- Harrington J. (2010), *Phonetic analysis of speech corpora*, West Sussex.
- Hirata Y. (2004), *Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Japanese*, „Journal of Phonetics”, t. 32, z. 4, s. 565–589.
- Howell P., Kadi-Hanifi K. (1991), *Comparison of prosodic properties between read and spontaneous speech material*, „Speech Communication”, t. 10, z. 2, s. 163–169.
- Jassem W. (1962), *Akcent języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Jassem W., Krzyśko M., Dyczkowski A. (1972), *Klasyfikacja i identyfikacja samogłosek polskich na podstawie częstotliwości formantów* (Prace IPPT 64), Warszawa.
- Kaland C. (2019), *Acoustic correlates of word stress in Papuan Malay*, „Journal of Phonetics”, t. 74, s. 55–74.

- Klessa K. (2006), *Modelowanie iloczasu głoskowego na potrzeby syntezy mowy polskiej*, praca doktorska obroniona na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Kurek H. (1987), *Przelączanie kodu językowego, czyli socjolingwistyczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów*, „Język Polski”, r. 67, z. 1–2, s. 63–69.
- Kurek H. (2006), *Zróżnicowanie polszczyzny wiejskiej a czynniki pozajęzykowe*, [w:] *Gwary dziś 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, red. J. Sierociuk, Poznań, s. 53–57.
- Łukaszewicz B., Rozborski B. (2008), *Acoustic correlates of word stress in child and adult Polish and the acquisition of phonological rhythm*, paper presented at *Generative Linguistics in Poland (GLiP-6)*, Warsaw, https://www.researchgate.net/publication/330116858_Acoustic_correlates_of_word_stress_in_child_and_adult_Polish_and_the_acquisition_of_phonological_rhythm, 4.02.2025.
- Łukaszewicz B., Rozborski B. (2009), *Korelaty akustyczne akcentu wyrazowego w języku polskim dorosłych i dzieci*, „Prace Filologiczne”, t. 54, s. 265–283.
- Machač P., Skarnitzl R. (2009), *Principles of phonetic segmentation*, Praha.
- Malisz Z., Wagner P. (2012), *Acoustic-phonetic realisation of Polish syllable prominence: A corpus study*, „Speech and Language Technology”, t. 14/15, s. 105–114.
- Malisz Z., Żygis M. (2018), *Lexical stress in Polish: evidence from focus and phrase-position differentiated production data*, [w:] *9th International Conference on Speech Prosody*, red. K. Klessa, J. Bachan, A. Wagner, M. Karpiński, D. Śledziński, Poznań, s. 1008–1012.
- Newlin-Łukowicz L. (2012), *Polish stress: Looking for phonetic evidence of a bidirectional system*, „Phonology”, t. 29, nr 2, s. 271–329.
- Nowak P. (2006), *Vowel reduction in Polish*, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, <https://escholarship.org/uc/item/1vh204j4>, 16.02.2025.
- Ortega-Llebaria M. (2006), *Phonetic cues to stress and accent in Spanish*, https://www.researchgate.net/publication/241458874_Phonetic_Cues_to_Stress_and_Accent_in_Spanish, 16.02.2025.
- Potisuk S.J.G., Harper M.P. (1996), *Acoustic correlates of stress in Thai*, „Phonetica”, t. 53, s. 200–220.
- Richter L. (1973), *The duration of Polish vowels*, [w:] *Speech analysis and synthesis*, t. 3, red. W. Jassem, Warszawa, s. 219–238.
- Shattuck-Hufnagel S., Turk A. (1998), *The domain of final-lengthening in English*, „Journal of The Acoustical Society of America”, t. 103, z. 5, <https://doi.org/10.1121/1.421798>.
- Silber-Varod V., Hagit S., Noam A. (2016), *The acoustic correlates of lexical stress in Israeli Hebrew*, „Journal of Phonetics”, t. 56, s. 1–14.
- Sluijter A.M., van Heuven V.J. (1996), *Spectral balance as an acoustic correlate of linguistic stress*, „The Journal of the Acoustical Society of America”, t. 100, s. 2471–2485.
- Strycharczuk P., Jurgec P. (2008), *Prosodic influences on formant frequencies of Polish Vowels*, paper delivered at *The 3rd Newcastle Postgraduate Conference in Theoretical and Applied Linguistics July 9*.
- Vogel I., Athanasopoulou A., Pincus N. (2014), *Prominence, contrast, and the functional load hypothesis: an acoustic investigation*, https://www.researchgate.net/publication/302570834_Prominence_Contrast_and_the_Functional_Load_Hypothesis_an_acoustic_investigation, 31.01.2025.
- Volín J., Weingartova L. (2014), *Acoustic correlates of word stress as a cue to accent strenght*, „Research in Language”, t. 12, nr 2, s. 175–183.
- Volín J., Zimmermann J. (2011), *Spectral slope parameters and detection of word stress*, <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:16486752>, 16.02.2025.

- Wagner A., Bachan J., Klessa K., Demenko G. (2015), *Przegląd wybranych aspektów analizy prozodii mowy spontanicznej na potrzeby technologii mowy*, „Prace Filologiczne”, t. 66, s. 271–298.
- Watson C.I., Harrington J. (1999), *Acoustic evidence for dynamic formant trajectories in Australian English vowels*, „The Journal of the Acoustical Society of America”, t. 106, s. 458–468.
- Wells J.C. (1997), *SAMPA: computer readable phonetic alphabet*, [w:] *Handbook of Standards and Resources for Spoken Language Systems (Part IV, section B)*, red. D. Gibbon, R. Moore, R. Winski, Berlin – New York, <https://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa>, 31.01.2025.
- Wierzchowska B. (1965), *Wymowa polska*, Warszawa.
- Williams B.J. (1999), *The phonetic manifestation of stress in Welsh*, [w:] *Word prosodic systems in the languages of Europe*, red. H. van der Hulst, New York, s. 311–334.

Renata Kucharzyk

Polska Akademii Nauk

Instytut Języka Polskiego, Kraków

ORCID 0000-0003-3197-0336; e-mail: renata.kucharzyk@ijppan.pl

Zdania typu *ono grzmi* w gwarze jednej wsi małopolskiej

Abstrakt: Przedmiotem artykułu są zdania typu *Ono grzmi*; *Ono się błyska* występujące w składni gwarowej. Zdania wyrażają tę samą treść, co w języku ogólnym zdania: *Grzmi*; *Błyska się*. W polszczyźnie ogólnej zatem są to zdania bezpodmiotowe, a w gwarach pozycję podmiotu zajmuje semantycznie pusty zaimek *ono*. Podstawę analizy stanowią teksty gwarowe zebrane w małopolskiej wsi Rzepiennik Strzyżewski. Wybrane zdania są analizowane w perspektywie semantycznej i formalnej.

Słowa kluczowe: gwar, konstrukcje składniowe z zaimkiem *ono*, pusty podmiot.

Abstract: Sentences of the type *ono grzmi* in the local dialect of one village in Lesser Poland. The subject of this article are sentences like *Ono grzmi*; *Ono się błyska* occurring in dialect syntax. The sentences express the same content as in the general language sentences: *Grzmi*. *Błyska się*. In general Polish, therefore, they are subjectless sentences, while in dialects the position of the subject is taken by the semantically empty pronoun *ono*. The basis for the analysis are dialect texts collected in the Lesser Poland village of Rzepiennik Strzyżewski. The selected sentences are analysed from a semantic and formal perspective.

Keywords: dialect, syntactic constructions with the pronoun *ono*, empty subject.

1. Przedmiot i cel analizy

Przedmiotem artykułu są zdania typu *Ono grzmi*; *Ono leje*; *Ono się błyska*, które jeszcze można usłyszeć w niektórych gwarach. Wyrażają one tę samą treść, co w języku ogólnym wypowiedzenia: *Grzmi*; *Leje*; *Błyska się*. W polszczyźnie ogólnej zatem są to zdania bezpodmiotowe, a w gwarach pozycję podmiotu zajmuje semantycznie pusty zaimek *ono*.

Rozważania oparto na ekscerptach z wypowiedzi mieszkańców Rzepiennika Strzyżewskiego – wsi leżącej w powiecie tarnowskim. Gwara tej miejscowości należy do gwar Małopolski południowej nizinnej według koncepcji Kazimierza Nitscha (1968), a według Stanisława Urbańczyka – do gwar Pogórza wschodniego (Urbańczyk 1953).

Wypowiedzi pochodzą z lat 1996–2024, w części były to nagrania, a w części – teksty zanotowane z pamięci. Materiał badawczy pozyskano w sytuacjach nieoficjalnych,

w czasie swobodnych rozmów. Z nagrań i tekstów wyekscerpowano 95 zdań z komponentem *ono* w funkcji innej niż funkcja zaimka osobowego rodzaju nijakiego. Wybrane zdania będą przedmiotem analizy przede wszystkim w perspektywie semantycznej, w mniejszym zakresie – formalnej. Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, jakie treści są przekazywane z wykorzystaniem omawianej struktury syntaktycznej. Celem artykułu jest także zgromadzenie i utrwalenie możliwie wielu przykładów zdań z *ono*, które w języku badanej miejscowości w przeszłości występowały powszechnie, ale współcześnie mają wyraźnie recesywny charakter i zapewne wkrótce wyjdą z użycia.

2. Zdania z *ono* w polszczyźnie historycznej i w gwarach

Zdania z zaimkiem *ono* pełniącym funkcję pustego podmiotu gramatycznego występowały w polszczyźnie historycznej. Krystyna Pisarkowa podkreśla: „Rzadkim archaizmem, który utrzymał się w niektórych gwarach, a w polszczyźnie literackiej poświadczonym tylko w pierwszej połowie XVI w., jest zaimek *ono*, jako podmiot formalny, treściowo nieokreślony” (Pisarkowa 1984, 29)¹. Halina Koneczna przytacza przykład z drugiej połowy XVI w. i stwierdza: „U Kochanowskiego w «Trenach» spotykamy się z takim pozornym podmiotem *ono*: Wszystko próżno! Macamy, gdzie miękcej w rzeczy, A *o n o* wszędy ci ś n i e! Błąd – wiek człowieczy” (Koneczna 1958, 93). Jako element semantycznie pusty, redundantny został usunięty ze schematu składniowego w języku ogólnym, zachował się natomiast w gwarach (Kałkowska 1979, 337). Współczesna polszczyzna ogólna takich wypowiedzi nie notuje².

Występowanie omawianego modelu składniowego w gwarach potwierdzają stosunkowo nieliczne opracowania dialektologiczne. W gwarach łowickich to zagadnienie składniowe przedstawiła H. Koneczna (z domu Świdarska) w pracach wyłącznie poświęconych gwarze bądź na marginesie ogólnych rozważań składniowych (Świdarska 1929; 343; Koneczna 1948; 1949; 1955; 1958; 1961)³.

Badaczka, przedstawiając charakterystyczne cechy składni gwar okolic Łowicza, stwierdza:

Inaczej niż w języku literackim, a podobnie jak w językach angielskim, francuskim i niemieckim, gwara łowicka (inne gwary polskie chyba w mniejszym stopniu) wytworzyła sobie w zda-

¹ To stwierdzenie dokumentuje cytatami z *Żywotu człowieka poczciwego* Mikołaja Reja, por. np.: „czasem jako ono powiedają na ostatecznym swoim szczeblu stoisz”.

² Tomasz Karpowicz o zdaniach typu *Grzmi; Błyska się; znowu zagrzmiało* pisze: „Co prawda mają one z pozoru cechy form trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju nijakiego, ale połączenie ich z zaimkiem *ono* prowadzi do uzyskania konstrukcji nielogicznych czy niepoprawnych” (Karpowicz 1999, 102).

³ Do badań H. Konecznej odwołują się autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego* (Klemensiewicz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1981, 399), omawiając zagadnienie zdań bezpodmiotowych. Oprócz cytowanych za H. Koneczną przykładów konstrukcji z *ono* występujących w gwarze łowickiej, podają jeden przykład z gwary lasowskiej: „Na święty Piotr i Paweł idzie w piekle dęsc; to *óno* i na ziemi idzie”. Zenon Klemensiewicz także w późniejszych opracowaniach dotyczących zagadnień składniowych przywoływał badania Haliny Konecznej, por.: „W gwarze łowickiej notuje się swoiste konstrukcje, które [...] zawierają formalny podmiot w postaci nijakiego zaimka *ono* (por. niem. *es*, franc. *il*), *óno grzmi; óno sie galancie ociepleło; óno samo my sie płacze* (Klemensiewicz 1967, 50).

niach bezpodmiotowych tzw. pusty podmiot: *óno*. Tylko że w zachodnioeuropejskich językach nie można tego pustego podmiotu opuścić – trzeba zawsze powiedzieć *it rains, il pleut, es regnet*, natomiast w gwarze łowickiej panuje swoboda – można powiedzieć *pado*, ale częściej mówi się: *óno pado* (Koneczna 1961, 18)⁴.

Na występowanie zdań z formalnym podmiotem *ono*, np. *óno fest mrozi*, w gwarze Domaniewka koło Łęczycy wskazuje Mieczysław Szymczak (1962, 212). Przy okazji omawiania zdań bezpodmiotowych podaje bardzo liczne przykłady zdań zawierających tę strukturę składniową.

Zofia Klimajówna, analizując właściwości składniowe mowy mieszkańców wsi w okolicach Dąbrowy Tarnowskiej, zauważa występowanie zdań typu *Óno bije jesce* [pada deszcz – R.K.]; *Cosik będzie, bo óno sie tak zachmurywuje*. Nie rozpatruje ich jednak osobno, tylko włącza w rozważania o występowaniu zaimków w funkcji podmiotu w zdaniach mówiących o siłach nadprzyrodzonych⁵. Łączy to ze zjawiskiem tabu (Klimajówna 1964, 35–36).

Aleksander Doros, na marginesie rozważań o werbalnych konstrukcjach bezosobowych w języku rosyjskim i polskim, czyni kilka uwag o *ono* w funkcji pozornego podmiotu. Inaczej niż poprzednicy nie uważa, że jest to zaimek. Podkreśla, że „nie można go traktować jako zaimka, lecz raczej jako formant występujący niekiedy w językach słowiańskich w charakterze formalnego wskaźnika bezosobowości zdania” (Doros 1975, 82). Podobnie jak H. Koneczna uważa, że zdania z *ono* mają paralelną strukturę co konstrukcje spotykane w innych językach indoeuropejskich, np. *es regnet, il pleut*.

Do interesującego nas tu zagadnienia odniósł się również Tadeusz Brajerski. Badacz, omawiając konstrukcję składniową z *Rozmyślań przemyskich*, w której występuje pusty podmiot *ono* (*a ono jemu było przykazano*⁶), stwierdza:

Znamy ten formalny podmiot z gwarowych zdań „bezpodmiotowych” (tzn. nie wykazujących nazwy wykonawcy czynności czy podmiotu stanu kongruentnej z orzeczeniem): *Óno nawet nie bardzo grzmiało, tylko sie błyskało strasznie. Óno mi sie tak tylko powiedziało. Óno tag bardzo nie było napalóne w tym piecu*. itp. (Żółkiewka, były powiat krasnostawski) (Brajerski 1977, 18).

Władysław Miodunka, badając imiesłowcy przysłówkowe w gwarach, również zwrócił uwagę, że w języku mieszkańców wsi występują konstrukcje bezpodmiotowe, jak pisze – „mające na celu usunięcie odpowiedzialności za wykonaną czynność” (Miodunka 1970, 105) i podaje przykład: „*Ono sie samo rozbiło, naprowde!*”. Niestety nie podaje miejscowości, z której ta wypowiedź pochodzi.

⁴ Ze względu na to, że w wykorzystanych źródłach cytaty gwarowe były zapisywane według różnych konwencji, przytaczam je tutaj w zmodyfikowanej, uproszczonej pisowni, rezygnując m.in. z oznaczania labializacji. Wiernie oddanie cech wymowy gwarowej ma znaczenie drugorzędne w kontekście analiz składniowych.

⁵ Trzeba dodać, że chodzi o mentalność ludu na dawnej wsi, ponieważ zjawiska pogodowe występujące w podanych przykładach trudno ze współczesnej perspektywy ocenić jako rezultat działania sił nadprzyrodzonych.

⁶ „Ale kako śmiał Piotr święty uderzyć, a ono jemu było przykazano [...] nie przeciwieć się we złem. Rprz 351 (638)”.

Zofia Trojnar, charakteryzując składnię Markowej, także wskazuje na występowanie w zdaniach nieosobowych formalnego podmiotu *ono*, np. „*Ono bedziy łoło. Ono było w gazeci pisane*” (Trojnar 1993, 371–372).

Janusz Rieger i Lidia Nepop również dokumentują „używanie «nieokreślonego» zaimka *ono*” w gwarach polskich w obwodzie Chmielnickim na Ukrainie (Rieger, Nepop 1999, 140), np.: *Ono zapiekło mnie; I ono wylowało sie*.

Szerzej o interesującej nas konstrukcji składniowej w 2021 r. wypowiedział się Tomasz Kurdyła przy okazji omawiania funkcjonowania niektórych zaimków w gwarach Małopolski południowo-wschodniej. Wskazał na specyficzną funkcję zaimka *ono*:

Owa osobliwość dotyczy funkcji składniowej zaimka osobowego *ono*, który, prócz pełnienia tych samych funkcji co w polszczyźnie ogólnej, używany jest też w funkcji szczególnej – podmiotu w wypowiedzeniach, które w języku ogólnopolskim mają postać wypowiedzeń bezpodmiotowych, opisujących zazwyczaj zjawiska i stany atmosferyczne oraz stany i zjawiska fizyczno-psychiczne dotyczące człowieka (Kurdyła 2021, 194).

Podał kilka przykładów z Niżnej Łąki na Podkarpaciu: *Ono by tak nie bolało, jakbym ręką nie ruszała; Ono będzie łało; Ono by było ciepło, jakby nie wiało; Ono jak zacznie wiać, to zakurzy* (‘zawieje’) *całą drogę* (Kurdyła 2021, 194).

2.1. Geografia występowania wypowiedzeń typu *ono grzmi* w gwarach polskich

Według *Małego słownika gwar polskich* interesujące nas użycia *ono* występują w dialektach małopolskim i mazowieckim (MSGP 2010, 172). Rzeczywiście, w kartotece *Słownika gwar polskich* PAN (KSGP), na podstawie której opracowano MSGP, najwięcej jest poświadczeń zdań z *ono* właśnie z tych dwóch dialektów. Por.:

- z Małopolski, np.: *Ono sie ta doś biere ku temu śniygowi* (zanosi się na opady śniegu) (Limanowskie); *Óno ta będzie lepi, ino Maryśka podrośnie* (Hyżne k. Rzeszowa); *Óno sie rozchmurzo, chyba nie będzie dyszcza* (Brzozów); *Ono sie ji widziała krzywda; Ono sie così tak rozłoło ji będzie łoć* (Podleszany k. Mielca); *Juz sie poli, bo juz wihut wiatier zaniós, a jak cicho, to óno tak nie niesie tych wihutów* (Giełczew k. Krasnegostawu); *Ono ta, wiyicie, zawse lepiej mieć kiele tele skoły* (Podhale, Stopka 1898, 164); *A ono przecię będzie dys(c)* (ok. Czchowa, Kosiński 1915, 30); *Jakże się tyż stało ono z tem waszem grontem* (Zaczarnie k. Tarnowa, Gawin 1904, 46); *Óno zacyno mżyć* (Byczki k. Skierniewic, Dejna 1978, 274);
- z Mazowsza, np.: *Óno jak sie stale przykłada, to sie pali* (Huszczka k. Białej Podlaskiej); *Ono, widzis, pada i pada* (Wysocze k. Ostrowi Mazowieckiej); *Óno jak groch dawać kurom, to odechco siedzieć; Óno w nocy to nie padało sie zdaje* (Janiki Młode k. Ostrołęki).

Ponadto KSGP notuje kilka przykładów z Wielkopolski⁷: *Óno bydzie padać; Óno sie wom, chłopoki, młodzi, kto wi, czy nie robi sie dyszcz* (Kramsk k. Konina); *Óno ma sie*

⁷ Halina Koneczna podaje przykład z Boleszczyna w powiecie tureckim: *Óno nie patrzy na pogodę* (Koneczna 1958, 72).

na lato, widocznie, że te lato będzie, bo już jest ciepło (Dąbkowa Parowa k. Rypina, Perczyńska 1975, 92). W opracowaniu Niny Perczyńskiej można znaleźć liczne przykłady omawianej konstrukcji (Perczyńska 1975, 20, 21, 92, 135, 143), ale autorka ich nie analizuje.

Trzeba jednak zauważyć, że materiał zbierany do celów leksykograficznych nie jest najlepszą podstawą do analiz składniowych. Na pewno systematyczne badania nakierowane na zjawiska składniowe dostarczyłyby więcej materiału i pozwoliły na bardziej precyzyjne ustalenie zasięgów występowania interesującej nas struktury.

3. Zdania z *ono* w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego w perspektywie semantycznej

Zebrany materiał gwarowy przypisano do kilkunastu grup semantycznych. Posłużono się tu klasyfikacją znaczeniową wypracowaną przez H. Koneczną dla prezentacji zdań bezpodmiotowych w gwarze łowickiej (1949)⁸. Ten sposób porządkowania materiału gwarowego powtórzył M. Szymczak (1962) w odniesieniu do gwary Domaniewka.

3.1. Zdania odnoszące się do zjawisk w przyrodzie

Óno leje; Óno leje jak frasy; Óno nie leje, ino tak mamzi; Óno chyba nie będzie dysca; Óno sie rozleje, na pewno sie rozleje [zacznie padać – R.K.]; Óno wnetki poleje; Óno sie widziało, że poleje, a nie leje; Óno tak pralo śniygim, żeś drógi nie widzioł; Óno jes podobne na dys; Óno jesce trzepnie dyscem; Óno grzmiało strasnie w nocy; Óno sie mo na pogode; Óno ta kiedysi świtnie [rozpogodzi się – R.K.]; A óno przecie nie będzie tak łolo i łolo; Óno sie pochmuralo; Óno nie jes tak ciepło; Óno jes doś przyjymnie na polu; Óno prawie sie ściymniulo; Óno sie juz miało ku wieczorowi, jak Jasiek przysed; Óno sie juz robi widok; Óno po Nowym Roku to dnia przybyndzie.

3.2. Zdania odnoszące się do innych zjawisk w świecie zewnętrznym postrzeganych przez zmysły

Óno buło ciymno jak frasy w ty izbie; Óno cymsik tu jedzie [coś tutaj śmierdzi – R.K.]; Óno go nie buło dobrze słyhać; Óno w stary chołpie to strasulo.

3.3. Zdania odnoszące się do stanów fizycznych i psychicznych człowieka⁹

Óno tak mie w nocy bolało, zem nijak ni mogła ulezeć; Óno mie nie świnyndzi, ino tak scypie; Óno mie cegosi tak zamrocuło; Óno w gardle go dowiło; Óno go poraziulo i sie

⁸ H. Koneczna wydzieliła 14 grup semantycznych, tu pominięto jedną ze względu na brak w materiale zdań ją reprezentujących.

⁹ H. Koneczna zauważa, że „nazwa odczuwającej je osoby występuje w bierniku lub celowniku” (Koneczna 1949, 40–41).

nie skrzywi; Óno go zacięło trzęs; Óno mi tak zatyko; Óno cegosi mi w nocy prze-furo-wało [o biegunce – R.K.]; Óno mi było dziwno, cego nie przysed; Óno mi sie samo krzy-cy, jak se o niym pomyśle; Óno mi sie tamok nie widziało [nie podobało mi się tam – R.K.]; Óno mi sie już uprzykrzuło te kacki skubać.

3.4. Zdania wyrażające pomyślny lub niepomyślny układ warunków życiowych

Óno sie teraz ludziom dobrze żyje, nie to co zaraz po wojnie; Óno sie ji tam dość da-ruło; Óno na robocie jes zawsze lepi, jak na gospodarce; Óno jesce sło wytrzymać, nie było tak źle; Óno nie jes tutaj źle.

3.5. Zdania wyrażające stosunek mówiącego do różnych zagadnień

Óno sie mi widzi, że żniwami trza jesce pockać, bo mokro; Óno sie mi widzi, że tu cosi gorzkie jes; Óno sie mi widzi, że wnetki zydzie na dziady; Óno sie mu widziało za drogo; Óno tak nie bedzie, jak sie tobie widzi; Óno jakosi bedzie [jakoś to będzie – R.K.]; Óno ci sie tak dobrze godo, ale to nie śpas samemu tyła zesiyc; Óno byłoby co robić, ino zeby człowiek siudy miał.

3.6. Zdania wyrażające możliwość, konieczność, obowiązek lub stosowność

Óno ni móz (nie można) go namówić na mlyko; Óno nie kce być inacy [nie chce być inaczej – R.K.]; Óno trza by krowom zielyniny usiyc; Óno trza umiełać na chlyb; Óno sie musi robić za porządkiem, a nie jak sie komu widzi; Óno ni mozno tyle soli dawać; Óno ta zowdy lepi zawcasu wszystko popłacić.

3.7. Zdania wyrażające skutek, wnioskowanie o czymś

Óno tak wysło, że som musiał tamok jechać; Óno sie widziało, że sie zapoli ze złości.

3.8. Zdania z różnymi jednostkami miary, komunikujące czas, odległość, wagę itd.

Óno już bedzie że dwajścia lot, jak Hanki ni ma; Óno już bedzie wiynco jak miesiąc, jak jes w śpitalu; Óno bedzie że piynć kilometrów do kościoła; Óno jes że dwajścia kilo w tym worku; Óno było że dwa korce ty pszenicy; Óno chyba bedzie dziesi że pół metra we worku; Óno było dość daleko że przystanku do śpitala; Óno mi dość dugo zesło u doktora.

3.9. Zdania, w których mówiący opisuje przebieg czynności, nie podając jej przyczyn

Óno sie cegosi nie kce polić; Óno zwali sie po tyk dyscak, na pewno zwali sie [o ko-nicznynie – R.K.]; Óno sie mi skiklało; Postawie rosół, óno sie bedzie gotowało, a jo póde do stajnie; Óno go w lejsie zabiulo.

3.10. Zdania bezpodmiotowe „dla usunięcia odpowiedzialności z siebie, dla zaznaczenia niepewności albo też bierności osoby, która wprawdzie wykonała jakąś czynność, ale jakby bez pełnej świadomości, albo którą spotkały pewne fakty bez udziału jej woli” (Koneczna 1949, 43)

Óno sie mi ino tak powiedziało; Óno sie tu nakrusuło fes; Óno mi sie juz całkiem zniściuło; Óno sie mi rozdarło.

3.11. Zdania, w których mówiący dla umniejszenia wartości własnego wkładu pracy używa wyrażen bezosobowych

Sucho jest, ale óno sie jakosi zorze tyn zogón.

3.12. Zdania oznaczające czynności powszechnie wykonywane i stany powszechnie przeżywane

Óno w nocy sie nojlepi śpi; Óno jak sie robi, to ubywo.

3.13. Zdania wyrażające brak czegoś, ubywanie lub przybywanie czegoś

Óno mi na wszystko casu braknie; Óno z kupki to chybko ubywo (o wydawaniu pieniędzy).

4. Semantyczne i pragmatyczne aspekty funkcjonowania struktur z *ono* w gwarach

Zdania z zaimkiem *ono* w funkcji pustego podmiotu wpisują się w rozważania o bezpodmiotowości w gwarach. Jadwiga Koneczna, omawiając składnię gwarowych zdań pojedynczych, stwierdza: „Gwary odznaczają się częstym użyciem zdań bezpodmiotowych nieosobowych, o wiele częstszym niż w języku literackim” (Koneczna 1961, 277). Jest to jedna z wyraźniejszych różnic w stosunku do składni ogólnopolskiej, zwłaszcza składni języka mówionego, z którą syntaksę gwarową więcej łączy niż dzieli. Zdania z *ono* bez wątpienia należą do specyficznych właściwości gwarowych¹⁰.

Z badań H. Konecznej (1949) i M. Szymczaka (1962) wynika, że wypowiedzenia tego typu były powszechne w gwarach, którymi się zajmowali. Odminną tezę postawił T. Kurdyła, który uważa, że pełnienie przez *ono* funkcji pustego podmiotu to zjawisko marginalne w gwarach polskich (Kurdyła 2021, 194). Wydaje się, że na podstawie

¹⁰ Janina Labocha postuluje, żeby w badaniach nad składnią gwarową zajmować się właśnie takimi zjawiskami. Zachęca: „Warto próbować znaleźć w materiale dialektologicznym te struktury syntaktyczne, które są charakterystyczne dla składni gwarowej, czyli takie, które nie występują w polszczyźnie ogólnej, w jej odmianie potocznej” (Labocha 2018, 214).

zaprezentowanego wyżej materiału można stwierdzić, iż w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego były to konstrukcje częste. Trzeba jednak podkreślić, że współcześnie szybko wychodzą z użycia. W tej chwili są to wypowiedzenia spotykane przeważnie u nosicieli gwary z najstarszego pokolenia i sporadycznie notowane w średnim pokoleniu mieszkańców badanej miejscowości.

Przedstawione wyżej zestawienie pokazuje, że w gwarze Rzepiennika struktury składniowe z *ono* najliczniej są reprezentowane w zdaniach odnoszących się do zjawisk w przyrodzie, przede wszystkim meteorologicznych. Wynika to po części z faktu, że rozmowy o pogodzie są bardzo częste. I nie jest to temat wyłącznie konwencjonalny, jak w wypadku rozmów mieszkańców miast, ale poruszany ze względu na istotny wpływ na życie i pracę mieszkańców tradycyjnej wsi, zajmujących się głównie rolnictwem.

Zdania z *ono* często też występują, gdy mowa o doznaniach fizycznych i psychicznych człowieka. Pojawiają się przede wszystkim, gdy wypowiedź dotyczy chorób i dolegliwości, co można wiązać z faktem, że rozmówcami podczas badań gwarowych były przede wszystkim osoby starsze.

Wyróżnia się również grupa wypowiedzeń, w których mówiący zaznaczają swój stosunek do omawianych zagadnień. Kilka razy w różnych zdaniach zanotowano frazę *ono sie mi widzi* (wydaje mi się). Podobnie, bywa powtarzane zdanie: *ono jakosi(k) będzie*. Tego typu struktury bywają powielane bez namysłu, funkcjonują jako spetryfikowane całości, ale należy zaznaczyć – tylko w języku starszych użytkowników gwary.

Ciekawe znaczeniowo są zdania, w których treść stanowi informowanie o różnych wielkościach. Dosyć licznie występują takie wypowiedzenia, w których mówiący informują o odległości, wadze, dystansie czasowym. Zwykle w tych zdaniach występuje jednostka miary wyrażona rzeczownikiem (*korzec*, *meter* ‘kwintal’, *kilometr* itp.), niekiedy przysłówki (*daleko*, *długo*).

Należy zauważyć, że w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego występują zarówno wypowiedzenia typu: *Ono grzmi*; *Ono leje*, jak i: *Grzmi*; *Leje*. Ich użycie nie wiąże się z żadną różnicą semantyczną czy pragmatyczną. Konstrukcje z *ono* nie były także w żaden sposób nacechowane stylistycznie. Współcześnie natomiast odczuwa się je jako archaiczne. W literaturze przedmiotu można się zetknąć z poglądem, że konstrukcje z *ono* są nacechowane emocjonalnie (Bauer 1959, 611). Jest to – na ile się to udało ustalić – pogląd odosobniony. Według Z. Klemensiewicza konstrukcja *ono pada* nie jest „postacią z zabarwieniem emocjonalnym”, tylko „postacią pamiątkową rozwojową” (Rak 2019, 296).

Możliwość paralelnego wyrażania treści w wypowiedzeniach *leje / ono leje* sprawia, że do głosu może dochodzić ekonomia języka. Zanika forma dłuższa, zawierająca element mało istotny w perspektywie komunikacyjnej, podobnie jak to się stało w polszczyźnie historycznej, o czym wspomniano wcześniej.

5. Zdania z *ono* w perspektywie formalnej

Omawiając struktury składniowe z *ono*, trzeba zwrócić uwagę na to, że orzeczenie występuje w 3. os. l. poj., w rodzaju nijakim, w tych formach koniugacyjnych, w których możliwe jest określenie rodzaju. Czasownik może występować we wszystkich czasach,

ale poświadczone są tylko dwa tryby: oznajmujący (wyraźna przewaga) i przypuszczający: *Óno bułoby co robić, ino zeby człowiek siuły miał*.

Warto również zwrócić uwagę na pozycję *ono* w zdaniu. W zanotowanych wypowiedzeniach jest to przede wszystkim pozycja inicjalna. Zaimek najczęściej występuje na początku zdania pojedynczego, np.: *Óno sie pochmuralo; Óno nie jes tak ciepło*. W wypadku zdań złożonych *ono* występuje bezpośrednio po składniku zespolenia: *Sucho jest, ale óno sie jakosi zorze tyn zogón*. Zaimek *ono* może też zajmować inną pozycję w zdaniu w tego rodzaju wypowiedzeniach (por. np.: *Jakże się tyż stało ono z tem waszem grontem*, Zaczarne k. Tarnowa, Gawin 1904, 46), ale w badanej gwarze takich realizacji nie zanotowano i – jak pokazuje dostępny materiał gwarowy – są one relatywnie rzadkie.

W analizowanym materiale znajdują się też zdania zawierające komponent *ono*, chociaż występuje w nich podmiot, por.: *Óno ik buło tam ino dwók, ale i tak se dali rade; Óno zgasto światło wtyncos; Óno w stary cholpie to podłóg nie buło, ino zymia; Óno cuć tu cosik; Óno tu cosik zaśmierdziało jak fras; Óno mróz buł jak smok; Óno w niedziele jes nojwiyncy casu; Óno juz niewielu jes siana, trza będzie dziesi kupić; Óno tu kiejsi będzie jakisi kóniec; Óno mi cosik w nogi wlazło; Óno bułoby dobrze zacekać jesce ze sianym; Óno juz kawoł dnia ubuło; Óno ta kiedysi sie pogoda poprawi; Óno za noc to z pół wiadra ukapie*.

Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia w gwarach łowickich i łęczyckich. Jak stwierdza H. Koneczna, znaczne rozpowszechnienie konstrukcji składniowej typu *ono pada* doprowadziło do powstania nowego typu zdań z *ono*, np. *óno sie zrobiel desc; óno go rano kasiel zawdy dusi*, które określiła mianem zdań kontaminowanych (Koneczna 1948, 126; 1949, 39). Pisz:

W zdaniach tych orzeczenie stosuje się jeszcze w formie liczby i rodzaju do podmiotu logicznego, jednakże podmiot jest usuwany na plan dalszy, stanowi jakby część orzeczenia, a zdanie całe przez wprowadzenie na pierwsze miejsce zaimka *ono* włączone zostaje do kategorii impersonaliów (Koneczna 1948, 126–127).

Podobne obserwacje poczynił M. Szymczak. Wskazał na pojawianie się zaimka *ono* „nawet w tych zdaniach, w których występuje normalny podmiot, np. *Óno bydzie pewno pogoda [...], a tak to nom sie zdaje, że óno jes słóma sucho, ale [...]*” (Szymczak 1962, 212). Podkreślił jednak, że są to sytuacje sporadyczne. Wydaje się, że w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego te konstrukcje do sporadycznych nie należą.

Można się zastanawiać, czy w tych zdaniach podmiotowych komponent *ono* nie pełni funkcji partykuły. Marian Kucała zalicza *ono* właśnie w takim wypadku do partykuł: *Óno ta przidą zbiyrki, to nos dobrze przizgrzebi* (Kucała 1957, 291). Podobnie w *Słowniku gwary Zakopanego i okolic* Juliusza Zborowskiego *óno* zostało zakwalifikowane jako partykuła: *Óno ta i psi majom dogodanie pomiędzy sie* (Zborowski 2009, 250). W MSGP Jerzy Reichan kwalifikuje *ono* jako partykułę wzmacniającą ‘otóż, wszak’, ale trzeba zaznaczyć, że hasło zostało zilustrowane zdaniem bezpodmiotowym: *Óno haj sie moze i odmiyni, wsze przecie nie będzie loło* (Sękowa k. Gorlic, MSGP 2010, 172).

6. Geneza konstrukcji składniowych z *ono*

Trudno jednoznacznie wyjaśnić pochodzenie omawianych struktur w języku. W literaturze znajdziemy różne próby tłumaczenia ich genezy. Halina Koneczna, odnosząc się do występowania konstrukcji z *ono* w gwarze łowickiej, odrzuca tezę powielaną w opracowaniach slawistycznych, że jest to wpływ języka niemieckiego. Argumentuje to następująco:

Ponieważ tę samą postać impersonaliów spotykamy również w innych gwarach polskich, a także w innych językach słowiańskich, więc jest to zjawisko językowe ogólnosłowiańskie – rodzime, a nie powstałe pod wpływem składni niemieckiej, jak to dotychczas twierdzili niektórzy slawiści (Koneczna 1948, 126)¹¹.

W innym miejscu ta badaczka, odnosząc się ogólnie do występowania zdań bezpodmiotowych, podkreśla, że jest to wyraz odmiennej postawy jednostki wobec świata. Mieszkaniec wsi woli zrzucić z siebie odpowiedzialność, przyjmuje postawę bierną i daje temu wyraz nawet na poziomie składniowym. Jak pisze, „bezpieczniej było powiedzieć: *óno my sie zabocelo* [...] niż *ja zapomniałem* – choć znaczenie jest w obu wypadkach to samo” (Koneczna 1961, 19). Nie jest to jednak argument uzasadniający wszystkie użycia *ono* w zdaniach. Przykładowo, gdy mowa o zjawiskach meteorologicznych (*óno leje*) czy innych, np. nadprzyrodzonych (*óno strasyło w ty cholpie*), trudno mówić o biernej postawie mówiącego. Takie zdania H. Koneczna objaśnia następująco: „Ponieważ człowiek wypowiadający je nie widzi, nie domyśla się żadnego wykonawcy obserwowanych przez siebie czynności lub też [...] boi się o nim myśleć, a przede wszystkim mówić, więc żadnej odmiany działającego podmiotu realnego tu nie wprowadza” (Koneczna 1958, 72).

Z kolei T. Kurdyła wskazuje dwie przyczyny, które być może tłumaczą występowanie omawianych konstrukcji:

Po pierwsze, unikanie wypowiedzi bezpodmiotowych może być przejawem dążenia do konkretyzacji i porządkowania fenomenów świata empirycznego. Nawet jeśli utrudnione lub niemożliwe jest rozpoznanie wśród zjawisk atmosferycznych czy fizyczno-mentalnych wykonawcy czynności lub sprawcy stanu, to na płaszczyźnie językowej, opisującej owe stany i czynności, agens (wykonawca, sprawca) jest wyrażony formalnie, właśnie za pomocą zaimka wskazującego *ono*. Po drugie zaś, możliwa jest interpretacja związana z pierwszą, ale jednocześnie w pewnym sensie jej przeciwna, mianowicie *ono* w zdaniach „bezpodmiotowych” może być wykładnikiem tzw. modalności epistemicznej, wyrażającej niepewność mówiących co do statusu ontologicznego bytów powodujących pewne zjawiska, głównie pogodowe. Co więcej *ono* w tego typu konstrukcjach składniowych występuje na ogół w znaczeniu negatyw-

¹¹ Halina Koneczna odwołuje się do ustaleń Franza Miklosicha i Vaclava Vondráka (Koneczna 1949, 39–40), którzy opowiadali się za wpływem niemieczyny. Badaczka podkreśla: „Faktem niezaprzeczonym jest to, że w łowickiej gwarze, nie utrzymującej stosunków językowych z żadnymi dialektami niemieckimi, zaimek *ono* jest prawie stałym składnikiem zdań bezpodmiotowych” (Koneczna 1949, 40).

nym i w kontekstach, które przedstawiają coś niepożądanego, nieprzyjemnego¹² (Kurdyła 2021, 194–195).

Trudno z synchronicznego punktu widzenia wyjaśnić obecność w języku zdań z *ono*. Jeśli jednak mówimy tu o zjawisku dość szerokim, występującym w różnych językach indoeuropejskich, to przyczyna musi mieć charakter uniwersalny, działający w różnych społecznościach o różnym typie mentalności. Chyba nie należy się ograniczać do szukania genezy wyłącznie w mentalności prostego ludu. Być może przyczyna tkwi w strukturze języka. Może mówiący chcieli zachowywać dominujący schemat składniowy, w którym obok orzeczenia występuje podmiot wyrażony mianownikiem.

Literatura

- Bauer J. (1959), *Otázka syntaktických jevů v slovanském jazykovém atlase*, „Slávia”, t. 28, s. 607–616.
- Brajerski T. (1977), *O orzeczeniach typu jedzono*, pito, „Roczniki Humanistyczne”, t. 25, z. 4, s. 5–36.
- Dejna K. (1978), *Słownictwo ludowe z terenów byłych województw kieleckiego i łódzkiego (L–M)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 24, s. 149–274.
- Doros A. (1975), *Werbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich*, Kraków.
- Gawin T. (1904), *Teksty w gwarze zaczarnieńskiej*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 1, s. 37–50.
- Kalkowska A. (1979), *Problemy opisu składni historycznej*, „Język Polski”, t. 59, nr 5, s. 329–340.
- Karpowicz T. (1999), *Gramatyka języka polskiego. Zarys*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. (1955), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1967), *Studia syntaktyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Klimajówna Z. (1964), *Składnia gwar kilku wsi w pow. Dąbrowa Tarnowska woj. krakowskie*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 12, z. 4, s. 27–60.
- Koneczna H. (1948), *Z obserwacji syntaktycznych nad gwarą łowicką*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 8, s. 126–127.
- Koneczna H. (1949), *Zdania bezpodmiotowe w gwarze łowickiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 3, s. 36–47.
- Koneczna H. (1955), *Od zdań podmiotowych do bezpodmiotowych*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 281–292.
- Koneczna H. (1958), *Funkcje zdań jednoczłonowych i dwuczłonowych w języku polskim*, „Z polskich studiów slawistycznych”, t. 1, Warszawa, s. 71–98.

¹² Zaimek *ono* występuje nie tylko w kontekstach mówiących o zjawiskach negatywnych z punktu widzenia mówiącego, por. np.: *óno akurat widno było* (Szymczak 1962, 212), *óno plaguje mu w Pciónowie* (wiedzie mu się dobrze w Pszczonowie) (Koneczna 1949, 41), *Óno sie rozchmurzo, chyba nie będzie dyszcza* (Brzozów, KSGP).

- Koneczna H. (1961), *Gwara łowicka*, „Literatura Ludowa”, t. 5, nr 1–2, s. 12–19.
- Koneczna J. (1961), *Zdania pojedyncze w gwarach polskich. Próba ogólnej charakterystyki*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, t. 37, s. 269–292.
- Kosiński W. (1915), *Słownik okolic Czehowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 7, s. 27–74.
- KSGP, *Kartoteka Słownika gwar polskich PAN* znajdująca się w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Kucała M. (1957), *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Kurdyła T. (2021), *O wybranych zaimkach gwarowych z Polski południowo-wschodniej (przyczynek)*, „LingVaria”, t. 16, nr 1 (31), s. 183–197.
- Labocha J. (2018), *Składnia gwarowa w badaniach językoznawczych*, [w:] *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, red. R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz, Kraków, s. 211–217.
- Miodunka W. (1970), *Imiesłowy przysłówkowe w dialektach języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ”, t. 229, „Prace Językoznawcze”, z. 29, s. 95–117.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- Nitsch K. (1968), *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa.
- Perczyńska N. (1975), *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej (na materiale gwary północnomazowieckiej wsi Szczutowo i okolic)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Pisarkowa K. (1984), *Historia składni języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Rak M. (2019), *Zenon Klemensiewicz a składnia dialektów polskich i słowiańskich*, „LingVaria”, t. 14, nr 28, s. 289–301.
- Rieger J., Nepop L. (1999), *Teksty z Burtyna koło Polonno z komentarzem językowym*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9, red. J. Rieger, Warszawa, s. 137–143.
- Stopka A. (1898), *Materiały do etnografii Podhala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 3, s. 73–166.
- Szymczak M. (1962), *Z badań nad składnią gwary łączyckiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 8, s. 197–218.
- Świdarska H. (1929), *Dialekt Księstwa Łowickiego*, „Prace Filologiczne”, t. 14, s. 257–413.
- Trojnar Z. (1993), *Gwara ludowa wsi Markowa*, [w:] *Z dziejów wsi Markowa*, red. J. Półciwiatek, Rzeszów, s. 351–380.
- Urbańczyk S. (1953), *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Zborowski J. (2009), *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Zakopane–Kraków.

Renata Marciniak-Firadza

Uniwersytet Łódzki

Instytut Filologii Polskiej i Logopedii

ORCID 0000-0001-6301-8820; e-mail: renata.marciniak@uni.lodz.pl

Gwarowy czasownik *barłóżyć* (się)

Abstrakt: Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na genezę, znaczenie oraz geografie leksemu *barłóżyć* (się) w dwu odmianach polszczyzny: regionalnej i gwarowej. Dane egzemplifikujące czasownik *barłóżyć* (się) lub formy prefigowane od niego zostały wyekscerpowane ze słowników historycznych języka polskiego, ze słowników współczesnego języka polskiego i monografii gwarowych oraz ze źródeł internetowych. Omawiany czasownik, pochodzący od rzeczownika *barłóg*, *barlogo*, wymieniany jest wśród regionalizmów: a) warszawskich, por. *barłóżyć* ‘wszczynać burdy / pleść bzdury / spać u kogoś na występie’; b) poznańskich w znaczeniu *barłóżyć* ‘brudzić’ czy c) radomskich, por. *barłóżyć*, *barłogować* ‘leniuchować; używać z dziewczuchą’. Dużo więcej znaczeń tego czasownika spotykamy w polskich gwarach. Poza tymi znanymi z polszczyzny ogólnej dodatkowo w gwarach ludowych czasownik *barłóżyć* oznacza: a) ‘trwonić, marnować’, b) ‘zawadzać’, c) ‘przesiedzieć u kogoś, nic nie robiąc; marnować czas’, d) ‘plotkować’, e) ‘nie wracać skądś na czas’, f) ‘o słomie, o zbożu: targać, mierzwić’, g) ‘zachowywać się niewłaściwie’, h) ‘o drobnym deszczu: padać’.

Analogicznie jest z formą zwrotną tego czasownika. Obok znanego i polszczyźnie ogólnej, i polskim gwarom *barłóżyć się* w znaczeniu ‘z niechęcią wylegiwać się w łóżku’ mamy również w gwarach inne znaczenia tego *verbum*, tj. ‘mierzwić się’ oraz ‘majaczyć się’. Słowniki gwarowe podają również formy prefigowane, por. *nabarłóżyć* ‘naśmiecić, nabrudzić’, *rozbarłóżyć* ‘roztrwonić’, *zabarłóżyć* 1. ‘naśmiecić’, 2. ‘popsuć, pokrzyżować, przeszkodzić w czymś’, 3. ‘nie wrócić skądś na czas’.

Czasownik *barłóżyć* znany i notowany jest na obszarze wszystkich dialektów, z tym zastrzeżeniem, że na różnych obszarach może mieć różne znaczenia. Najbogatszą egzemplifikację ma omawiany leksem w znaczeniu ‘śmiecić, bałaganić’ oraz ‘pleść, gadać; mówić bez sensu’.

Słowa kluczowe: dialektologia, gwary, leksyka, gwarowy czasownik

Abstract: *Dialectal verb barłóżyć (się).* The aim of this article is to highlight the origin, significance, and geographic distribution of the lexeme in two varieties of the Polish language: regional and dialectal. The data exemplifying the verb *barłóżyć* (‘to laze around’) or its prefixed forms have been excerpted from historical dictionaries of the Polish language, dialect dictionaries and monographs, as well as online sources. The verb in question, derived from the noun *barłóg*, *barlogo* (‘a makeshift bed, lair’), is listed among regionalisms: a) from Warsaw, e.g., *barłóżyć* meaning ‘to start fights/talk nonsense/sleep over at someone’s place’; b) from Poznań, where *barłóżyć* means ‘to make a mess’; c) from Radom, where *barłóżyć* or *barłogować* can mean ‘to laze around; to fool around with a girl’. Many more meanings of this verb are found in Polish dialects. In addition to those known in the standard language, in rural dialects *barłóżyć* can also mean: a) ‘to squander, waste’, b) ‘to get in the way’, c) ‘to sit around idly at someone’s place; to waste time’, d) ‘to gossip’, e) ‘to not return from somewhere on time’, f) (about straw or grain): ‘to tangle, disorder’, g) ‘to behave improperly’, h) (about light rain): ‘to drizzle’.

The reflexive form *barłożyć się* similarly carries multiple meanings. In addition to the commonly known sense of 'to lie in bed unwillingly', dialects also use it to mean 'to get disheveled' and 'to fade or flicker'. Dialect dictionaries also note prefixed forms such as: *nabarłożyć* ('to make a mess'), *rozbarłożyć* ('to squander'), *zabarłożyć* 1. 'to litter', 2. 'to ruin, disrupt, interfere with something', 3. 'to fail to return from somewhere on time'.

The verb *barłożyć* is recognized and documented across all Polish dialects, although its meaning may vary from region to region. The richest set of examples occurs in the meanings 'to litter, make a mess' and 'to talk nonsense, ramble', as evidenced by sources ranging from the late 19th century to the early 21st century. As shown by its geographical distribution, the verb *barłożyć* appears in nearly all Polish dialect regions with these meanings. In other senses, it is found only in select dialectal areas. Similarly, the reflexive form *barłożyć się* in the meanings 'to lie in bed unwillingly', 'to get disheveled', and 'to flicker or fade' is also known only in certain dialect areas.

Keywords: dialectology, dialects, lexis, dialectal verb

Biorąc pod uwagę dystrybucję czasowników, mamy na gruncie polszczyzny takie czasowniki, które:

- a. są znane tylko polszczyźnie ogólnej;
- b. mają tylko regionalną bądź gwarową proveniencję;
- c. są notowane zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w odmianach terytorialnych.

Czasownik *barłożyć* (*się*), który stał się przedmiotem artykułu, należy właśnie do ostatniej grupy czasowników.

Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na genezę, znaczenie oraz geografie tego leksemu w jej terytorialnych odmianach. Dane egzemplifikujące czasownik *barłożyć* (*się*) lub formy prefigowane od niego zostały wyekscerpowane ze słowników historycznych języka polskiego, ze słowników współczesnego języka polskiego i monografii gwarowych oraz ze źródeł internetowych.

Czasownik *barłożyć* (*się*) w historii języka polskiego

Czasownik *barłożyć*, *zbarłożyć*, pojawiający się po raz pierwszy w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego i oznaczający 'barłogiem wyścielać': „Świnie w suchych i dobrze zbarłożonych chlewach leżały *Wolszt. 141* (r. *nabarłożyć*, *obarłożyć*)” (SL), pochodzi od rzeczownika *barłóg*¹, *barłogo*, znanego na gruncie języków słowiańskich (por. np. cz. *brloh* 'legowisko zwierza, nora, jaskinia; nędzne mieszkanie', ros. *berłoga* 'barłóg, legowisko, nora', ukr. *berlih* 'legowisko niedźwiedzia, świń; ściółka dla świń; błotnista kałuża', sch. *brłog* 'legowisko świń, zwykle kałuża; legowisko zwierząt, nora; brudne miejsce, brudna pościel; śmiecie, śmietnik, śmietnisko; ściółka'. Psł. *br'logb* 'legowisko dzikich zwierząt, nora; ściółka, mierzwa', utworzone od psł. **br'lliti* 'rozsypywać śmieci, śmiecić') notowanego, według Franciszka Sławskiego, w XV w. w polszczyźnie w znaczeniu 'legowisko zwierząt' (Sławski 1952–1956), a według Wiesława Borysia od XIV w. w znaczeniu 'nędzne, nieporządne posłanie, legowisko', 'legowisko psa

¹ Według Aleksandra Brücknera słowo *barłóg* urobione przyrostkiem *-og* od **barla* 'mierzw'. Narzeczone *bardlić* 'mierzwic' (Brückner 1927). Wiesław Boryś odwołuje się do pol. dial. *bardlić* 'śmiecić, brudzić', gł. *borlić* 'mierzwic, rozrzucać, rozsypywać', ch./s. *brłjati* 'brudzić, zanieczyszczać; grzebać, gmerać w czymś', z rzadkim przyrostkiem **-ogb*. Od tego *barłożyć* (Boryś 2010).

lub dzikiego zwierza', dial. też 'zmierzwiona drobna słoma; ściółka pod bydło', stp. XV w. także *barlogo* 'legowisko zwierząt' (Boryś 2010).

W analogicznym znaczeniu 'legowisko zwierząt, *cubile*' rzeczownik ten notowany jest w *Słowniku staropolskim*: „Ptaskowe szukagocz ony gnaszda szobe a sverzøtha barloga Gn 3b; W barlodzyech swogych se sklado (in cubilibus suis collocabuntur) Fl 103, 23, *sim. Puł*; Barlok ara 1437 *Wiśł* nr 228, s. 85; Kob vel barlogo... ara ca 1500 *Erz* 2” (*Słownik staropolski* 1953).

W *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego, w którym znaczenia wyrazów zilustrowano cytataми autorów od XVI do początku XIX w., rzeczownik *barłóg* ma kilka znaczeń, por. 1. 'legowisko, osobliwie niedźwiedzie'; 2. *pol.* 'posłanie z mierzwy': „Doma się w barłogu między świniami chował *Glicz. Wych* M. 5; Ani trochę barłogu dano *Brud. Ostat. C.* 7; Pracą strudzony na zgniłym spoczywa barłogu *Przestr.* 211; 3. *fig.* 'śmieci, wyrzutki'²: Zostawię na ziemi te kości, których barłóg wrota mi zawałał wieczności *Karp.* 1, 150; Grzechów barłogu się dzierzycie *Brud. Ost. C.* (cf. błoto); 4. *transl.* 'leżysko gnuśnych, próżnowanie': Hej słońce w progu, Leniwcze powstań z barłogu *Dar. Lot.* 26; Leżą w barłogach swoich, a ku żadnej dobrej sprawie się nie przygodzą *Rej. Apoc.* 80; Nie w domowej śmieci i barłogu, Ale na twojej zajadły Gradywie, Waleczny hetman dokazywał niwie *Jabl. Buk. A*; 5. *aliter*: 'stan nikczemny, ubóstwo': Do kata wolności! w barłogu się tarać *Dwor. K.* 2; Niewdzięczny dobrodziejom, którzy z barłogu. Podniósłszy, na honorów, postawili progu” (SL) i to one, najprawdopodobniej, przyczyniły się do generalizacji znaczenia czasownika *barłożyć* w późniejszym okresie.

I tak w *Słowniku języka polskiego* (1861) tzw. wileńskim czasownik *barłożyć* oznacza nadal 'barłogiem wyścielać', ale już w *Słowniku języka polskiego* (1898) tzw. warszawskim *barłożyć* to: 1. 'wyścielać barłogiem, robić podściółkę', 2. 'śmiecić', 3. *przen. rub.* 'bajać, pleść, bzdurzyć, bajdurzyć, głędzić': „Co ty tam barłóżysz! znasz się na polityce, jak kogut na ewangelji. Prus” (Karłowicz i in. 1898).

Analogiczne znaczenia odnajdujemy też u Michała Arcta w jego *Słowniku ilustrowanym języka polskiego*, pochodzącym z I połowy XX w., por. *barłożyć* 'wyścielać barłogiem, robić podściółkę; śmiecić, zaśmiecać; bajac, gadać głupstwa, pleść duby smalone' (https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_ilustrowany_j%C4%99zyka_polskiego/Bar%C5%82o%C5%BCy%C4%87) czy w nieco późniejszym *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego, por.: *barłożyć* 1. *wulg.* 'śmiecić, brudzić': „Niech tatuś nie barłoży, bo dzieci muszą zamiatać ŚWIĘT. A. Dryg. 122; 2. 'wyścielać barłogiem, dawać podściółkę'; 3. *przestarz.* 'bajać, pleść, bajdurzyć, bzdurzyć': **Nie barłożę!** (...) To są moje najgłębsze myśli. PRUS *Wiecz.* 204. Co ty tam, kapitanie, **barłóżysz!**... Znasz się na polityce jak kogut na ewangelii. PRUS *To i owo* 41” (SJPD).

² Być może to znaczenie wiąże się z polskim dialektałnym *bardlić* 'śmiecić, brudzić' + -og (Sławski 1952–1956).

Czasownik *barłóżyć (się)* w polszczyźnie ogólnej

We współczesnych słownikach języka polskiego odnajdujemy następujące znaczenia czasownika *barłóżyć (się)*: 1. *pot.* ‘robić nieporządek, nieład’: „Nie cierpię Jadźki, ona zawsze musi barłóżyć” (PSWP; SWJPD; WSJP; WSJPP); 2. *pot.* ‘wprowadzać zamieszanie, wywoływać awantury, burdy, handryczyć się, rozrabiać’: „Jak mu nie pozwolę w chacie chlać, to pójdzie do knajpy i tam będzie barłóżył” (PSWP; WSJP; WSJPP); 3. *wulg.* ‘odbywać stosunek płciowy, uprawiać nierząd, uczestniczyć w orgiach seksualnych’: „Melina służyła im również jako miejsce barłóżenia całymi nocami” (PSWP); 4. *przest.* ‘wyścielać barłogiem – nieporządnym posłaniem, najczęściej ze słomy lub grochowin, przykrytych płachtą, szmatami itp.’ (PSWP; <https://wsjp.pl>); 5. *przest.* ‘opowiadać bzdury, głupstwa, bając, bajdurzyć, bredzić, zmyślać’: „Czemu tak barłózycie, Macieju, przecież was tam nawet nie było”. „Słuchajcie ludzie jak barłóży; gada, co mu ślina na język przyniesie”. „– Co ty barłózysz, pijany jesteś czy jak? – zerwał się z fotela Maniūs”. „Ale ten potok paskudzenia nie ma intencji pornograficznej, lecz odruchową, podobnie jak mechaniczne obelżywe barłózenie pijackie” (PSWP; <https://wsjp.pl>); 6. *barłóżyć, barłóżyć się – posp.* ‘wylegiwać się, spędzać dużo czasu w łóżku; odpoczywać, leżąc’: „Zgodnie z zaleceniem doktora barłóżyliśmy w pościeli z małymi przerwami”. „Flejtuch pozostanie flejtuchem, śpioch (taki jak np. ja) będzie barłóżył do 11.00 [...]”. „Nie przeszkadza ci, że się barłóżę na twoim tapczanie?”. „Zamiast siedzieć nad notatkami z wykładów zdecydowanie wolę barłóżyć się przed TV”. „Mam nakaz leczenia, ale mimo to obiad ugotuję czy pozmywam, bo bym z nudów zwariowała tak się barłóżyć cały dzień” (WSJP; WSJPP; <https://sjp.pl>; <https://sjp.pwn.pl>; <https://wsjp.pl>).

W polszczyźnie potocznej czasownik *barłóżyć* ma następujące znaczenia: 1. ‘awanturować się, wywołać awanturę, brać w niej udział’ (SGS, 99); 2. ‘wulgarnie: śmiecić, brudzić’ (SJPD, I, 352); 3. ‘z pogardą, z oburzeniem: robić nieporządek’ (SWJP, 42); 4. rubaszenie ‘odbywać stosunek płciowy heteroseksualny’ (SSP, 6; SPLP), natomiast *barłóżyć się* oznacza: 1. ‘lenić się, wylegiwać się, nic nie robiąc’ (SGS, 119); 2. ‘o książkach: leżeć, stać w nieporządku’: „Wolność grasowała również w pokojach na nigdy nie słanych tapczanach, na podłodze, która wzbraniała się przed miotłą, na półach, w których barłóżyły się książki, na stole pełnym rulonów brystolu, słoików tuszu, cyrkli, kątomierzy, linijek [...] Leg. SS. 79 [powieść, *Mn., Tr.; opis mieszkania*]”; 3. ‘rubaszenie; uprawiać seks’: „Biegiem, a tu już dechu nie ma, nogi się rozsuwają w kolanach, jakbyś z babą trzy noce bez snu się barłóżył, za przeproszeniem panienek, co to słuchają, ale już taka żołnierska mowa... Pauk. MG, 97 [powieść *Mn., Tp., (nagrana na taśmę magnetofonową wypowiedź; M III, weteran wojenny); o natarciu*]”. „Stanąwszy na progu groty, zrozumiał, że mu ją zajęto. Drab jakiś barłóżył się w niej ze swoją gamratką. Breza SB 220 [notatnik *Mn., Tr., (autor)*]”; 4. ‘z nacechowaniem negatywnym: panoszyć się’: „Oba szeregi niosą na sztandarze poczucie honoru i godności osobistej, prawość i rycerskość, ale w zjęlczalej duszy barłóży się służalczość magnatom, dzięki którym – za cenę konformizmu i cmokierstwa – można dobrze żyć i robić karierę. – Łys, M., 252 [książka, *Mn., Tr., autor; opinie cudzoziemców o Polakach*]” (SPLP).

Czasownik *barłóżyć* (się) w odmianach regionalnych i gwarach ludowych

Czasownik *barłóżyć* (się) nieobcy jest również odmianom regionalnym polszczyzny, występuje bowiem w wielu polskich gwarach. Omawiany leksem wymienia się wśród regionalizmów: a) warszawskich, por. *barłóżyć* ‘wszczynać burdy / pleść bzdury / spać u kogoś na występie’ (<http://gwara-warszawska.waw.pl/slownik/>); b) poznańskich w znaczeniu *barłóżyć* ‘brudzić’ (https://pl.wiktionary.org/wiki/Indeks:Polski_-_Regionalizmy_pozna%C5%84skie#B); czy też c) radomskich, por. *barłóżyć*, *barłogować* ‘leniuchować; używać z dziewczuchą’ (https://forum.gazeta.pl/forum/w,12217,18869141,18869141,SLOWNIK_GWARY_RADOMSKIEJ.html).

Jako regionalizm warszawski często interesujące nas verbum pojawia się w felietonach Stefana Wiecheckiego (Wiecha), por.

- „Zaczął piskliwym głosem **barłóżyć**: «Pardą, antre, pur le dam, wagon restaurants»”, i temuż podobnie (Stefan Wiechecki [Wiech], *Śmieję się pan z tego. Wybór felietonów*, t. 2, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1956, s. 9).
- „Biada ówczesnym chuliganom czy pijakom, którzy odważyli się rozrabiać lub **barłóżyć**. Natychmiast gdzieś z głębi widowni podnosiło się paru panów i jakkolwiek po cichu, z wielkim taktem, ale pomimo to stanowczo, wyprowadzało niekarną jednostkę z sali” (<https://doci.pl/eewqa1234/s-wiechecki-wiech-piate-przez-dziesiate>).
- „**Pobarłóżyć** sobie do śmiechu, owszem, lubię o wszystkim, o odbudowie Warszawy, o magistracie, o żarówkach i z przeproszeniem desusach na kartki, i w ogólności o tem, co nasz cieszy i boli” (<https://literaturapolska.wordpress.com/2012/07/piate-przez-dziesiate-wspomnienia-warszawskie>).
- „«No, nareszcie poszli, widocznie do doktora ich zawołali» – myślę sobie. Ledwo znikli, przychodzi jakiś staruszek, nawet, owszem, czyściutki, przyjemny i zaczyna **barłóżyć** o paleniu tytoniu, o swojej żonie, o córkach, o plackach kartoflanych, potem chciał nam coś sprzedawać” (<https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-ksiuty-z-melpomenpdf-wjxe0pd2j3>).
- „– Nie, to myśmy na nią napadli – wtrącił Murzyn. – Co ty **barłóżyysz**, nikt na nikogo nie napadł, tylko samochodu się szuka³. No, zjeżdż na dół, to wszystko po porządku opowiemy” (<https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-maniu-kitajec-i-jego-ferajna-3548d244ee>).
- „Młodszy Piskorszczak ściskając ją za rękę bełkotał: – Jakie wywyższać... co tam pan Kitajec **barłóży**..., jakie znowuż zaraz odchodzę... do kogo ta mowa?” (<https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-maniu-kitajec-i-jego-ferajna-3548d244ee>).
- „I o czym wy tu tak z panem Szerlokiem **barłóżycie**? – Rozchodzi się o to, że pan detektyw chce nam wykapować, gdzie się znajduje nasza szewroleta, i pomoże ją odebrać” (<https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-maniu-kitajec-i-jego-ferajna-3548d244ee>).
- „– Co ty **barłóżyysz**, musiem ich dogonić, chyba że pojechali na Radom – Kraków – denerwował się Maniuś. – W jakim celu? – A bo ja wiem, może szofer ma

³ Por. też **barłóżyć** gw. war. ‘pleść bez związku, gadać’: Co ty barłóżyysz, nikt na nikogo nie napadał, tylko samochodu się szuka’. Wiech *Maniuś* 246 (Kania 1995).

narzeczoną w Pacanowie?” (<https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-maniu-kitajec-i-jego-ferajna-3548d244ee>).

Ponad 20 przykładów z czasownikiem *barłóżyć* (*się*) w znaczeniu ‘mówić po warszawsku’ wyekscerpowano z powieści o warszawskiej ulicy (przedwojennej, okupowanej i stalinowskiej) pt. *Czarny charakter*, autorstwa warszawiaka, debiutanta – Łukasza Stachniaka, por:

- „Zawsze towarzyszyło mu przynajmniej dwóch najbardziej oddanych: Rafael Dajan i Szymeł Blacharz. Rafael, jak tamowaty Wewe, **barłóżył** niewiele, jednak każde wypowiedziane przez niego wysokim głosem słowo było przemyślane i wyważone” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Z tego co dziadek **barłóżył**, właśnie wtedy, ledwo rok po przyjeździe, Łokieć opuścił Ściek na kilka następnych lat. Wrócił ze Szwajcarii dopiero po pierwszej wojnie światowej, jako komendant pociągu wiozącego dary dla społeczeństwa polskiego od Komitetu Pomocy Polskim Ofiarom Wojny założonego w Vevey przez Paderewskiego i Sienkiewicza” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Chwalił Ineczka, jak chwali się rzadko, **barłóżył**, że dłonie ma zwinne i w sam raz małe. Przedstawił go nawet Kowolowemu kuzynowi, wybitnemu zdolniasze Ślepemu Mietkowi Kowalskiemu, który swego czasu metodę pracy „na żyłętę” wynalazł” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Inek **barłóżył**, że tak mocno uchem na drzwi oddzielające oba pomieszczenia napierał, że jeszcze po przyjeździe do Ścieku go ćmiło” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Okoliczni handlarze codziennie **barłóżyli** to samo, a śnieg coraz szczelniej stragan Falków przykrywał” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „[...] mężczyzna i roztaczał przed łatwowiernymi rodzicami wizję lepszego życia dla ich córki. **Barłóżył**, że będzie miała jak w bajce. Przekonywał, że jako pomoc kuchenna zarobi tyle, że jeszcze do Polski dziadźki będzie przesyłać” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Nic nie musiał **barłóżyć**, domyśliłem się, co ma w planie” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Prawdę **barłóżył**, nie mieliśmy szans, by przejść w Ścieku na swoje. Poza tym żaden szanujący się przemysłowiec nie wziąłby na poważnie groźby od dwóch piętnastolatków zasłyszanej” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Co by o nim nie **barłóżyć**, głowę nosił na karku. Wiedział, że Łokciowego porborcy lepiej nie przepędzać” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Przed wybuchem wojny zainwestował w budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego, a w towarzystwie **barłóżyło się** nawet, że pożyczyl w tym celu ministrowi Kwiatkowskiemu wszystkie oszczędności” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Ulica **barłóżyła**, że jak po podroby to tylko do Ładysława” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).

- „– Po mojemu Tymczasowi, chcąc umilić sobie pobyt w Ścieku, rekwirują co bogatszym mieszkańcom różne dobra, aby wyposażyć w nie własne gabinety – Ineczek dalej **barłożył**, co uważał. – Wystawiają przy tym te swoje jałowe weksle, na które nikt z odrobiną oleju w głowie nabrać się nie da” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „W pewnym momencie w ogóle przestał **barłożyć**. Odczekał, dał sobie czas na opanowanie niepożądanych emocji, po chwili kontynuował [...]” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Herbaciarze, co by o nich **nie barłożyć**, przynajmniej na papierze byli po naszej stronie” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Ten, co mówił, złożył brzytwę i schował do kieszeni wysłużonej kirei pamiętającej lepsze czasy, gdy nie trzeba było szeptem **barłożyć**. Przywitał nas pustą, otwartą dłonią” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Nie wiem, czy Ineczek chciał pocieszyć mnie, czy raczej samego siebie, ale położył się obok na płycie forteklapy i pogodnym głosem zaczął **barłożyć**: – W tej sali pan Lejzo uczył mnie grania – zaczął nostalgicznie” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Ćmił jak najęty, a oni słuchali. Że my stąd, że między pejsatymi chowani, że różne tajemnice znamy i prawdę **barłożymy**” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Hugo zaciągnął się głęboko i trzymając gęsty dym w nadętych płucach, **barłożył** o tym, co go później spotkało [...]” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „– Do ciebie jak mam **barłożyć**? Szkoc? Szajgac? – Wyraźnie – odpowiedział Ineczek” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Akurat z Mongołem **barłożył**, do mnie stał zwrócony plecami. Czułem się zupełnie jak wtedy, gdy w bajzlu przy Pańskiej poznaliśmy się mali” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).
- „Barłoga – włóczęga. **Barłożyć** – mówić po warszawsku” (<https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlr9dge>).

Bogatszą egzemplifikację ma omawiany leksem w polskich gwarach, o czym świadczą materiały pochodzące z dość rozległej cezury czasowej, tzn. datowane od końca XIX (por. SGPK) do początku XXI w.

Czasownik *barłożyć* w polskich gwarach ludowych, poza znanymi z polszczyzny ogólnej znaczeniami, oznacza: a) ‘śmiecić, bałaganić’, b) ‘pleść, gadać; mówić bez sensu’, c) ‘rozrabiać, chuliganic, robić intrygi’, d) ‘wyściełać barłogiem, rozrzucać słomę, cetynę, mech itp., by zrobić posłanie’, e) ‘gwałcić, uprawiać nierząd’, oznacza także: f) ‘trwonić, marnować’, g) ‘zawadzać’, h) ‘przesiedzieć u kogoś nic nie robiąc; marnować czas’, i) ‘plotkować’, j) ‘nie wracać skądś na czas’, k) ‘o słomie, o zbożu: targać, mierzwić’, l) ‘zachowywać się niewłaściwie’, ł) ‘o drobnym deszczu: padać’.

Analogicznie jest z formą zwrotną tego czasownika. Obok znanego i polszczyźnie ogólnej, i polskim gwarom *barłożyć się* w znaczeniu ‘z niechęcią wylegiwać się w łóżku’, mamy również w gwarach inne znaczenia tego *verbum*, tj. ‘mierzwić się’ oraz ‘majaczyć się’.

Słowniki gwarowe notują ponadto formy prefigowane, por.:

- Comp.: **nabarłożęc** 1. ‘naśmiecic’: „Nabarłoził w jizbie”. 2. ‘napleść głupstw’: „Tële nabarłożyła, żebë tego we szterë konie nie wëwióz. Cëż të tam nabarłoził?” **Rozbarłożęc** ‘roztrwonić’: „On barłoži, ona barłoži, dziecë barłożq, tak długo bądq barłożëlë, jaż wszëtko rozbarłożq” (Sychta 1967).
- Comp.: **nabarłożić** ‘naśmiecic’: „Patrz jano, jak żeś nabarłożeła, jakbi tu nicht nie mnieszkał”. **Zabarłożić** 1. ‘naśmiecic’: „Weż tan pak słomi na pleci, bo zabarłożysz cała obora”. 2. ‘popsuć, pokrzyżować, przeszkodzić w czymś’: „Prziszed pijak i zabarłożeł nom cała muzika” (Sychta 1980).
- **Nabarłożyć** ‘nabrudzić’: „nabarłożeł i posed”. **Zabarłożyć** ‘nie wrócić skądś na czas’: „zabarłożeł w gospodzie do rana; zabarłożeł na targu” (Marciniak-Firadza 2014).
- **Zabarłożyć** ‘nabałaganić, naśmiecic’: „Jak śmieci sie ni ogarnie co dzień w chałupie, to łatwo zabarłożyć, potem juz trza długo to sprzątać” (Zarzecze). „Zabarłożyły chałupe, że potem domyc był ciężko, wszędzie pełno brudu było” (Terebela). „Zabarłożyły cały podwórek jakimis papirami, patykami, szmatami, dziwie sie, jak można było zabarłożyć tak” (Rusiły) (Pelcowa 2023).

Poza słownikami gwarowymi formy prefigowane odnajdujemy w następujących źródłach:

- **Obarłożyć się** ‘rozpróżniaczyć się’: „lobarłożył še, nie kce robić, tylko chodzi” (Kartoteka SGP);
- **Obarłożyć się** ‘pobrać się’: „Jašek lobarłożył še s Pietrovo Maryška” (Poręby Majda) (Kartoteka SGP);
- **Pobarłożyć** ‘zarzucić słomą, śmieciami’: „Veś to šano do kożyka, bo pobarłożyś podvyrek” (Kramsk, Konin P. Bąk) (Kartoteka SGP);
- **Pobarłożyć** ‘zabawić dłużej’: „Długo tam nie pobarłożyłim, bo ni mielim času” (Kramsk, Konin P. Bąk) (Kartoteka SGP);
- **Pobarłożyć** RLTN XXVI 202 (Kartoteka SGP);
- **Zabarłożyć** ‘nabrudzić’: „tom słomom to še f całym domu zabarłożyło, nasypało” (południowe Mazowsze) (I. Ejsmunt-Wieczorek, *Polisemia werbalna w gwarach*, RKJ ŁTN t. LXIV, 2017, s. 51);
- **Zbarłożyć** K VI. 343 (Kartoteka SGP).

Geograficzna repartycja⁴ wskazuje na występowanie czasownika *barłożyć*:

- a. w znaczeniu ‘śmiecić, bałaganić’
 - na obszarach Wielkopolski, w tym zaliczanych do dialektu wielkopolskiego gwarach kociewskich, chełmińsko-dobrzyńskich, jarocińskich, krajeńskich, por. **barłożić**: „Unieś wiżi ta słoma i tak nie barłóż” (Sychta 1980); **barłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’: „Papśerami barłožo w chałupsie” Jeleń tcz (SGP); **barłożyć**: „aleś nabarłożuł” Siemoń, Dulsk (Maciejewski 1969); **barłożyć**: „Jak żeś nabarłożuł, to tero posprzuntej!” (<https://www.legimi.pl/ebook-sloownik-gwary-ziemi-jarocinskiej-jadwiga-podeszwa,b968532.html>); **barłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’ Podróżna złotow (SGP);

⁴ Podział na dialekty i gwary wg *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, pod red. Haliny Karaś.

- w gwarach Wielkopolski Środkowej i Wschodniej, por. **barłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’: „Barłoży tum słumum po podwyrzu” Złotniki kal., Kramsk koniń; Łopienno wąg *PKJ XVI 105*; (SGP); także w Poznańskim, por. **barłożyć** ‘zanieczyszczać, zaśmiecać’ Ust. z Poznańskiego (SGPK; por. też SGP);
- na południu kaszubskiego obszaru dialektalnego, por. **barłożęc**: „Wënesë ten słomnik, ale wrażaj, cobës nie barłoził”. „Sieczkarka barłoži – ‘nie tnie równo, zostawiając kawałki słomy nie pociętej’” (Sychta 1967); również w gwarach środkowokaszubskich, por. Gołubie kar; Kasz LKasz 18 (SGP);
 - na obszarach dialektu małopolskiego, w tym w gwarach kieleckich, radomszczańskich, na Lubelszczyźnie zachodniej, w gwarach położonych na pograniczu małopolsko-mazowieckim, w Krakowskim, na Sądeckczyźnie i w Przemyskim, w gwarach łączyckich, podhalańskich i lasowiackich, por. **barłożyć** (**bardłożyć**) ‘śmiecić, rozrzucać barłóg, słomę’; zob. AGKiel mp. 444; *barłożyć* Lubochnia rawski, Gałki przysuski, Bryzgów przysuski, Dęba radomszcz, Gościeradów kraśn, Lipnica jędrz, Bolmin kiel, Mozgawa pińcz, Chełmo radomszcz, „barłozys, nie barłozeł” Łęgonice rawski, „nie barłós podłogi” Studzienice radomski, „nie barłóz” Lubochnia rawski, „nie barłosta” Gościeradów kraśn; **bardłożyć** // **barłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’ Skowieszyn puław, Sromowce Wz n-tar MPKJ I 67; Sułoszowa olk AWK IV 444; Błogocice miech jw; Jaślany miel jw; Werynia kolb jw; Turbia tarnob jw; Gwoździec niż jw; Kłoda Sand AWK IV 444; Wójcza bus jw; Motyczno włosz AWK IV 444 (Dejna 1974; por. też SGP); **barłożyć** ‘zanieczyszczać słomą, np. podwórze’: „nie barłóz, bo nie byde znok podwyrzo zagrobioł” (SGD; por. też SGP); **barłożyć** ‘śmiecić’: „Ftoz to uwidzioł tak barłożyć po izbie jako świnią” ZborSłow 10, Janczy 67, SrW, Zak (Kąs 2015); **barłożyć** ‘śmiecić, bałaganić, targać, zanieczyszczać słomą, mierzwić’ (Kutyła 2016);
 - na obszarze Mazowsza bliższego i dalszego, por. **barłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’ N Grabów kozien AWK IV 444; Gzów skier AWK IV 444, Kozietuły grój jw; Liskierz łuk jw (SGP); **bardłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’ Adamowo mław gm. Ratowo (SGP);
 - w gwarach łowickich, położonych na pograniczu mazowiecko-małopolsko-wielkopolskim, por. **barłożyć** ‘brudzić’: „wiecznie barłozeł w chałupie” (Marciniak-Firadza 2014);
 - w gwarach położonych na obszarze Dolnego Śląska, należących do nowych dialektów mieszanych, por. **barłożyć** ‘śmiecić zwłaszcza słomą, brudzić’ Piekary Oław ZNWSPop H III-IV 262 (SGP);
- b. w znaczeniu ‘pleść, gadać; mówić bez sensu’
- w gwarach kociewskich i kujawskich należących do dialektu wielkopolskiego, por. **barłozić** fig. ‘pleść, gadać’: „Barłozi i nie wie co” (Sychta 1980); **barłożyć** ‘mówić bez sensu’: „Tej, co ty tyż barłozysz” (Podczaska i in. 2024);
 - na południu kaszubskiego obszaru dialektalnego, por. **barłożęc** ‘bajdurzyć, pleść’: „Barłozisz bëleco. Ju tẽ zas barłozisz, jakbës gorączką miała” (Sychta 1967; SGP);

- w gwarach lasowiackich położonych w Małopolsce Środkowej, por. **barłozyć** *przen.* ‘bajać, pleść, bzdurzyć’ (Kutyła 2016); również w okolicach Tarnobrzega, por. **barłozyć** ‘bzdury mówić, pleść byle co’: ok Tarnobrzega RWF VIII 170 (SGP);
- na Lubelszczyźnie, por. **barłozyć** I ‘mówić ciągle o tym samym, pleść głupstwa’: „Lubi tak chodzić po wsi i barłozyć byle co, głupoty same” (Białopole). „Przestań barłozyć, bo i tak nikt w to nie uwierzy, to same głupoty” (Michów). „Przyszedł i barłozyć będzie jako głupi, to sie kupy ni trzyma” (Opole). „Przyszedł i będzie barłozyć, czas ino zabirow, i co dzień to samo barłoży” (Chłopiały). „Chodzi taki i barłoży, barłoży, a nikt nie chce jy słuchać, bo jak długo można słuchać tego samego” (Mokrolipie) (Pelcowa 2023);
- na Mazowszu bliższym, por. **barłozyć** ‘bzdury mówić, pleść byle co’: Uchaczę gar (SGP); por. też **barłozyć** ‘mówić ni w pięć, ni w dziesięć’ *Rozpr. VIII*, 170 (SGPK);
- c. w znaczeniu ‘rozrabiać, chuliganic, robić intrygi’
 - w gwarach kociewskich należących do dialektu wielkopolskiego, por. **barłozyć** fig. ‘rozrabiać, robić intrygi’: „Kobieta mom dobra, jano moja teściowa nie jestaj nic wart, bo lubi barłozyć”; fig. ‘chuliganic’: „On eszcze beł młodi, a uż barłożył” (Sychta 1980);
 - na południu kaszubskiego obszaru dialektalnego, por. **barłożęc** ‘chuliganic’. „Nic nie robi, le po wsę łazi i barłożi. Tak długo barłożył, jaż go wsadzëłë” (Sychta 1967);
- d. w znaczeniu ‘wyścielać barłogiem, rozrzucać słomę, cetynę, mech itp., by zrobić posłanie’
 - na obszarze dialektu małopolskiego, w gwarach podhalańskich i lasowiackich, por. **barłozyć** ‘rozrzucać słomę, cetynę, mech itp., by zrobić posłanie’: „Barłożył słomę na spanie” *ZborSłow 1*; Zak (Kąs 2015); **barłozyć** ‘wyścielać barłogiem’ (Kutyła 2016);
- e. w znaczeniu ‘gwałcić, uprawiać nierząd’
 - na obszarze Żywiecczyny, por. **barłozyć** ‘gwałcić, uprawiać nierząd, żyć w nieładzie’ (Nowak 2012);
- f. w znaczeniu ‘trwonić, marnować’
 - na południu kaszubskiego obszaru dialektalnego, por. **barłożęc** ‘trwonić’ $\diamond$ Przysł.: „Kiej białka barłożi, to je goře, kiejbë chłop pił” (Sychta 1967); „On barłożi, ona barłożi, dziecë barłożo, tak długo bądq barłożëłë, jaż wszëstko rozbarłożo” *Kasz S I 20* (SGP);
 - w gwarach łęczyckich, sąsiadujących od wschodu z dialektem wielkopolskim i pozostających pod jego wpływem, por. **barłozyć** ‘trwonić, marnować’: „Nie weźnie sie do roboty jak się noleży, jino cały Boży dzień tak barłoży” *Domaniewek łącz* (SGD);
 - na Lubelszczyźnie, por. **barłozyć** II ‘marnować, tracić czas’: „Tak lubi barłozyć, po próżnicy tracić czas” (Deszkowice I). „Tak leży, siedzi i barłoży, zamiast wziąć sie do roboty, cały dzień tak putrafi barłozyć” (Wandalin). „Cały dzień potrafi barłozyć, a rubota leży i sama sie ni zrobi” (Bezek). (Pelcowa 2023);

- g. w znaczeniu ‘zawadzać’
 - w gwarach południowej Małopolski, w tym w gwarach krakowskich i lasowiackich, por. **barłożyć** ‘zawadzać’: „Cóz ja tu bede barłożył ciemny (mówi ślepy mąż do żony, prosząc ją, aby go utopiła K.)” Bukowno olk Cisz I, 215 (SGPK; SGP); **barłożyć** ‘zawadzać’ (Kutyła 2016);
- h. w znaczeniu ‘przesiedzieć u kogoś, nic nie robiąc; marnować czas’
 - w gwarach łączyckich, sąsiadujących od wschodu z dialektem wielkopolskim i pozostających pod jego wpływem, por. **barłożyć** ‘przesiedzieć u kogoś nic nie robiąc; marnować czas’: „nie weźnie sie do roboty jak sie noleży, jino cały Boży dzień tag barłoży!” (SGD);
- i. w znaczeniu ‘plotkować’
 - w gwarach łowickich, położonych na pograniczu mazowiecko-małopolsko-wielkopolskim, por. **barłożyć** ‘plotkować’: „barłoga ino barłoży” Czatolin, gm. Łyszkowice, pow. Łowicz (Marciniak-Firadza 2013);
- j. w znaczeniu ‘nie wracać skądś na czas’
 - w gwarach łowickich, por. **barłożyć** ‘nie wracać skądś na czas’ (Marciniak-Firadza 2014);
- k. w znaczeniu ‘o słomie, o zbożu: targać, mierzwić’
 - na południu kaszubskiego obszaru dialektalnego, por. **barłożyć** ‘o słomie, o zbożu: targać, mierzwić’: „Sieczkarka barłoży = nie tnie równo, zostawiając kawałki słomy nie pociętej” Kasz S I 20 (SGP);
 - w gwarach kurpiowskich położonych na obszarze dialektu mazowieckiego, por. **barłożyć** ‘o słomie, o zbożu: targać, mierzwić’: „Kosa barłożyła zboże” od Pułtusza po Ostrów Maz Żyw 158 (SGP);
- l. w znaczeniu ‘zachowywać się niewłaściwie’
 - na południu kaszubskiego obszaru dialektalnego, por. **barłożyć** ‘zachowywać się niewłaściwie’: „Nic nie robi, le po wsę łązi i barłoży”. „Tak długo barłoził, jaż go wsadzëlë” Kasz S I 20 (SGP);
 - w gwarach radomszczańskich należących do dialektu małopolskiego, por. **barłożyć** ‘zachowywać się niewłaściwie’ Dęba radomisz (SGP);
 - na obszarze dialektu wielkopolskiego w gwarach Wielkopolski środkowej, por. **barłożyć** ‘zachowywać się niewłaściwie’: „Barłożył na zabawie, to go chłopoki uspokoił” Złotniki kal (SGP);
- m. w znaczeniu ‘o drobnym deszczu: padać’
 - na Pogórzu w dialekcie małopolskim, por. **barłożyć** ‘o drobnym deszczu: padać’: „Barłozi ’ono” Pcm myślen PKKJ III 72 (SGP).

Analogicznie jest z formą zwrotną omawianego czasownika. Obok znanego i polszczyźnie ogólnej i polskim gwarom *barłożyć się* w znaczeniu ‘z niechęcią wylegiwać się w łóżku’, mamy również w gwarach inne znaczenia tego *verbum*, tj. ‘mierzwić się’ oraz ‘majaczyć się’, por.:

- a. w znaczeniu ‘z niechęcią wylegiwać się w łóżku’
 - w gwarach podhalańskich położonych na obszarze dialektu małopolskiego, por. **barłożyć się** ‘z niechęcią wylegiwać się w łóżku’ HodSłdaw 21 (Kąs 2015) oraz w gwarach spiskich należących do dialektu małopolskiego, por. **barłożyć się** ‘wylegiwać się, unikając pracy’: „Co sie telo barłożysz?”. „Pódz

juz do roboty, bo połednie. Tak mi mama vse godali, jakiek nie fciała stawać w lecie, zeby siano iś grabić. Jak sie w nocy dzie zabaciarzyło, to potym ciynzko było stanóc i sie fciało barłozyć do połednia (plSarna: Jw)” (Kąś, Rak 2024);

- b. w znaczeniu ‘mierzwic się’
 - w gwarach Lubelszczyzny zachodniej, por. **barłozyć się** ‘mierzwic się’: „Kablung do kosi płótnem się obszywo, bo małe zboże przeloto i barłoży sie” Gielczew kras (SGP);
- c. w znaczeniu ‘majaczyć się’
 - w gwarach lasowiackich dialektu małopolskiego, por. **barłozyć się** ‘majaczyć się’: „Gorączke mo i cosi sie mu barłoży” Hyżne rzesz (SGP).

Podsumowanie

Czasownik *barłozyć (się)* pochodzi od rzeczownika *barłóg, barłogo*, znanego na gruncie języków słowiańskich, notowanego w polszczyźnie od XIV lub XV wieku w znaczeniu ‘legowisko zwierząt’ oraz ‘nędzne, nieporządne posłanie, legowisko’, a dial. też ‘zmierzwiona drobna słoma; ściółka pod bydło’ (Boryś 2010; Sławski 1952–1956).

W *Słowniku języka polskiego* S.B. Lindego, w którym znaczenia wyrazów zilustrowano cytataми autorów od XVI do początku XIX w., rzeczownik *barłóg* ma również znaczenie *fig.* ‘śmieci, wyrzutki’ (SL).

Omawiany czasownik jest znany zarówno polszczyźnie ogólnej, jak i jej terytorialnym wariantom, tj. odmianom regionalnym i gwarom ludowym. Leksem *barłozyć* wymienia się wśród regionalizmów: a) warszawskich, por. *barłozyć* ‘wszczynać burdy / pleść bzdury / spać u kogoś na występie’; b) poznańskich w znaczeniu *barłozyć* ‘brudzić’ czy c) radomskich, por. *barłozyć, barłogować* ‘leniuchować; używać z dziewczuchą’.

Dużo więcej znaczeń tego czasownika spotykamy w polskich gwarach. Poza tymi znanymi z polszczyzny ogólnej (tj. *barłozyć* a) potoczny ‘robić nieporządek, nieład’, b) potoczny ‘wprowadzać zamieszanie, wywoływać awantury, burdy, handryczyć się, rozrabiać’, c) wulgarny ‘odbywać stosunek płciowy, uprawiać nierząd, uczestniczyć w orgiach seksualnych’, d) przestarzały ‘wyściełać barłogiem – nieporządnym posłaniem, najczęściej ze słomy lub grochowin, przykrytych płachtą, szmatami itp.’, e) przestarzały ‘opowiadać bzdury, głupstwa, bajać, bajdurzyć, bredzić, zmyślać’) dodatkowo w gwarach ludowych czasownik *barłozyć* oznacza a) ‘trwonić, marnować’, b) ‘zawadzać’, c) ‘przesiedzieć u kogoś, nic nie robiąc; marnować czas’, d) ‘plotkować’, e) ‘nie wracać skądś na czas’, f) ‘o słomie, o zbożu: targać, mierzwic’, g) ‘zachowywać się niewłaściwie’, h) ‘o drobnym deszczu: padać’.

Analogicznie jest z formą zwrotną tego czasownika. Obok znanego i polszczyźnie ogólnej i polskim gwarom *barłozyć się* w znaczeniu ‘z niechęcią wylegiwać się w łóżku’, mamy również w gwarach inne znaczenia tego *verbum*, tj. ‘mierzwic się’ oraz ‘majaczyć się’ występujące na pojedynczych obszarach gwarowych. Słowniki gwarowe podają również formy prefigowane, por. *nabarłozyć* ‘naśmiecic, nabrudzić’, *rozbarłozyć* ‘roztrwoniec’, *zabarłozyć* 1. ‘naśmiecic’, 2. ‘popsuć, pokrzyżować, przeszkodzić w czymś’, 3. ‘nie wrócić skądś na czas’. Poza słownikami gwarowymi formy prefigowane ekscerpowane z materiałów dialektologicznych to: **obarłozyć się** 1. ‘rozpróżniaczyć

się', 2. 'pobrać się', **pobarłożyć** 1. 'zarzucić słomą, śmieciami', 2. 'zabawić dłużej', **zabarłożyć** 'nabrudzić'.

Czasownik *barłożyć* znany i notowany jest na obszarze wszystkich dialektów, z tym zastrzeżeniem, że na różnych obszarach może mieć różne znaczenia. Najbogatszą egzemplifikację ma omawiany leksem w znaczeniu 'śmiecić, bałaganić' oraz 'pleść, gadać; mówić bez sensu', co poświadczają materiały pochodzące z dość rozległej cezury czasowej, tzn. datowane od końca XIX do początku XXI w. Jak pokazuje geograficzna repartycja, w przytoczonych wyżej znaczeniach leksem *barłożyć* występuje niemal na całym polskim obszarze dialektalnym. W pozostałych znaczeniach notowany jest na pojedynczych obszarach gwarowych.

Literatura

- Boryś W. (2010), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A. (1927), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Dejna K. (1974), *Słownictwo ludowe z województwa kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 20, s. 189–277.
- Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe*, pod red. Haliny Karaś, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php>, 28.10.2024.
- Ejsmunt-Wieczorek I. (2017), *Polisemia werbalna w gwarach*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 64, s. 43–57.
- Kania S. (1995), *Słownik argotyzmów*, Warszawa.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1898), *Słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa.
- Kartoteka SGP, *Kartoteka Słownika gwar polskich*, <https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37816/edition/22204#structure>, 28.10.2024.
- Kąs J. (2015), *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1: A–B, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz.
- Kutyła J. (2016), *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*, Rzeszów.
- Maciejewski J. (1969), *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*, Poznań.
- Marciniak-Firadza R. (2013), *Nazwy osobowych wykonawców czynności w gwarach małopolsko-mazowieckiego pogranicza językowego*, cz. II: *Słownik*, Łódź.
- Marciniak-Firadza R. (2014), *Słownik gwar łowickich*, [w:] *Gwara – Księżaków „język ojczysty”. Dziedzictwo regionu łowickiego*, Łowicz, s. 17–70.
- Nowak J.K. (2012), *Słownik gwary górali żywieckich*, Żywiec–Grójec–Warszawa.
- Pelcowa H. (2023), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 12: *Czynności – miary – uczucia – cechy i właściwości – inne. Teksty gwarowe. Indeks haseł*, Lublin.
- Podczaska K., Kozubowska L., Kmiec A. (2024), *Mały słownik gwary Kujaw Zachodnich*, Toruń.
- SGD, Szymczak M. (1962), *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyskim*, cz. 1: A–E, Wrocław.
- SGP, *Słownik gwar polskich* (1982), oprac. przez Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, t. 1, z. 3, Wrocław.
- SGPK, Karłowicz J. (1900), *Słownik gwar polskich*, t. 1: A–E, Kraków.

- SJPD, *Słownik języka polskiego* (1958), red. W. Doroszewski, t. 1, Warszawa.
- SL, Linde S.B. (1854), *Słownik języka polskiego*, t. 1: A–F, Lwów.
- Sławski F. (1952–1956), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1: A–J, Kraków.
- Słownik języka polskiego* (1861), red. A. Zdanowicz i in., Wilno.
- Słownik staropolski* (1953), t. 1 z. 2, red. S. Urbańczyk, Warszawa.
- SPLP, *Słownik polskich leksemów potocznych*, pod red. W. Lubasia, t. 1: A–Ć, Kraków 2001.
- Sychta B. (1967), *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1: A–G, Wrocław.
- Sychta B. (1980), *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. 1: A–F, Wrocław.

Netografia

- <https://doci.pl/eewqa1234/s-wiechecki-wiech-piate-przez-dziesiate...>, 5.11.2025.
- <https://epage.pub/doc/stachniak-ukasz-czarny-charakter-3mzlzr9dge>, 5.11.2025.
- <https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-ksiuty-z-melpomenpdf-wjxe0pd2j3>, 5.11.2025.
- <https://epage.pub/doc/wiechecki-stefan-maniu-kitajec-i-jego-ferajna-3548d244ee>, 5.11.2025.
- https://forum.gazeta.pl/forum/w,12217,18869141,18869141,SLOWNIK_GWARY_RADOM-SKIEJ.html, 5.11.2025.
- <http://gwara-warszawska.waw.pl/sownik/>, 5.11.2025.
- https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_ilustrowany_j%C4%99zyka_polskiego/Bar%C5%82o%C5%BCy%C4%87, 05.11.2025.
- https://pl.wiktionary.org/wiki/Indeks:Polski_-_Regionalizmy_pozna%C5%84skie#B, 5.11.2025.
- <https://sjp.pl>, 5.11.2025.
- <https://sjp.pwn.pl>, 5.11.2025.
- <https://wsjp.pl>, 5.11.2025.
- <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php>, 5.11.2025.
- <https://www.legimi.pl/ebook-sownik-gwary-ziemi-jarocinskiej-jadwiga-podeszwa,b968532.html>, 5.11.2025.

Дејан Милорадов

Матица српска,

Нови Сад, Србија

ORCID: 0009-0006-9601-7350; e-mail: dmiloradov@maticasrpska.org.rs

О шаркану и бачу¹

Сажетак: Херпетоним *шарган/шаран* ‘*Vipera ammodytes*’ и топоними изведени одавде карактеристични су за велики део историјског простора српског језика. Веома мали број потврда постоји и за варијанту *шаркан*. Овај фонетски лик доживео је своју трансформацију на обронцима Карпата, где су доспевали српски сточари од XII до XVI века и донели са собом нову културу, нов језик и, наравно, лексему шарган, која је променила и свој облик и своје значење, те се проширила по западнословенским језицима, а доспела је и у мађарски (шаркањ). Ови пастири познати су у историографији под именом Горали. Постоје наговештаји да је на територији данашње Мађарске код српског становништва пре доласка Угара у Панонски басен реч шарган увелико имала своју употребу.

Кључне речи: шарган, шаркан/шаркањ, Горали, бач, српски језик, херпетоним.

Abstract: About the *šarkan* and the *bač*. The herpetonym *šargan/šaran* ‘*Vipera ammodytes*’ and the toponyms derived from it are characteristic of a large part of the historical area of the Serbian language. There are also very few confirmations for the variant *šarkan*. This phonetic variant underwent its transformation on the slopes of the Carpathians, where Serbian herders arrived from the 12th to the 16th centuries and brought with them a new culture, a new language and, of course, the lexeme *šargan*, which changed both its form and its meaning, and spread across West Slavic languages, and even reached Hungarian (*sarkany*). These shepherds are known in historiography as the Gorali. There are indications that the word *šargan* was widely used among the Serbian population in the territory of present-day Hungary before the arrival of the Hungarians in the Pannonian Basin.

Keywords: *šargan*, *šarkan/sarkany*, Gorals, *bač*, serbian language, herpetonym.

На великом делу историјског и етнолингвистичког простора српскога језика врста змије отровнице ‘*Vipera ammodytes*’, која се данас уобичајено у култури и науци назива *поскок*, именује се веома старим српским херпетонимом *шарган* или њеном варијантом *шаран*. Овај фонетски лик настао је аналошким процесом, а његов постанак стоји у непосредној вези с долинама великих река

¹ Овај рад преузет је из рукописа монографије *Шарган (ни)је шарен*, која се тренутно израђује у оквиру пројекта Матице српске *Батрахолошко-херпетолошки речник српскога језика*.

Црноморског слива – најпре Дрине, Западне Мораве, Јужне Мораве и Босне – у чијим је мирним и топлијим водама аутохтона врста рибе шаран '*Cyprinus carpio*'. Сасвим је извесно да је ихтионим *шаран* утицао на стварање херпетонима *шаран*.

Станишта поскока (шаргана одн. шарана) захватају цело Балканско полуострво, рубне делове Италије и Аустрије, те издвојене ареале у Турској, Грузији и Јерменији. Лексема *шарган* данас се може чути у Старој Херцеговини, Старом Влаху, Полимљу, потом око Сарајева, Какња, на Романији, а постоје потврде да је не тако давно била жива и у околини Бање Луке, Котор Вароша, Теслића, Тузле, Мокре Горе, Ваљева, Краљева, Задра, на Мањачи, на Велебиту итд., у даљој прошлости и у Старој Србији и на простору праве Мађедоније, а вероватно и шире од ових области. Миграцијама с Балкана херпетоним *шарган* чак је у средњем веку био доспео и на територију данашње Пољске. Варијанта *шаран* жива је у рубовима Старе Херцеговине уз Лим и око Фоче, Горажда, у вишеградском Старом Влаху, на Гласинцу, на подручју Сребренице, Сокоца, Усоре, Босанског Петровца, Лесковца, затим у целој западној Србији, на Голији, Копанику, деловима Шумадије, а остали су њени трагови у косовском Поморављу, Метохији, око Вучитрна, у југоисточној Србији и садашњој западној Бугарској.

Промена херпетонима *шарган* у *шаран* десила се најпре северно од Зеленгоре и у деловима југоисточне и Старе Србије – простирањем лексичких утицаја који су ишли долином Дрине и Јужне Мораве, а потом и масовним кретањем становништва након пада Херцеговине у руке Османлија крајем XV века. Ови досељеници су, доспевши у долине Дрине, Западне Мораве и Босне први пут од староседелаца чули за ихтионим *шаран* и временом из лексеме *шарган* „испустили” задњонепчано *г*. Староседелачко становништво западних и средишњих области Србије вероватно је одраније у свом лексичком фонду имало херпетоним *шарган*, тако да је губљење гласа *г* у средишњој позицији дате речи постепено захватало и њихове говоре много пре доласка досељеника. Изворна лексема *шарган* опстала је у оним зонама у којима је исто била непозната риба шаран: у северној Далмацији, на Велебитском подгорју, у високопланинским крајевима Босне итд. Она се ипак постепено губила из памћења под утицајем образовања и културе (преовлађује лексема *поскок*), али и уништавањем станишта најопасније отровнице. Херцеговачки досељеници нису никад доспели на простор југоисточне и Старе Србије, западне Бугарске и Мађедоније, где су стара српска племена такође одувек знала за херпетоним *шарган*, али временом су га заборавили (Мађедонија) или преименовали у облик *шаран* (југоисточна и Стара Србија, западна Бугарска).

Занимљиво је да се само херпетоним *шарган/шаран* од свих српских назива змија појављује као мотивациона основа у широкој лепези топонима. Онимима *Шарган*, *Шарганчица*, *Шаргановац*, *Шаран*, *Шарани*, *Шараник*, *Шарановац*, *Шараница*, *Шаранска река* итд. називају се многи планински врхови, брда, пашњаци, речице, насеља итд. на већем простору српског језика. Лексема *шарган/шаран* такође се одавно употребљава у српској антропонимији као тзв. профилактичко име, попут *Вук*, *Медвед*, *Лисица*, *Славуј*, *Соко*, *Крагуј* и сл. Први запис личног имена

Шаран, на пример, јавља се још у XIII веку, док је антропоним *Шарган* утврђен у XVII.

Иако је херпетоним *шарган* искључиво српски назив за поскока и не познаје паралеле у словенском свету (осим у санскрту),² он се ипак може сустрести у западнословенском свету, где је у неком тренутку прерастао у облик *шаркан* и добио ново значење, а као такав ушао и у мађарски језик, где је попримио његове фонетске црте – *шаркань*. Постоје спорадични записи варијанте *шаркан* и у српском језику, што указује на замену задњонепчаних сугласника још на терену овог језика. Како је реч *шарган* доспела у подножје Татри и какву је судбину доживео лик *шаркан*? Одговор на ова питања покушаћу изнаћи у овом раду.

Франц Миклошич у приказу средњовековних српских споменика представља, између осталог, документ од 5. јуна 1466. године,³ у коме дубровачки гроф и племић сведочи да је још за живота херцег Стефан (Стјепан) Вукчић Косача послао свог коморника Прибисава Вукотића са запечаћеним тестаментом и благом на чување у Дубровник, те да на дан писања документа отвара запечаћен списак херцеговог блага. У контексту украсног накита помињу се и „шаркана два кичешка, а трети шаркань на њем како чокѣкѣ” (Miklosich 1858, 498). Ђура Даничић је за свој *Рјечник из књижевних старина српских* екскерпирео ову реч из датог извора и дао следеће објашњење: „draco (ваља да је то), у Чеха шаркан” (Даничић 1864, 486). Овај Даничићев пример пренео је и РЈАЗУ, који у првој нијанси значења за *шаркан* даје ‘можда змај’, док у другој ‘змија *Vipera ammodytes*’ с упућивањем на речник Мирослава Хирца. Он пак херпетоним *шаркан* с истим значењем преноси од свога оца Драгутина и истиче да се не помиње где је реч забележена, цитирајући очев податак: „само у Д. Хирца у више радња, али се не каже, гдје се говори. – Ову гују (т. ј. врсту *Ammodytes*)... јер је шарена тијела, зову и шарац, шаруља, *шаркан*” (Хирц 1928, 150).

Мађарски слависта Ласло Хадровић 1985. године објавио је обимну монографију о угарским утицајима на српски језик. Овде се налази обрађена и именица *шаркан* управо с потврдом из дубровачког документа из 1466. године, са значењем ‘мамуза, оструга’, које је стављено под знак питања. Л. Хадровић тврди да је порекло речи неизвесно и истиче Даничићеву тврдњу да је *шаркан* у ствари змај: „Међутим, пошто се документ односи на депоновање владарева вредне имовине, значење ‘змај’ овде се уопште не уклапа. Тачније *шаркан* би могао бити скраћено преузимање од мађарског *sarkantyú* (чак и старо *sarkanté*) ‘мамуза, оструга’, што савршено одговара атрибуту *витешки*. Реч је посведочена у мађарском око 1380. године”⁴ (Hadrovics 1985, 469). Даље аутор наговештава оно што би овде могло бити веома занимљиво, а не тиче се значења речи него њеног облика: „Назив змије *шаркан* ‘поскок’ (РЈАЗУ) могао би се, наравно, довести у везу са мађарским

² О пореклу лексеме *шарган* и њеним везама са санскртом нећу се овде бавити. О томе ће искључиво бити речи у монографији која се израђује у оквиру пројекта Одељења за књижевност и језик Матице српске.

³ Документ је писао дубровачки писар Маринко Цвјетковић. На тој дужности био је од 1355. до 1374. године (Ђорђић 1990, 148).

⁴ Слободан превод Д.М.

sárkány ‘змија, крокодил, змај’, али варијанта *шарган* више подсећа на *шарга*, *шаргаст* ‘шарен’” (Hadrovics 1985, 469). Несхватљиво је како је Л. Хадрович повезао да су *шарган* и *шаркан* варијанте и одакле је преузео облик *шарган*.

У вези с овим о чему пише Л. Хадрович треба појаснити неколико детаља. Прво, нејасно је на шта се односи реч *шаркан* у дубровачком документу. Да ли је шаркан предмет или орнамент? Ни сам аутор није сигуран у дефиницију коју даје у својој монографији. Будући да се у оригиналном тексту трећи шаркан налази (седи?) на њима као човек,⁵ мало је вероватно да су у питању мамузе, оне се носе увек у пару. Зашто би трећа мамуза била издвојена, поготово ако се налази на првим двома? Овде се највероватније ради о врсти украсног накита. Историчар уметности Бојана Радојковић, стручњак за српски накит, у својој исцрпној књизи из ове области управо говори о украсу на херцеговим грудима: „Поред крста на ланцу се у Дубровнику носио и агнус деи, и много других висуљака, према тадашњој моди. Тако је Руђина Жарковић носила прасећи зуб, а можда су на ланцу висили витешки змајеви (шаркани), као ознаке ритерских редова које је имао у депозиту Стефан Косача” (Радојковић 1969, 42).

Историчар Сима Ћирковић пак ове шаркане ставља у контекст витешких обележја (између осталог, и мамуза), не објашњавајући шта они заправо представљају:

Поред ових *amprisia*, далеких претходника нововековних ордена, витезови су као обележје свога статуса носили појас и златне мамузе. Већ споменути *почтени витез* Прибислав Вукотић је у своме тестаменту (1475) мач, мамузе и појас оставио ономе од синова који би постао доктор или витез (Doctor or Chavalier). У заоставштини херцега Стјепана записана су и: *шаркана два витешка а трети шаркан на њем како човјек*. Кад се има у виду да *sarkany* мађарски значи *змај* постаје јасно да ти знаци имају везу са већ споменутим Змајевим редом. Српским посредством представу о витезу и витештву примили су и Турци и термин употребљавали у широком значењу јунака, храброг ратника, што ће преовладати и у српским документима од XVI века надаље (Ћирковић, Михаљчић 1999, 83–84).

У Народном музеју у Београду чува се златни прстен (пореком из Дубровника) из XV века с представом крилатог змаја, за који музејски саветник Десанка Милошевић каже да је можда био власништво херцега Стефана:

Прстен очевидно представља један од најраскошнијих примерака средњевијековног витешког прстења. Чињеница да је више пута представљен крилати змај, а затим и други хералдички елементи као што су кацига и штит, уверава нас да је припадао неком од чланова витешког реда ‘Змаја’. Тај ред је основао угарски краљ Сигисмунд (1387–1437) и вероватно је прстен као одличје давао сваком члану који је приступао у овај ред. Ми сигурно знамо да су овом реду припадали и деспот Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић и познати чланови породице Харанић и Косача. [...] Дубровачко порекло прстена, латинички натписи, готичка стилизација, елементи грба, указује на порекло уметничке радионице, али на жалост не на име сопственика. Склони смо да претпоставимо да је

⁵ У синтагми *на њем како човјек* везник како треба схватити у значењу поредбеног везника *као*.

прстен био израђен за неког босанског властелина, можда и за самог Стефана Косачу, судећи по врсти материјала и лепоти техничке обраде (Милошевић 1990, 129).

У исцрпној и детаљној биографској књизи о херцегу Стефану С. Ћирковић пак ни на једном месту *не помиње* да је херцег Стефан био припадник витешког реда змаја (Ћирковић 1964), док се за његовог властелина и коморника Прибислава Вукотића зна да је припадао овом сталежу (Андрејић 1999). Занимљиво је да је херцег веома волео накит:

Херцег је био велики љубитељ накита и драгоцености. Позивао је продавце себи да би обавили посао, а његови прокуратори у Дубровнику су у један мах морали дати гаранције неповерљивом занатлији да му херцег неће ништа одузети. За херцега је радио и јувелир Рамболт Вахтер из Брижа, који је са сином Рајмундом једно време радио у Дубровнику и одлазио у Босну. Кад је извршен обрачун свих узајамних послова, херцег је остао дужан 5.000 дуката мајстору из далеког Брижа. Приликом једне херцегове набавке накита избила је афера због лажног дијаманта у једном 'завезу'. Спорни предмет је послан на испитивање у Венецију, где се потврдила херцегова сумња. Сирово сребро је херцег свакако набављао у Сребрници или одузимао од трговаца. Познат је само један случај набавке сребра (40 литара) од дубровачког властелина Драгоја Соркочевића" (Ћирковић 1964, 137).

Босанскохерцеговачки историчар Емир Филиповић тврди да је херцег Стефан можда наследио та витешка обележја од свог стрица:

И у оставштини херцега Стјепана Косаче из 1466. налази се 'шаркана два витешка а трети шаркан на нем како човек'. С обзиром на то да је *sárkány* мађарска ријеч за змаја, може се с доста сигурности претпоставити да споменути 'витешки шаркани' представљају обиљежја угарскога Змајевог реда. Постоје одређене индиције да је те ознаке херцег можда могао наслиједити и од свог стрица војводе Сандаља Хранића који је у неколико наврата боравио у Будиму и бар један краћи период био важан савезник краља Жигмунда (Филиповић 2020, 74).

У дубровачком документу подужи је списак накита и драгоцености које је поседовао херцег Стефан. Све указује на то да су шаркани о којима је реч у тексту ипак представе на украсном накиту, а не на мамузама. У том случају не може се прихватити Хадровичева теза да *шаркан* потиче од мађарског *sarkantyű/sarkanté* 'мамузе, оструга'.

Друго, Л. Хадровић у уводном поглављу своје књиге каже „да у Србији и Босни никада није дошло до праве уније с Мађарском која је могла омогућити значајнији језички утицај. Скромни лингвистички остаци некадашњих веза са Мађарском једва да иду даље од *бир*, *хелда*, *херцег*, *контуш*, *ојурок*, *русак*, *шаркан*; касније се јавља иначе врло уобичајена реч *варош*” (Hadrovics 1985, 36). Под утицајем других аутора и под утиском језичког окружења и његовог деловања – Љубинко Раденковић, српски истакнути етнолингвиста и фолклориста, такође сврстава лексему *шаркан* у позајмљенице из мађарског, али не у овом облику, већ у оном у ком се

налази у том језику: „ШАРКАЊ, ст. срп. *шарькань*, буг. *шаркан*’, хрв. *šarkanj* – исто што и змај; спомиње се у документу Херцег Стјепана у Дубровнику, 1466. године (Даничић 1864/III: 486). [...] Сматра се да је назив мађарског порекла – *sárkál-ny* ‘дракон’, који се проширио на простор Паноније и прикарпатских области” (Раденковић 2014, 32).

Полуглас ь на крају речи *шаркань*⁶ из дубровачког документа, коју Љ. Раденковић означава као старосрпску, нема улогу умекшавања сугласника н. Сугласничка скупина нь могла је у старим српским текстовима имати двојаку гласовну вредност: као н и њ. Да је у овом тексту та скупина означавала глас н, сведоче нам речи *ѣдань* (један), *позлаѣень* (позлаћен), *начиниень* (начићен), *комунь* (комун) итд., као и исписани облик паукала ш[а]ркана. Кад би словна скупина нь имала вредност гласа њ, паукал би се писао *шарканья* (као у *нманья*), што није овде случај. Дакле у дубровачком тексту заиста стоји *шаркан*, а не *шаркань*, као што и Даничић наводи. Будући да мађарски облик *шаркань* нема своје место ни у овом тексту ни у старосрпском језику, такође ни у савременом српском језику, и да мађарски језички утицаји немају великог удела у нашем језику, поготово не на дубровачком и новљанском подручју – неприхватљиво је становиште да облик *шаркан* долази из мађарског језика, поготово када се упореде паралеле у другим језицима. Ако ови шаркани заиста означавају змајеве, онда би порекло те речи требало тражити на другом месту.

Треће, у византијско време у Србији змија је била веома чест симбол на накиту:

Накит у облику змије или онај са змијоликим украсима припада веома старој врсти украса, који је због изразите магијске, а делом и апотропејске симболике остао присутан у свим епохама, означавајући, између осталог, и видовитост и моћ прорицања. Познато је, наиме, да је византијско, и уопште средњовековно, друштво било веома сујеверно, да је веровало у пророчанства и снове, астрологију и магију, тако да не чуди то што су апотропејске функције представе змија, као и грифона, биле широко прихваћене (Бикић 2010, 119).

Ни на једном накитном предмету који је обрађен у овој публикацији нема представе змаја. Из овога би се могло претпоставити да орнаменти на херцеговом украсном накиту могу имати змијско или змијолико обличје. Будући да су шаркани одређени као витешки, претпоставка да су се на накиту на херцеговим грудима ипак налазиле представе змајева на први поглед делује могућније. Херпетоним *шарган* (и *шаркан*) у другој половини XV века сигурно се налази у српским говори-ма Захумља, Травуније и Дукље (у Старој Србији и пре XV века). Да није било тако, онда би се могло говорити о новијим језичким утицајима у то време. Пошто су варијанте *шарган* и *шаркан* са значењем ‘змија’ већ биле познате Србима тог времена (а не *шаркань*), ова лексема лако је могла попримити и семантику митолошког бића, чији се српски назив *змај* етимолошки наслања на општи херпетоним *змија*.

⁶ Не постоји полуглас иза сугласника р као што представља Љ. Раденковић. На крају речи меки полуглас је имао тзв. слаб положај, није се изговарао од XI века и писан је по ортографској традицији.

Четврто, лексема *шарган* – за коју Хадровић, нажалост, не даје никакав податак – аутора подсећа на *шарга* и *шаргаст* ‘шарен’, и ту је у праву. Само подсећа, али етимолошки нема везе с мађарским именовањем за жуту боју *sárga*, за које мађарски етимолози тврде да је прототурског порекла. Да погледамо значења ових речи у српском језику. РЈАЗУ за именицу *шарга* даје дефиницију ‘назив домаћим животињама шареним, у којих жута боја превладава; од мађарске ријечи *sárga* (жут)’ и саопштава да се ова реч налази под ‘имена туђа или сумњива’, те међу примерима за овакве животиње могу се наћи кобила, коњ, во, јарац или свиња, док се за *шарго* – иако су повезани – налази мало другачије значење ‘име шареној животињи’, такође за придев *шаргаст* стоји само ‘исто што *шарен*’, што се не слаже са значењем полазног облика *шарга* (било би очекивано ‘шарен /о шареним домаћим животињама код којих преовлађује жута боја/’, али није тако). У РМС именица *шарга* такође значи ‘име шареним домаћим животињама код којих преовлађује жута боја’, док насупрот овоме Милош Московљевић даје прецизније значење ове речи – ‘шарен во и име таквом волу’ (Московљевић 1990).

Да се *шарга* не односи на домаће животиње код којих преовлађује жута боја већ искључиво на шарену јединку, потврђује богата дијалекатска грађа. *Речник ужичког говора* за *шарго* и *шаргоња* даје дефиницију ‘име шареној животињи’ (Цветић 2014), говор Качера има *шарга* ‘во с разнобојним шарама по телу’ (Петровић, Капустина 2011) као и антропоним *Шарга* ‘породични и лични надимак’ (Јахимовић, Петровић 2003), такође у околини Пријепоља *шарга* ‘бик шареног крзна’⁷ (Петровић 2013, 419), затим РСГВ, који је територијално ближи мађарским утицајима, нема значења у вези са жутом бојом – *шарга* ‘во шарене длаке; нераст шарене длаке; коњ шарене длаке’, па *Речник радимског говора* под лексичким језгром *шара* доноси реч *шарга* ‘во’ (Томић 1989), исто тако у мачванском говору (Николић 1966, 300), а у пиротском говору *шаргав/шаркав* значи ‘прожет шарама, шарен’ (Златковић 2014), док се на ширем подручју ових говора за белу овцу која има црне тачке по брњици и ногама каже да је *шаргава* (Богдановић 2019). У Ускоцима *шарга* је ‘кокош шареног перја’, *шаргиш* ‘шарениш’, док придев *шаргас* значи ‘шаренкаст’ (Станић 1991). Богата рукописна дијалекатска грађа Слободана Реметића у Ковачићима садржи лексема *шарга* ‘хип. од волујског имена шароња’ и *шаргаљ* ‘шарено свињче’ итд. Ако је мотивација свим овим речима била шареност животиње, поставља се питање одакле глас *г* у основи *шар-*. Будући да су лексема *шарга/шарго* и *шаргав* потврђене махом у дијалекатским зонама које данас не познају херпетоним *шарган*, може се помислити да овај глас има секундарно постање, односно да је настао од *к* контактном асимилацијом (*шарк-* > *шарг-* као *шаркија* /од тур. *şarkı* > *шаргија*) или чак да је можда постао укрштањем с *пиргаст/пиргав* ‘пегав, шарен, с црним и белим пегамма’ и *пирга/пирго* ‘пиргаста, шарена домаћа животиња’. Народном етимологијом повезано је значење облика *шарга/шарго* и *шаргав/шаргаст* те је и херпетоним *шарган* посматран као ‘шарена змија’. Да ли су ови називи за шарене домаће животиње заправо остаци херпетонима *шарган*?

Поред записа Д. Хирца за назив змије *шаркан*, који се везује за врсту *V. ammodytes*, налазим још једну потврду овог лексичко-семантичког склопа у необичној

⁷ Овде треба нагласити да тело домаћег говечета *Bos taurus* није прекривено крзном.

књижи у издању усташке емиграције у Аргентини. У питању је роман Антуна Бонифачића⁸ *Бит ћете као богови*. Радња прати комунистичког убицу који је задужен да за време рата смешта политичке противнике у немачке логоре и да се стара да буду ликвидирани. После рата сукобљава се с Александром Ранковићем, који има за нимљив и необичан надимак:

Дан на дан сједе му [А. Ранковићу – прим. Д. М.] у соби руски генерали, говоре о диалектици и дају упуте, а он их не подноси као ни Биелорусе ни царске генерале. Не воли ни њихове пијане приче ни безкрајне извјештаје. Њега зову 'Шаркан', јер као најбржи планински поскок скаче на непријатеља и ликвидира га прије него што крене оком (Бонифачић 1950, 60).

Мало даље у тексту аутор наглашава понашање високог комунистичког функционера: „Аца Ранковић је био одлучан и спреман на скок као прави шаркан” [подвукао Д.М.] (Бонифачић 1950, 66).

Несумњиво је да је реч *шаркан* овде употребљена да означи европску најопаснију отровницу *V. ammodytes*. Обратио сам се Бојану Димитријевићу, историчару који се детаљно бавио биографијом Александра Ранковића. Никад није чуо да је неко Ранковића звао другачије него Марко или Лека, односно према предратној фалсификованој легитимацији – Момчило Перишић. Б. Димитријевић мисли да А. Бонифачић није релевантан за тумачење Ранковића. Ако је то заиста тако, ако је аутор овог романа А. Ранковића у списатељској слободи произвољно и пристрасно назвао Титовог најближег сарадника шарканом, онда се поставља питање где је чуо за овај херпетоним. То, нажалост, не можемо знати. А. Бонифачић је рођен на острву Крку, у чакавској средини, а основно и средње образовање је стицао у Истри. У речнику Крка не постоји реч *шаркан*, тамо се змија отровница назива *кашка* (Махуља 2006), док се у Истри каже *модрас*, *поскок*, *гад* и општи назив *змија* те *каца/качка/кашка* (Филипи – Буршић Ћудичи 2019). Дакле из језичког искуства А. Бонифачића а не из његовог родног говора извучен је овај херпетоним.

Рецимо и то: у мају 2022. године у Благају (Херцеговина) од Мустафе Голоша (1958), угоститеља из овог херцеговачког места, чуо сам да је он од људи у Невесињу и Гацку слушао како за поскока говоре *шаркан*. Према мојим теренским подацима, у овим местима и њиховој околини за ову змију употребљава се облик *шарган*.

Велики речник страних речи и израза Ивана Клајна и Милана Шипке доноси реч *шаркањ* (мађ. *sárkány*) покр. ‘змај, аждаја’ (Клајн–Шипка 2006). Не постоји, нажалост, податак о томе у ком крају је забележен овај дијалектизам.⁹ РСГВ пак једино у Румунији у Сеппетеру (или Велики Семпетар) бележи – *шаркањ*

⁸ Био је управник одељења за културне везе Министарства вањских послова НДХ. Након рата емигрирао је у Јужну Америку, где је с Винком Николићем, такође усташким емигрантом, године 1951. обновио часопис *Хрватска ревија*, а 1973. године био изабран за председника усташке организације Хрватски ослободилачки покрет.

⁹ Упитно је присуство дијалектизама у речницима оваквог типа.

‘ваздушни вртлог’. Ни у једном другом српском речнику не налазим *шаркан/шаркањ* са митонимским значењем.

Постоје, ипак, покоји њени трагови у топонимији¹⁰ и антропонимији. Године 1662. у тадашњој Јужној Угарској један од предводника српских трговаца био је извесни *Ђорђе Шаркањ*, који се обраћа Царској дворској комори „да се Србима врати неправедно одузети новац” (Ивић 1929, 257). Ово презиме – које је потврђено и код православног и код католичког становништва у Хабзбуршкој монархији – облички је настало под угарским утицајем, и то само у оном делу који се тиче фонетике, односно крајњег гласа, а очувало се и у наше време. Сама реч *шаркан* доспела је у мађарски језик под словенским утицајем.

С друге стране, у околини Козарске Дубице, у селима Драксенићу и Јошику, данас има неколико православних породица с презименом *Шаркан*, које потичу из засека *Шаркани* у Гуњевцима, десетак километара југоисточно од Козарске Дубице. Преци Шаркана некад су се презивали Радичевић; избегли су – након пада ових крајева под турску власт у првој половини XVI века – у Свињаревце, село које се налази десетак километара јужно од Вуковара. Након слабљења турске власти вратили су се у околину Дубице, али под другим презименом – *Шаркан*, које су узели пре повратка како се не би знало ко су и одакле потичу. Ово породично предање чуо сам од Гојка Шаркана (1950) из Јошика у октобру 2022. године, када сам боравио у Драксенићу и Јошику како бих сазнао нешто више о презимену *Шаркан*. Тај антропоним Радичевићи су могли чули у тадашњој Краљевини Угарској у мађаризованом облику *Шаркањ*.

У Словачкој се, близу границе с Мађарском, налази мађарско село *Шаркан*, које се 1773. године помиње као *Sárkany* (Majtán 1998); Мађари ово село данас зову *Sárkányfalva* ‘змајево село’, односно *Змајево*.

У Румунији је близу Брашова смештено село *Шеркаја* (рум. *Șercaia*); мађарска мањина ово место зове *Sárkány*, на грбу села налази се змај, а на старом грбу то је била криловита змија (в. слику 1).

У Мађарској, између Ђура (мађ. *Győr*) и Стоног Београда (мађ. *Székesfehérvár*), налази се село *Bakonysárkány*. На грбу села такође се налази змај као на грбу румунске Шеркаје. Немачка мањина ово место зове *Schargan*; у овом топониму крије се старији српски облик. Мађарски топоним *Bakonysárkány* може се превести као *Бакоњски Шаркан/Шарган*. Бакоња (мађ. *Bakony*, транскр. *Бакоњ*) јесте брдовити масив у Задунавској Мађарској, који је смештен северно од Блатног језера и који је некада био изразито шумовит. У овом крају многи топоними образовани су помоћу присвојног придева *бакоњски*: *Bakonynána*, *Bakonybél*, *Bakonysernye*, *Bakonyoszip*, *Bakonyszentlászló*, *Bakonytamási*, *Bakonyság* итд. Занимљиво је да се апелатив *бакоња* у српском језику тумачи као аугментатив од *бак* ‘неушкوپљен во, бик’ с метафоричним значењем ‘јак човек, велики господин’ (Скок 1971, I, 95), мада се и волу даје овакво име. Облик *бак* специфичност је само српског језика, док је онај други – *бик* – општесловенски. Зооним *бак* сусреће се

¹⁰ У околини Великог Гаја у Банату у XVIII веку постојао је потес *Шаркањ* (Поповић 1955, 104), док се данас у Специјалном резервату природе „Горње Подунавље” (код Бачког Моноштора) налази локалитет истог имена (Војводинашуме 2020, 22) итд.

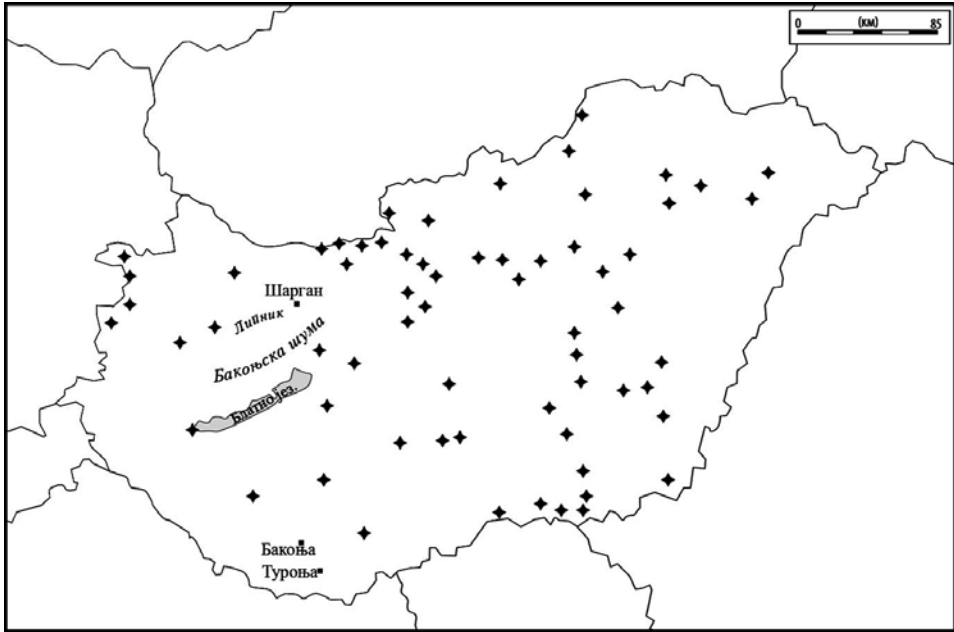
Слика 1. Стари грб Шеркаје

махом по западним зонама српског језика, нпр. Змијање, Далмација, Пива, Дробњац, Ускоци, Пљевља, Загарач итд.¹¹ У мађарском језику такође постоји лексема *bak* ‘јарац; мужјак неких домаћих животиња’, коју мађарски етимолози доводе у везу са средњовисоконемачким *bos* или баварским *bock* (ESz 2006). С обзиром на искључиво српско порекло облика *бак* и њену фонетску подударност с мађарском посуђеницом, нејасно је усмеравање на немачке утицаје. Ово тешко прихватљиво појашњење још је непоузданије ако се има у виду чињеница да на простору мађарског дела Барање, у околини Печуја, постоји насеље *Бакоња* (мађ. *Bakonya*). У непосредној близини налазе се села која су се некада називала *Косово Поље*, *Бистрица*, *Козар*

итд. У топониму *Бакоња* апелативна основа *бак* не односи се на домаће говече, него на изумрло дивље европско говече *тур* ‘*Bos primigenius*’, чији је последњи примерак угинуо у XVII веку. У раном средњем веку крда тура живела су у Панонској низији у шумским мочварним пределима, какви су управо били обронци Бакоње према Блатном језеру. Јужно од Печуја, на само 15 км од Драве, смештено је село *Туроњ[a]* (мађ. *Túröny*), што би одговарало творбеном образовању *Бакоња* (*тур* + *-оња* = *бак* + *-оња*).¹² Први облик није непознат у српском народу: јужно од Ваљева, између селâ Пријездића и Мратишића, налази се врело *Туроња*. У Мађарској, у Карпатском басену, тур је изумро између IX и X века (Vörös 1985, 219), дакле у време досељавања Угара у Европу. Мапа распрострањености налаза остатака тура у Мађарској током холоцена (период од пре око 11 000 година до данас) показује да се ово дивље говече сретало управо на посматраном подручју Барање и Блатног језера (Nemeth et al. 2017, 41), дакле тамо где се налазе оба ојконима *Бакоња* и *Туроња*, као и ороним *Бакоња* (в. карту 1).

¹¹ У скупину оронима који су мотивисани зоонимом *бак* на српском језичком простору могли бисмо, вероватно, сврстати назив планине *Бакој* у Конавлима, затим *Бакова планина* у околини Рековца, планински врх *Бакова главица* код Дрvara итд.

¹² И. Клајн извлачи податак да су „старији граматичари обавезно помињали употребу овог суфикса [-оња – прим. Д.М.] за волове” (Клајн 2003, 177). У контексту ових тврдњи треба свакако поменути лексеме једнаког семантичког садржаја и истог творбеног типа: нпр. *гривоња* ‘име гривастом волу’, *сивоња* ‘во сиве длаке’, *рогоња* ‘во великих рогова’, *медоња* ‘во риђе, медасте длаке’, *рудоња* ‘во рудасте (гушће и жућкасте длаке)’, *зекоња* ‘зекаст во’, *бикоња* ‘име бику; аугм. од *бик*’ итд.

Карта 1. Крстићем су означени локалитети на којима су нађени остаци тура¹³

С друге стране, истраживања у Србији откривају да је на налазишту Петница – које се налази мање од 10 км од врела Туроња – постојао континуитет станишта ове дивље животиње из касног неолита, енеолита, бронзаног доба, а недалеко одатле (Бранговић – локалитет „Јеринин град”) и из рановизантијског периода (Vuković 2021, 227). Мотивација свих наведених топонима прилично је прозирна.¹⁴

Да би се схватило стварно порекло ових речи и топонима на данашњој мађарској територији, треба се на овом месту присетити које су природне границе Барање и који је народ тамо живео пре доласка Угара у Панонску низију, о чему је детаљно писао прота Стеван Миханчић, историчар и географ:

¹³ Све карте израдио је географ Иван Матејић.

¹⁴ А. Лома каже да је -оња стари суфикс с експресивним карактером и да у творби топонима није уобичајен [има насеље *Радоња* на Кордуну, вероватно антропонимског порекла – прим. Д.М.], те да код хидронима *Туроња* у Колубари није у питању „одређење извора као места око којег има животиња дате врсте”, као код топонима *Турија*, *Турјак*, *Турово*, „него његово поистовећење са животињом, метафорична ознака периодичног врела као ’дивљег бика’ због буке коју је при својим сезонским провалама стварало, а која је наше претке подсећала на турову рику” (Лома 2003, 112). Овај пресушни извор у кратком периоду током године из пећине добије велику количину воде која надалеко хучи. Паралеле *Туроња* и *Бакоња* у Барањи сасвим сигурно нису мотивисане буком коју је правило ово дивље говече. Може ли се размотрити антропонимско порекло ових топонима или су они ипак мотивисани негдашњим већим присуством изумрлог папкара на том простору?

Под именом Барање Срби становници овдашњи разумели су сав онај простор између Дунава и Драве на коме су Срби у прошлости становали. По схваћању Срба барањаца Барања је онај трокут између Дунава и Драве, коме је основа замишљена линија од Дунава преко Блатног језера па до Драве, без обзира на административну поделу жупанија у том пределу. Овај предео по природи својој сачињавао је од увек једну целину, одељен од осталих крајева Дунавом и Дравом и слаповима Блатног језера, који се продужују скоро до Дунава и Драве са узаним пролазима. [...] У овом пределу становао је од најстаријих запамћених времена народ српски, кад у већем, кад у мањем броју, сачињавајући праседиоце ове земље (Миханчић 1937, 9).

Да су Срби некад насељавали и простор северно од Блатног језера, сведоче управо ороним *Бакоња* и ојконим *Шарган*, али и дримоним *Липник*,¹⁵ који сам пронашао на аустроугарској војној карти из XIX века – односио се на липову шуму недалеко од Шаргана. Сведочанство о српском именовању рељефа у Барањи дају још неки ороними: планина *Мечка* (у подножју је смештено село *Српска Мечка*), затим *Вилањска брда* (највиши врх *Ршањ*) итд.

[Мала дигресија. У својој другој књизи народних песама босанскохерцеговачких мухамедоваца Коста Херман даје песму из Мостара *Женидба Ахмед-бег Везировића* (Херман 1889), у којој се помињу *Шарганово врело* и планина *Бакоња*:

Кад су плацом и сокаком били
Испод куле будимског имама,
Угледа их Фата са пенцера,
Она лети на т'јесне сокаке,
Под Ахмедом коња ухватила:
Хеј Ахмеде, будаласта главо,
Што ће теби Новкиња дјевојка
Од Новог Златија дјевојка,
Кад дјевојка своје среће нема,
Јер дјевојка са Влахом ашикује,
Из Котара с' влашкијем сердарем,
Са ђидијом, Закарић Илијом.
Седам су је пута проводили
Под Бакоњу, зелену планину,
На широко поље Златарево,
А студеном врелу Шарганову,
[...]
Бирдем Хусо узјаха алата,

Под Бакоњу коња изгонио
На широко поље Златарево,
Код студеног врела Шарганова,
[...]
А ја ћу ти ускочити млада,
Баш у твоју равну Далмацију.
Ја ћу сићи до равна Котара,
Ја ћу теби бити невјестница,
За твог брата млађега Тадију.
Кад су свати коње узјахали,
Путујући, конаке чинећи,
Низ четр'ест кланца ударише,
Кад су били врелу Шарганову,
Ту су Турци коње заставили,
И шехитим' куран проучили
Код онога врела Шарганова.
Куд год ишли, до Новина сишли.
У Новину три ноћи ноћише

Ћенана Бутуровић, приређивач каснијих издања Херманове збирке, у регистру географских назива *Шарганово врело* смешта у Далмацију и каже да је овај

¹⁵ Насеље с именом *Липник* постоји близу Гацка, Карловца, Илијаша итд. У Босни се налази манастир *Липник*.

топоним неубициран (Херман 1990, 697). Она је своју тврдњу о далматинској припадности хидронима сигурно засновала на томе што је у песми влашки сердар Илија Закарић пореклом из Котара и на томе што је Фата из Будима обећала да ће ускочити у равну Далмацију и удати се за Илијиног млађег брата. Топоними *Бакоња*, *Златарево поље* и *Шарганово врело* у песми се доводе у везу с Новином. Ђ. Бутуровић још тврди да је Новин заправо Босански Нови (данас Нови Град).

Овај топоним никако се не може односити на град на северозападу Босне. Будући да Новкиња девојка ашикује с влахом (Србином) Илијом, Новин се сигурно налази у близини Равних Котара, где је лако остварљива блискост између двоје младих. Дати ојконим у вези је с Новиградом у Далмацији, који заузима положај у једној малој ували на брду изнад Новиградског мора, где постоји тврђава из касног средњег века и где је током историје често било сукоба између Турака и хришћана. Будући да девојку Новкињу седам пута проводе под планину Бакоњу, на широко Златарево поље и код студеног Шаргановог врела, те да су турски сватови даље стизали само у Новин када су застали код Шаргановог врела, рекло би се да су ова три топонима заиста у вези с простором између Равних Котара и Новиградског мора.

Будим из песме односи се на утврђени град код Подградине у Далмацији, који гледа на Новиградско море и Поседарје. *Подградина* је назив добила управо по свом положају у односу на оближње узвишење *Градина*. Таквих градина некада је било више у овом крају, а једна од њих јесте и Будим.

Далматинци су током XVII и XVIII века (вероватно и раније) познавали и херпетоним *шарган* и антропоним *Шарган*, те је засигурно неки извор на том простору носио (или још увек носи) назив *Шарганово врело*. С друге стране, Мирјана Детелић, истраживач српског фолкора и епике, овај хидроним не види као стваран,¹⁶ сврставајући га у епске (Детелић 2009, 469) и истичући важност извора као географског појма у епизи:

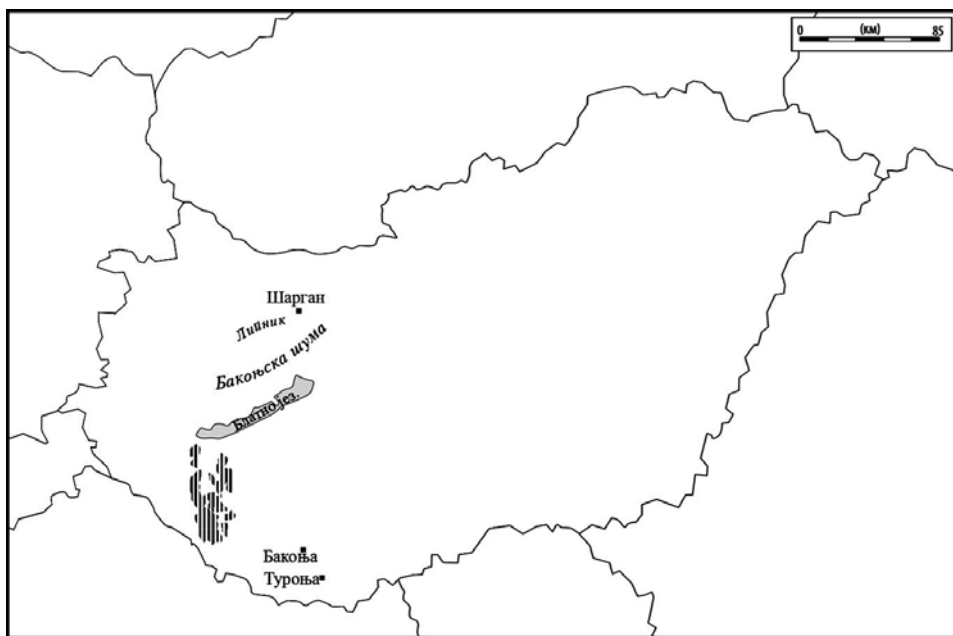
Како је већина песама записана у 18. и 19. веку, осим овде наведених примера, много је више случајева у којима извори (бунари, студенци, врела) имају значај географске локације. Они у том контексту имају имена која се изричито помињу у песмама: вода Студенац (Вук VIII, 18), Вучи Студенац (СМ 170), Шарганово врело (КХ II, 61), бунар Сибињанин Јанка (МХ II, 1) (Детелић 2013, 227).

Ово мишљење се не може односити и на хидроним *Шарганово врело*. С обзиром на то да је народни певач који је испевао ову песму пореклом из Мостара, њему је сигурно био познат херпетоним *шарган*, те је – и у том смислу – назив овог извора њему био лако прихватљив и пријемчив. Пошто прва компонента хидронима има облик присвојног придева, највероватније се ради о особи *Шаргану*, а не о змији *шаргану*. Постојање особе с овим именом/надимком потврђено је у XVII веку у Исламу Латинском. Многа врела на овом штокавском простору (и икавском

¹⁶ Ово је сасвим разумљиво пошто ауторка није имала могућност да се упозна с херцеговачком херпетонимијом и антропонимијом и њиховим преносом на простор Далмације.

и јекавском) имају управо такво образовање: *Чозино врело*, *Драгашево врело*, *Блажино врело*, *Ћустино врело*, *Крушково врело*, *Жутино врело* итд.

Откуд лексема *шарган* у том делу данашње Мађарске? Да ли се претпостављени топонимски пар из северне Далмације – *Бакоња* : *Шарганово врело* – може довести у везу с паром северно од Блатног језера – *Бакоњ[а]* : *Шарган*? Оно што се сигурно зна јесте то да на целој територији Мађарске није потврђено присуство врсте змије *V. ammodytes*; херпетофауна ове земље познаје само две змије отровнице: *V. berus* и *V. ursinii* (подврста *V. u. rakosiensis*). Обе отровнице имају веома ограничену распрострањеност у Мађарској. Један од ареала који захвата *V. berus* јесу западни рубови Барање, смештени југозападно од Блатног језера (в. карту 2).¹⁷

Карта 2. Шрафирани ареали означавају распрострањеност врсте *V. berus* у западном делу Мађарске

Ако се одбаци идеја о могућем преносу топонима из Далмације, сме ли се помислити да су стари Срби у Барањи врсту *V. berus* називали *шарган*, те да су, населивши подручје северно од Блатног језера, са собом донели ову реч и тако именovali насеље које су основали?

Према мађарским изворима (рецимо Vadász 1979, 269), име села *Bakonysárkány* први пут се помиње у оснивачком документу фехерварских крсташа с краја

¹⁷ На овом простору врста *V. berus* припада тзв. низијској популацији, која настањује речна плавна подручја, каква су, рецимо, обале Саве, Драве и Дунава.

XII века, и то у облику *Sarcajn*,¹⁸ што је потврђено у *Историјско-етимолошком речнику мађарског језика* (MNTESz III). Постање имена села доводи се у везу с мађарским личним именом,¹⁹ које потиче од мађарске именице *sárkány* турског порекла ‘чудовиште из бајке’. Село је било потпуно окружено шумом, а временом се ширило крчењем земљишта (Vadász 1979, 269–270). Даље током векова у сачуваним угарским документима долази до колебања назива села: у XIII веку *Sarkan*, а у XVI *Saarkan*. Различито записане верзије указују на то да ни у XVI веку у мађарском језику још увек није био завршен процес прихватања облика *šarkan* од словенског живља, те да та реч поприма свој облик и значење нешто касније, као и то да је Угарима посве био непознат изворни топоним *Шарган*, па су га записивали, тј. „помађарили” као *Sarcajn*, *Sarkan* и *Saarkan*. Мађарски топоним *Bakonysárkány* у савременом српском језику треба прихватити једино у његовом старосрпском облику – *Шарган*. Постојање српских топонима *Шарган* и *Бакоња* на тлу Мађарске може указивати на две међусобно супротстављене појединости. Прва би се односила на евентуално преношење топонима из удаљених српских крајева, рецимо из Далмације, а друга имплицира постојање изразито српских речи *шарган* и *бак* у давним временима на тлу данашње Мађарске и њихово потпуно нестајање са језичке сцене Срба у Барањи.

Данашњи говор Срба у мађарском делу Барање припада источнохерцеговачком дијалекту, али он је, према мишљењу књижевника Предрага Степановића (родом из Мохача), тамо почео доспевати почетком XV века, док најпотпунији подаци из XVI говоре да су српски војници граничари у подручје од Сигета до Печуја досељавани из горњег Подриња, Полимља, од Пиве, Таре и Неретве (Степановић 2000, 1108). Будући да су посматрани српски топоними, чије се порекло подудара с овим дијалекатским зонама, старији од тог периода, на шта указују многи детаљи – свакако из разматрања треба искључити њихов настанак у првим деценијама XV века па надаље. И *Бакоња*, и *Туроња*, и *Шарган* указују на велику старину ових топонима, њихово предугарско порекло и поткрепљују поменути Миханцићеву тврдњу да су Срби у овој земљи заиста чинили праседеоце.

У неким крајевима Украјине верује се да ветар представља зооморфно змијолико биће и да та змија после седам година постаје змај. Слично веровање налази се и код прикарпатских Украјинаца: „вртлоге ствара ђаво који је првих седам година био обична змија, а током трећих узастопних седам година израсла су му крила. Таквог великог крилатог змаја у закарпатском делу Украјине зову *шаркань*” (Гура 2005, 219). С друге стране, „Бугари”²⁰ из Баната верују да летећи змајеви (шаркани)

¹⁸ Измена српских топонима у угарским документима може се често сматрати вештачком, при чему је активност записивача увек била усмерена к мађаризацији назива. Како тврде сами мађарски истраживачи, „промени страних назива често је био циљ ‘боље значење’, ‘лепши изговор’, тежња ка ‘мађаризацији’ облика. Начин на који се то постиже је преинака у сазвучју, због несклада у звучању” (Прћић 1987, 44). Није само то био разлог мењања облика немађарских топонима од стране угарског племства: „По обичају маџарских великаша, имена људи и мјеста се увијек искривљују, ради поруге и понижења народа који су презирали” (Дегмецић 1977, 79).

¹⁹ Србиста Љубица Прћић каже да словенски топоними у Мађарској „као позајмљенице потичу доста ретко од личних имена, а чешће од општих именица, апелатива” (Прћић 1987, 44).

²⁰ Веома је упитна етничка припадност ових „Бугара”. Многи се данас идентификују као Срби.

пију из мора воду која одлази у црне облаке, а када се два змаја међусобно туку, онда из облака лије плусак” (Гура 2005, 217). С овим веровањима поклапа се значење речи *шаркан* код Срба у Сенпетеру (‘ваздушни вртлог’) (РСГВ 2019). У српском народу верује се да „једна од основних дужности *змаја* јесте да се бори са демонима *непогоде* и да штити свој крај од њих” (Зечевић 2007, 71).

У североисточној Србији и у северозападној Бугарској верује се да се (риба) шаран претвара у летећег змаја (Гура 2005, 54). У овим крајевима можда је дошло до спајања речи по сазвучју али различитог порекла и значења – *шаран* ‘риба’: *шаран* ‘змија’, па су се тако веровања за змију/змаја пренела на рибу шарана. Тако се у неким крајевима Српства верује да змај „постаје од шарана (рибе) кад напуни четрдесет година јер тад добије ноге и крила” (Кулишић и др. 1970, 153). Није ли логичније да змај постаје од змије, а не од рибе, и да је змија та која добија ноге и крила, а не риба чије је станиште у води, ван домашаја очију човека? (Стари грб насеља Шеркаје у Румунији има представу змије с крилима.) *Шаран* у веровањима у неким српским крајевима заправо је пореклом змија а не риба, али због истог облика речи у народној традицији сигурно је дошло до мешања назива и замене животиња. Повезаност змије и змаја веома је снажна у српској митологији:

Многи митолози су установили органску повезаност *змије* и *змаја*, и у томе реду *але*. За боље разумевање наше митологије казаћемо како *змија* и *змај* представљају вододелницу два митолошка система и то тако што а) *змија* одговара *хтоничном* – *старијем* и *прасловенском митолошком* супстрату, док б) *змај* одговара *антропоморфном митолошком* систему – као *млађем* и који се у митолошкој и поетској имажинацији народа обликује онда када је један народ сасвим конституисан као посебан изградивши државну организацију као форму заједничког живота (Петровић 1999, 70).

У другим крајевима српског народа верује се управо да змај настаје од змије: „Према другим изворима, у неким деловима српства верује се да змај постаје када змија напуни четрдесет година” (Петровић 1999, 78). Ова митска и лексичка преплитања утицала су на одсуство митонима *шаркан* са српског језичког подручја: змај је ипак настао од змије – и етимолошки и митолошки.

Паралеле у другим језицима показују изразито присуство митонима *шаркан* у њима. Пођимо од Даничићевог помињања чешког језика. У чешко-немачком речнику чешког лингвисте Јосефа Јунгмана друго значење за *šarkan* јесте ‘змај’ (Jungmann 1838). У историјском речнику словачког језика може се прочитати да је *šarkan* тур./мађ. ‘чудовиште из бајке у облику крилатог гуштера, змај’ (HSSJ). У мађарском етимолошком речнику (UESz) прва три значења одреднице *sárkány* распоређена су овако: 1. ‘врста змије’ (потврда из 12. века); 2. ‘врста морске рибе’; 3. ‘чудовиште из бајке, змај’. Овде се тврди да дата реч потиче из чувашког типа турског језика, из периода пре османског освајања: кумански облик *sazayan*. Он се налази у тзв. Куманском кодексу, који је настао на Криму у XIV веку и представља лингвистички приручник намењен католичким мисионарима за комуникацију с Куманима, односно кримским Татарима. Ова лексема у том кодексу има значење ‘змај; змија’. Амерички лингвиста Рој Ендрју Милер (Roy Andrew Miller) тврди да

је туркменско *sazayan* позајмљено у мађарски језик као *sárkány* (Miller 2000, 59), потпуно занемарујући старије упливе у мађарски језик из словенског окружења. Мађарски етимолози значење змије доводе у везу с турским **sāz* ‘мочвара’ те тврде да је у мађарски језик реч пренета као **šaraqan* или **šarqan* и да се можда првобитно односила на митолошко или бајковито чудовиште. Ова последња тврдња је нелогична, будући да су у језику зооними старији од митонима. Према *Историјско-етимолошком речнику мађарског језика* (MNTESz III), ова реч се помиње у мађарској култури први пут у XII веку као топоним у облику *Sarcajn*, затим у XIII веку опет као топоним *Sarkan*, затим 1372. године препознато у облику *sarkanýon* ‘на мамузи’ итд.; оно што је најбитније за ову тему, дата је несигурна потврда с краја XII века за *sárkány* ‘нека врста змије’. О пореклу лексеме *sárkány* стоји да се ради о старој страниој чувашкој речи, те се наводе куманско *saxagan*, кипчачко *sazayan*, османско *sazağan* ‘змај, велика змија’, чувашке потврде нису приказане; закључује се да су ове туркијске речи свакако изведенице те да је њихов корен нејасан. Чувашки **saraqan* пренет је у мађарски у облику **sarqan*. На крају се закључује да словачко *šarkan*, украјинско закарпатско *šarkań* и румунско *șărcăn* потичу из мађарског језика.

Руски слависта Глеб Пилипенко у свом раду о хунгаризмима у говору прекомурских и порапских Словенаца пише да је реч *шаркањ/шаркан* (Пилипенко 2019, 26–28) широко распрострањена код информатора у овим областима те да је она позната и другим словенским језицима Карпатског басена. Он каже да је ово вишезначна позајмљеница из мађарског језика; овде издвајам прво и основно значење – ‘бајковито змијолико створење са много глава које бљује ватру’. Даље Г. Пилипенко износи тврдњу да је мађарско *sárkány* стари турцизам чувашког порекла и то пореди с османским турским *sazayan* ‘змај, змија’. Руски слависта је ово порекло и значење извадио из *Историјско-етимолошког речника мађарског језика* (MNTESz III). (У доступним речницима савременог турског језика нисам пронашао реч *sazayan*. У *Речнику раног средњотуркијског* значења лексеме *sazağan* овако су распоређена: 1. ‘морско чудовиште’, 2. ‘змај; велика змија’ и 3. ‘змија отровница’ /Boeschoten 2022/. Касније ћемо видети да је *sazağan* вероватно кримскотатарски облик.) Затим Пилипенко наводи значење лексеме *šarkan* из *Речника старог књижевног прекомурског језика* – ‘змея’ (српски ‘змија’).²¹ Ово значење, међутим, није добро, јер у овом речнику за поменути реч стоји једино ‘змај’ (Novak 2015). У контексту умерене семантике лексеме *шаркан* у словенским језицима (закарпатски говори, словачки говори итд.) аутор помиње и значење из РСГВ код Срба у Војводини – ‘ваздушни вртлози’. Овде треба застати и појаснити да у овом дијалекатском речнику значење није дато у множини (треба ‘ваздушни вртлог’) и – оно што је још важније – облик *шаркањ* није забележен у српским говорима на тлу Војводине, него код Срба у Сенпетеру у Румунији, о чему је раније било речи. Српски говори на територији некадашње Југославије не познају помађарену варијанту *шаркањ*. Након овога руски слависта износи потпуно погрешне закључке:

²¹ У свом раду аутор прави јасну разлику између руских речи *змея* ‘змија’ и *змеј* ‘змај’.

Очигледно је да у недостатку директног контакта с мађарским језиком (нпр. у прекомурским и закарпатским говорима) изостаје митолошка конотација ове речи и асоцијација са змајем, а у први план улазе додатна значења која карактеришу човека (често негативно). Напротив, асоцијација са змајем сачувана је у активном контакту с Мађарима (Порабље, двојезичне општине у Словенији, Словаци у Мађарској)²² (Пилипенко 2019, 27).

Закључци Г. Пилипенка нису озбиљно промишљени нити чињенично утемељени. Заправо је мађарски језик од словенских језика у окружењу посудио лексему *шаркан* и њена значења (а не обрнуто). То показује, пре свега, чињеница да западнословенски језици и њихови говори познају изворни облик *шарган*. У *Речнику пољских говора* (Karłowicz 1907) потврђена је реч *szargan* ‘ђаво; можда је то неки бог из словенске митологије’. Аутор речника пољски етнограф и фолкориста Јан Карлович (Jan Karłowicz) о пореклу лексеме *шарган* у пољским говорима позива се на лингвисту Луцијана Малиновског (Lucyjan Malinowski), који у својој монографији о неким пољским дијалектизмима (Malinowski 1892), између осталог, разматра и трагове румунских и мађарских утицаја на говор православног сточарског народа Горала у Потхалу.²³

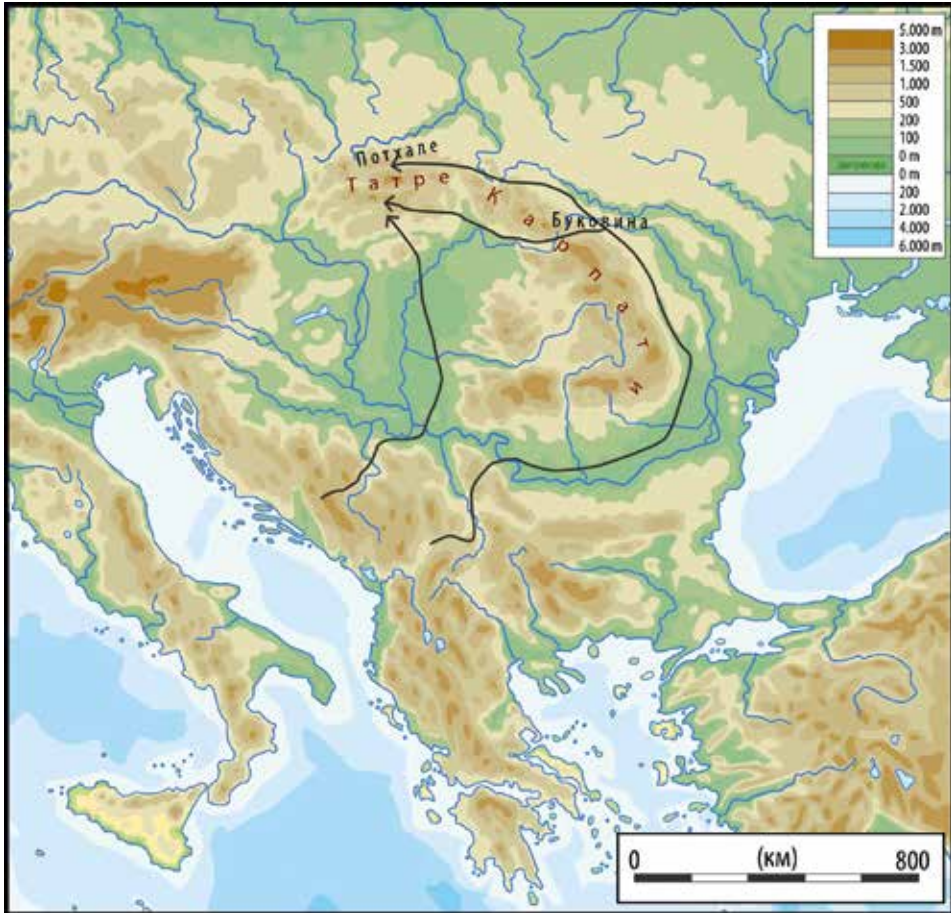
Ова етничка група изазвала је много расправа и полемика у пољској етнологији и историографији. Оно што се засигурно зна о њима јесте то да потичу с Балкана, а пољска наука назива их Власима,²⁴ односно поромањеним староседеоцима Балканског полуострва. Постепена колонизација високопланинских делова Румуније, Украјине, Словачке, Чешке и Пољске (пастирским) сточарским племенима с Балкана трајала је од XII до XVI века (Kłapyta 2013). Ове миграције донеле су у делове Пољске нову пастирску културу²⁵ и засигурно – нов језик. Једна од тих миграционих струја ишла је у XV веку преко Баната (в. карту 3).

²² Слободан превод Д. М.

²³ Потхале (Podhale) јесте регион који је смештен на крајњем југу Пољске, у подножју Татри.

²⁴ О термину *Влах/влах* треба рећи неколико детаља. Савремена хрватска пропаганда, на пример, покушава доказати да у турском делу Славоније у XVI веку није забележено присуство Срба, већ да су то у ствари били „православни Власи”, које су Турци довели из Старог Влаха, с Пештерске висоравни и планина око горње Дрине (Марковић 2002, 559–560). Овде би требало подсетити да „најобичнији назив за српске досељенике у Хрватску и Славонију током XVI. и XVII. века био је Власи (Valachi, Wallachen)” (Ивић 1922, 7). Мартин Брајковић, сењски бискуп с краја XVII века, у свом попису Лике и Крбаве из 1700. године католичко становништво на овим просторима назива Власима Буњевцима (Фајдић 2009, 91). Велики зналац и истраживач српске историје Милојко Веселиновић каже да је господа уз Јадранско море Загорце звала Власима, чиме су означавали прост српски народ: „Овај су назив наследили и Турци кад су дошли, а нарочито наши истурчени Босанци и Ерцеговци, да би се разликовали што више од своје браће хришћана зову их и данашњи дан *Власима* у погрдном и ружном значењу. Кад хоће ког Србина да нагрде, довољно им је да му кажу само: *Влах!* или *Влаше!* У истом значењу што и пашче” (Веселиновић 1888, 163). Турци се у својим пописима користе термином *влах* за православне Србе, избегавајући тиме употребу етнонима *Срби/Србин* да означе народ који је живео, на пример, у Старој Херцеговини или Старој Србији и који је био присиљен на миграције.

²⁵ Тако су, рецимо, ове миграције у нове планинске пределе пренеле дотад непознат начин живота, нпр. прављење сиришта, планинско овчарство, економску пастирску заједницу итд. Горали вековима уназад, па и дан-дanas, упражњавају балкански начин сточарења, тзв. трансхумацију, карактеристичан за српске ентитке просторе, пре свега за Херцеговину.

Карта 3. Миграције Срба у Пољску од XII до XVI века – урађено према Кларута 2013

Л. Малиновски у говору сточара Горала проналази неке речи румунског порекла или макар оне које су посредством румунског језика продрле у њихов говор.²⁶ Нејасно је, притом, како се у том романском наносу нашло мноштво старе пас-тирске лексике која „подсећа” на ону која потиче са српског језичког простора: нпр. *berka*, *byrka* = *бирка* ‘овца која бира храну’, *hotar* = *котар*, *koleba* = *колиба*, *kosar* = *кошар*, *kyrdel* = *крдо*, *mercha* = *мрцина*, *perć*, *pyrć* = *нрт(ина)*, *rokita* = *ракита*, *straga* = *струга* ‘ограђено место за овце на отвореном простору’ итд. У овом контексту треба поменути и лексику у говору исте етничке заједнице на тлу Буковине, регије између Румуније и Украјине: нпр. *lapawica* = *лапавица*,

²⁶ Пољски слависта Емил Калужњакки (Emil Kałużniacki) тврди да у пољским дијалектима „нема правих румунских речи” (Malinowski 1892, 17).

mliko = млеко, *bitka* = битка, *ujko* = ујко, *ujna* = ујна, *trina* = трина, *triešnia* = трешиња итд. (Greñ, Krasowska 2008). Најзад, на српско порекло поменутог етнонима – пољ. *Gorali* ‘горштакци’ – указује пољски историчар Вацлав Маћејовски (Wacław Maciejowski), говорећи о пољском именовању за шуму – *las*: „С ове стране Карпата, међу горштацима [*gorali*] Татри, а с оне стране, код Срба и Бугара, шума се зове гора” (Maciejowski 1865, 14).²⁷ Руски историчар и слависта Нил Попов, пишући о Горалима, каже: „Њихова игра (пљаска) одговара сасвим српском колу.²⁸ И ту је згодна прилика да Горал покаже своју окретност, своју јачину и брзину; ђипа високо, онда узме међу прсте тољагу (палку), на којој је швигар налик сикирици, па највећом брзином маше њоме изнад главе” (Попов 1882, 529). Пољски етнолингвисти, дијалектолози и етимолози имаће проблем да објасне откуд се у говору Горала нашао и искључиви српски херпетоним – *шарган*. Њега је Л. Малиновски сврстао у хунгаризме (Malinowski 1892, 25), будући да није имао увид у српске говоре, при чему је јасно да он тај свој став заснива на основу материјала који му је био доступан. Малиновски даје значење лексеме *szargan* ‘змај’ из ћешинског говора, у моравским говорима то је надимак, а *šarkan* ‘змај’; све ове потврде пореди с мађарским *sárkány* ‘змај’. Ћешин се налази на самом рубу подручја које насељавају Горали.

На стварно значење и право порекло лексеме *szargan/szarkan*, између осталог, наводи и горалска бајка *О бачу и шаркану* (*O bacy i szarkanie*) из околине словачког града Тренчина. Бајку је записао извесни Адолф Наке на основу приповедања једног Чеха, а објављена је на пољском језику. Записивач ове бајке ставља напомену код наслова у вези са значењем речи *szarkan* и *baca*, што јасно указује на то да пољским читаоцима оне нису биле познате: „Тако становници тренчинског краја зову неку огромну змију, чудовиште, нешто слично нашем змају; старешину пастира Горали на Татрама зову баса” (Naake 1862, 444). Овде је потребно рећи нешто подробније и о другој речи. *Речник пољских говора* лексему *baca* ‘овчарски пастир, овчар, током лета задужен за млађе пастире’ бележи једино на Татрама,

²⁷ Занимљиво је да се пореклом имена балканских Горала на једном месту бави и српски историчар Симеон Кончар: „У самоме Балкану живљаху Coralli и Bessi. Coralli именом својијем кажу, да су словенски Gorali, Gorali, Горштакци” (Кончар 1894, 506). РСАНУ има одредницу *горал* ‘горштак’, а као изворе наводи *Рјечник хрватско-талијански* (Парчић 1901) и *Рјечник илирскога и њемачкога језика* (Веселић 1853). Први речник нема одредницу *горал*, а потоњи има – ‘горанин’.

Још једна занимљива појединост: када је француски слависта Сипријен Робер (Cyprien Robert) на Француском колеџу (Collège de France) 1844. године од Адама Мицкјевича преузимао дужност професора словенских језика и књижевности, у приступном предавању, говорећи о својој потрази за првобитним словенским племеном, поменуо је, између осталих, и Горале, „чуваре националног карактера”, препознавши њихово право порекло: „Пошто сам најзад прешао Дунав, није ми требало дуго, да ту пронађем Козака из Украјине, Русина из Галиције, пољског карпатског Горанина и чешког судетског Горанина – једном речју – сва првобитна племена других словенских народа, дивно скоцентрисана у Илиру Балкана. Све што код осталих словенских народа живи још само у стању легенде и нејасног мита, још је у стању живог закона у тој непроменљивој и поетској Илирији. Није ли требало да закључим, да сам најзад додирнуо живу стену и земљу првог обликовања (словенске расе) и да су Срби Илирије заиста били најстарији међу Словенима?” (Луковић Пјановић 1993, 228).

²⁸ У питању је српска орска игра *пљескавице* или *пљаскавице*, која се игра у колу и у којој се играчи пљескају, чија је варијанта забележена у Боки (Врчевић 1889, 21). Веома наликује на игру *Сено, слама* – *зоб, зоб, зоб* (Ђорђевић 1907, 190).

с тим што даје и облик *bacza* [бача] ‘власник оваца, овчар’ (Karłowicz 1900). Петар Скок тврди да је *бач* ‘станар, планинар, главар пастирског стана у планини’ балканска реч која је преко румунских²⁹ номадских пастира прешла преко Карпата те да се не може знати ко ју је од кога посудио (Скок 1971, I, 85).

Овај пастирски термин, међутим, у облику *бач* широко је распрострањен на српској језичкој територији: у тимочком говору ‘сваки власник оваца у бачији’ (одатле *бачар, бачева, бачија, бачиште, бачијиште*) (Динић 2008), у пиротском ‘старешина овчара који чувају млечне овце (и козе) на испаша, одговоран за стоку и за људе’ (одатле *бачева, бачија, бачијар, бачијарџи, бачијиште, бачиџи, бачује*) (Златковић 2014), у лужничком ‘главни пастир у групи пастира који чувају буљук оваца на испаша’ (одатле *бачевина, бачија, бачијар, бачијарџи, бачијџи, бачиште, бачује*) (Ћирић 2018), у пастирској терминологији југоисточне Србије ‘радник на бачији који прерађује млеко’ (одатле *бачар, бачева, бачеож, бачија, бачијар, бачијарење, бачује*) (Богдановић 2019), док изведеницу *бачија* познају и говор Качера (Петровић, Капустина 2011), косовскометохијски говори (Елезовић 1932), војвођански (Чакан 2017), говори источне Херцеговине (Марић 2021) итд. Филозоф и писац Бошко Петровић каже да етимологија топонима *Бач* у Бачкој доказује да су на том месту од давнина живели Словени:

У Србији и Старој Србији се и данас употребљава реч бач место пастир, бачило за велики чопор оваца. Према етимологији те речи смемо, дакле, тврдити, да су на том месту, где је данас Бач, живели у стара времена словенски пастири, ту су им били и обори и торови, те су по својим пастирским торовима дали име Бач. Ту је била зацело стара словенска насебина. [...] Најстарији докуменат у ком се спомиње Бач јесте из год. 1094. Према томе ти Словени, који су основали то место и име му дали, живели су ту у доба пре 1094. год. [...] Но једно се ипак за извесно сме тврдити, да, од кад се зна за српско име, од то доба живе Срби у Бачу (Петровић 1911, 171).

Хрватски ономастичар Валентин Путанец смешта прво помињање овог насеља у VI век и каже да је „*Бач* врло старо насеље, које је с тим називом забиљежено 300 година прије доласка Магара у Панонску низију, управо већ године 535” (Путанец 1987, 51), у препису Јустинијанове наредбе, када се помиње у облику *Baciensi*. В. Путанец мисли да је у оригиналу стајало *Bagacensi*, зато што се сличан облик јавља касније, и да је топоним *Бач* настао од дужег облика *Багачин*, а не обрнуто.³⁰ Он своју тврдњу поткрепљује облицима који су записани у XII веку и који нису прецизно убицирани: *Bakasin* и *Pagatzion*, што га све заједно наводи на закључак да топоним *Бач* потиче – како он каже – од свесловенског *bagno* ‘мочвара’, не тражећи порекло овог ојконима у пастирској терминологији нити га повезујући

²⁹ Овде је појам *румунски* (~ *језик*, ~ *народ*) веома упитан будући да је тек након настанка комплексне мешавине која се назива *румунски језик* настао и сам румунски народ (Ђуvara 2004, 13). Велики проценат румунских речи има управо словенску основу (Петровић 2021, 162).

³⁰ Ово своје мишљење илуструје примерима у Бачкој са суфиксом *-ин*: *Апатин*, *Ђурђин*, *Темерин*, *Мошорин*, *Култин* итд., при чему, рецимо, није у обзир узео сличност облика *Baciensi* с топонимом у Срему – *Бачинци*, који се налази недалеко од Бача.

с другима исте основе на српском језичком простору (нпр. *Бачевица*, *Бачевци*, *Бачија*, *Бачевиште*, *Бачинац*, *Бачинци*³¹ итд.).

Двадесетак километара југоисточно од Битоља, данас уза саму границу између Северне Македоније и Грчке, налази се село истог назива – *Бач*. Српски антропогеограф Јован Трифуноски каже да је име овог села српска реч и да „потиче од речи *бачија*, имена пастирског стана” (Трифуноски 1998, 105). О овом ојкониму и самом апелативу П. Скок је раније говорио нешто другачије, пишући о топономастици јужне Србије:

Назив ми изгледа да је у вези са називом *бачило*³² који, како смо видели, врло често означава терене у планини. Како Бач није планинско насеље, ваља назив *Бач* тумачити као адјектив на -*јь* од *бач* 'Senner', главни чобан рум. *bacîi*, реч која ће по свој прилици бити илиро-трачкога порекла [...]. Али би се могло радити и о неком протобугарском називу који би се могао упоређивати са *Бач*, одакле име земље *Бачка*, мађарски *Bács*, назив који се доводи у везу са старо-турским *baça* 'eine würde'. Значење назива *Бач* било би место, посед који припада некоме бачу или некој протобугарској части (Скок 1933, 213).

Нешто касније Скок је кориговао своја размишљања у вези с топонимом *Бач* и у Бачкој и у Пелагонијској котлини код Битоља, доведши у везу овај ојконим с личним именом, а не с општом речи, уз другачији поглед на њено порекло: „*Bâc* је аварска (= печењешка или куманска) реч. Бач и Бачка објашњавају нам најстарију историју Словена. Становништво жупа је словенско, а заповедник њеног града Аварин” (Скок 1939, 109).

Ни Бач у Бачкој нити Бач код Битоља нису планинска насеља, па опет оба носе назив који је у вези с пастирима. Свака даља повезивања с протобугарским или прототурским наслеђем ове речи чине се тешко прихватљива, пре свега ако се у обзир узму и старина, и географска распрострањеност, и творбена продуктивност лексеме *бач* у српском језику и топонимији.³³ Најјасније о томе говори Ћ. Даничић, који мисли да ова реч није ни румунског, ни мађарског, нити турског порекла, већ да је у тим језицима њено порекло словенско те да долази од корена **bha*- 'ударати, силно бити, јако бити, старјешовати', а да је наставак исти као у хипокористцима

³¹ Чешки академик Хана Скалова (1897–1965, Hana Skalová), која се бавила историјском географијом, забележила је у близини данашњег Магдебурга у Немачкој насеље *Бачиници* (Skalová 1965, 14).

³² Фоклориста Марко Цепенков, родом из Прилепа, кога је бугарска пропаганда пригрлила бугарској науци и култури, забележио је у Прилепу пословицу *Со една овца бачило не бидуат* (Цепенков 1891, 246).

³³ У данашњој Северној Македонији код Кичева налази се село *Бачишта*, западно од Демир Хисара, на Плакенској планини, један локалитет назива се *Старо бачило*, док источно од Демир Хисара, код села Суводола, постоје остаци средњовековног насеља који се називају *Бачилиште*; уосталом, у целој Северној Македонији има много потеса с именом *Бачилиште*. У западној Бугарској, надомак Разлога, налази се насеље *Бачево*. Код села Скочине у општини Вучитрн на Косову и Метохији смештено је село *Бачка*. Истоимено село постоји и на Гори у општини Драгаш; недалеко одатле *Врбничка бачила* и *Журска бачила*. Два села – једно у Славонији, друго близу Крушевца – носе назив *Бачевац*, код Ваљева *Бачевци*, код Црне Реке *Бачевица*. У Конавлима је смештено село *Бачев До*, у Славонији *Бачин До*, код Костајнице *Бачин*, код Јагодине *Бачина*, у Срему *Бачинци*. У Топличком округу села *Бачић* и *Бачиновци* итд.

Михоч, Радич, Бучо (РЈАЗУ). У светлу овог тумачења треба упоредити у санскрту *bhāga* (од корена *bhag*) – у Ригведи и Ајурведи – ‘заштитник, господ’ > срп. *бог* или санскрт. *bhatta/bhattāra* ‘господар’ (Никић 2020), док је основно значење *bhāga* ‘давалац, онај који је милостив’.³⁴ Сме ли се онда тврдити да је и *бач(а)* – поред *шарган/шаркан* – српска реч?³⁵

У бајци *О бачу и шаркану* говори се о једном бачу који је у планини чувао овце.³⁶

Једнога дана у јесен, у време када змије иду у земљу да спавају, бач је, одмарајући се, испред себе угледао мноштво змија које су допузале до једне стене. Када су змије дошле до стене, свака змија је на свој жалац³⁷ узела по једну травку која је ту расла и њоме дотакла стену. Стена се отвори и змије, једна по једна, несташе у шупљини. Бач је устао, наредио свом псу Дунаву³⁸ да чува овце и рекао себи да мора видети која је то трава и куда су змије отишле. Узео је непознату травку, њоме дотакао стену, која се отвори, и коракнуо у пећину.

Зидови пећине блистали су од сребра и злата. На средини пећине налазио се златни сто, а на столу склупчана огромна стара змија. Око стола су биле све змије, спавале су. По-

³⁴ А. Лома износи поставку да се реч *бог* „првобитно употребљавала у значењу ‘удела, среће, богатства’ које још чува у неким својим изведеницама. Она је по пореклу изведеница од праие. глаголског корена **bhag-* ‘доделити, добити у део’ и могла је имати и пасивно и активно значење. У ведској религији *bhaga-* значи као апелатив ‘удео, благостање, имање, посед, срећа’, а као лично име означава бога уделитеља среће и благостања” (Лома 2005, 22). Према његовим речима, у индоевропским језицима реч *бог* има и значење ‘господар’, а ово значење дошло је касније под иранским утицајем. У *Санскртско-српском речнику* стоји такође да је *bhāga* име божанства који доноси благостање и љубав (Никић 2020, 706).

³⁵ Можда би у везу с овом лексемом требало довести и значења речи *бџиша* (одатле *бџишина*) ‘отац, родитељ; старији сродник; старешина у манастиру Хиландару’ и *баћа* ‘старији брат; отац, свекар, девер’, могуће и *баџа* ‘свекар’.

³⁶ Прилагођен и скраћен превод Д. М.

³⁷ У оригиналном тексту стоји *žqđlo*, лексема која у пољском језику означава жаоку/жалац осе. Може, међутим, имати и значење ‘змијски језик’, јер се верује да у себи садржи отров (SW 1927). И у српским дијалектима постоји исто значење речи *жалац* и исто веровање, нпр. у говору Црне Траве (*Змија у жалац држи отров*) (Стојановић 2010), Каменице код Ниша (Јовановић 2004), у Срему („Он [народ – прим. Д.М.] знаде, да змија има зубе, али му није познато, да уједа њима, већ тврди то за реп и језик, који у Сријему зову *жалац*, јер њиме змија тобоже бодје, као пчела својим жалцем”) (Хирц 1897, 298). Овде треба напоменути да у Срему није забележено присуство врсте *V. ammodytes*, већ само *V. berus* (Tomović et al. 2019). У српском народу се верује да змија „оним ‘рчавастим’ језиком, што њиме ‘сикће’ кад је ко нападне, уједа, и да у том ‘рчавастом’ језику има жалац па кад уједе кога, она остави тај ‘жалац’ те за то веле не може више него једанпут да уједе” (Милојевић 1884, 311).

³⁸ Занимљиво је помињање *Дунава* (*Dunaj*) као имена псу. Тренчин је удаљен од Братиславе преко сто километара, а од словачко-мађарске границе, где Дунав раздваја две државе – још више. Назив ове реке често се помиње у народном стваралаштву Словена, а хидроним *Дунав/Дунај* (облик са -в је српски) ушао је и у антропонимске основе већине словенских народа: „С обзиром на то да се у народном стваралаштву и митологији говори о Дунаву од граница јужних Словена у северној Грчкој па до северних Словена на Оњешком језеру, може се основано претпоставити да је *Дунав* унет у словенско духовно биће у давно време када је још постојала јака повезаност словенских племена. Све су ово довољно јаки докази да је лично име *Дунав/Дунај* било познато у прасловенској заједници и припадало општесловенском антропонимском фонду. Поред многобројних и ово може бити важан податак за поткрепљење хипотезе да словенске миграције нису ишле само од Дунава ка југу, на Балкан, него и од Дунава ка северу” (Грковић 1985, 104).

што је мало разгледао пећину, која му се допала, бач се сетио својих оваца и пожелео да оде. Стена се затворила за њим и он није знао како да изађе. Пошто није могао изаћи, одлучио је да спава. Умотао се у гуњ,³⁹ легао на земљу и заспао. Пробудили су га бука и шуштање. Мислио је да спава у колиби.⁴⁰ Мноштво змија је гмизало око златног стола и питало стару змију: „Је ли време?” Након неког времена стара змија каза: „Време је!”, сиђе са стола и отпуза према излазу из пећине. Све змије пођоше за њом. Утом усташе и бач те крену за њима. Стара змија је додирнула стену, она се отвори и све змије изађоше из пећине. Покушао је и бач, али се стена затвори пред њим. Велика змија му сикћући рече да мора остати у пећини. Тада јој бач закука да има овце и злу жену код куће. Змија му одговори да ће га пустити ако се три пута закуне да ником неће рећи где је био и како је ушао у пећину. Бач то и учини. Када је стара змија пустила бача из пећине, запретила му је: „Ако не одржиш реч – тешко теби!”

Бачу су ноге заклецале када је схватио да се променило годишње доба: уместо јесени било је – пролеће. Бач је запомагао идући према својој колиби: „Целу зиму сам преспавао у камену! Где су моје овце? Шта ће моја жена рећи?” Угледао је своју жену, али пошто није био довољно спреман за њене грдње, сакри се у кошару.⁴¹ Док је седео у кошари, дође његовој жени леп човек и упита је где јој је муж. Жена је заплакала и рекла како је њен муж у јесен отерао овце у планину и више се није вратио, а да је пас Дунав дотерао овце. Она мисли да су га вукови појели, а босорке⁴² кости развукле. Утом је бач викнуо жени да не плаче, да је жив, да је преспавао зиму у кошари. Када га је чула, жена је одмах престала да плаче и почела да га проклиње како је неспособан. Рекла му је како је овце препустио божјој вољи и спавао целу зиму као гмизавац. Бач је схватио да жена има право, али није могао рећи шта му се догодило. Ћутао је. Лепи господин рече жени да бач није преспавао зиму у кошари, те му обећа много новца ако каже где је био.

Када се жена смирила и отишла, лепи човек је узео своје право обличје. Бач је препознао чаробњака с планине: имао је треће око на челу. Плашио га се више него своје жене. Чаробњак га упита где је био, шта је видео. Бач се бојао и старе змије и трооког чаробњака. Када га је чаробњак строгим гласом трећи пут питао где је био, бач је заборавио на своју заклетву. Рекао је где је био и како је ушао у пећину. Чаробњак је бачу наредио да му покаже и стену и травку. Када су стигли до стене, бач је откинуо травку и залепио ју је за стену, која се отвори. Чаробњак није желео да бач уђе у пећину, него извади неку књигу и поче да чита. Бач пребледе. Одједном се земља затресе, иза стене се зачу шиштање, па звиждук, и из пећине изађе жестоки шаркан у кога се претворила стара змија. Ватра му је избијала из уста, а глава му је била огромна. Репом је махао на све стране и кидао

³⁹ О балканском пореклу ове бајке сведочи и лексема *гуњ* (*gunie*), која означава стари горњи део ношње Јужних Словена, а њена употреба, према П. Скоку, могла би се свести искључиво на Балкан. У *Речнику полских говора* једно од значења речи *gunie* јесте и ‘горалски капут’ (Karłowicz 1901).

⁴⁰ Овде је аутор ставио напомену у којој објашњава шта је *колиба*: Горали у Татрама колибом зову склониште које пастири праве за време паше (Naake 1862, 445). Ово појашњење указује на то да је полским читаоцима било непознато ово значење, које се подудара са стањем у српским дијалектима.

⁴¹ У ауторовој напмени каже се да је *кошара* (*koszar*) ограда која окружује овце (Naake 1862, 446). Ово је још једна реч за коју је аутор дао додатно појашњење; она је такође типична за српску пастирску терминологију.

⁴² *Босорка* (< мађ. *boszorka*) ‘вештица’.

дрвеће. Чаробњак је рекао бачу да му набаци омчу око врата, пружајући му неки појас и не скидајући поглед с књиге. Бач је узео појас, али се плашио да приђе шаркану. Учинио је то тек када му је чаробњак подвикнуо више пута. Али тешко бачу! Шаркан се подвукао под њега и пре него што је могао било шта да смисли, седео је на шаркановим леђима. Змај је полетео с њим изнад шума и планина високо и далеко. Одједном је пао мрак и једина светлост била је ватра која је шикљала из шарканових уста и очију. Земља се тресла, камење се обрушавало. Шаркан је бесно махао репом ломећи све око себе. Био је то ужас над ужасима: бач је био напола мртав. Шарканов бес се смањивао, а бач је схватио своју грешку. Но то није било довољно, шаркан је хтео још строже да га казни. Уздигао се шаркан високо у небо све док бач није видео ништа осим сунца, звезда и облака. И тако су висили у ваздуху. Бач није знао шта да ради те пусти горке сузе. Молио је шаркана да се спусти на земљу. Камен би се сажалио над јадним бачом, али не и шаркан. Одједном је до бачових ушију допро глас шеве. Бач се обрадова. Када се птичица приближила, бач је замоли да одлети код Бога и да затражи његову помоћ. Шева је долетела до небеског оца и саопштила му бачову молбу. Бог се сажали над бачом, написа нешто златом на лист брезе, стави лист шеви у кљун и нареди јој да га баци на шарканову главу. Шева то и уради и за трен ока су и шаркан и бач слетели на земљу. Када је бач дошао себи, схватио је да седи код своје колибе и гледа у Дунава који чува овце. На врби је стајала зелентарка.⁴³

Бајка *О бачу и шаркану* повезује две врсте старешина: једног пастирског, другог змијског. Велика стара змија представља поглавара змија који се претвара у змаја. Тај мотив веома је чест у српском предању. Тихомир Ђорђевић у Мачви и Далмацији бележи веровање да је змај змијски цар (Ђорђевић 1958, 109) и да змије не завршавају смрћу, већ постају змајеви, док у Пољцима, Конавлима и околини Лесковца, на пример, змија постаје змај када наврши одређен број година (Ђорђевић 1958, 117–118). У српској народној традицији ретко се јављају прави змајеви: „Њима би по изгледу били најближи змајеви-змије” (Кулишић и др. 1970, 142). Змај је само последња фаза у животу змије: „По предању, змај је такође змија, али то је њен следећи, васкрсли облик; то је змија која се после 300 (или колико је већ предање одредило) година претвара у змаја као виши стадијум” (Богдановић 2007, 526). Змија и змај тесно су повезани у словенској митологији. Змај као измишљено створење има симболику животиње која је у вези са змијом. Не само да су њихови називи слични, готово исти, него их повезују и митолошка веровања (Гура 2005, 208). Прихватањем хришћанства Словени су стекли представу о змији као оличењу ђавола или ђаволског створа, што је касније утицало на то да се и сва веровања у вези с opakим гмизавцем пренесу на змаја.

Осмотомни *Речник пољског језика* такође бележи лексему *szargan* 1. ‘ђаво’, 2. ‘змај’, која се доводи у везу с моравским словачким *szarkan*, што – према ауторима – потиче из мађарског језика (SW 1915). Међу Кашубима⁴⁴ на северу Пољске (пет села педесетак километара западно од Гдањска) забележена је исто тако ова

⁴³ У питању је врста птице певачице *Carduelis chloris*.

⁴⁴ Кашуби су потомци Поморјана, старог словенског племена које је насељавало Померанију, историјску област северозападне средње Европе.

реч – *šargan*, чија су значења 1. ‘одрпанац’, 2. ‘несташно дете’ и 3. ‘зао дух’ (Sychta 1972). Моравски дијалекатски речник (František 1906) бележи реч *šargan* у значењу ‘одрпанац’, дакле као у кашупским говорима, док је *šarkan* ‘змај’. Етнолингвиста Рената Дзвигол тврди да је *шарган* кашупски назив за ђавола, а као пример наводи управо овај запис етнолога и лингвисте Бернарда Сихте и *Речник пољских говора* (Dźwigoł 2004, 132). У овом речнику, међутим, нема кашупских потврда. Прва два значења у кашупским селима вероватно треба довести у везу с пољским глаголом *szargać* ‘упрљати, уништити’ [уп. срп. *српгати* ‘силом одвојити; ишчупати; покварити’] одакле је изведено *szarganiec* ‘крпа’, *szarganica* ‘стари одрпани гуњ [код Горала]’, *szarganka* ‘отрцана девојка’ итд. Треће значење кашупског *šargan* може се повезати са стањем у горалским говорима (змија > змај > зао дух, демон, ђаво), а можда би и друго значење могло бити пренесено одатле [уп. срп. прен. *ђаво* ‘живахно, несташно створење’]. Код Иновроцлава у Пољској, у којем живе и припадници кашупског народа, у Кујавско-поморском војводству, налази се село Божејовице, где је 1933. године рођен пољски писац Мјечислав Шарган (Mieczysław Szargan). Ово презиме такође се доводи у везу с глаголом *szargać*. Чешки писац и историчар Антонин Котик (Antonín Kotík) у својој монографији о чешким презименима, расправљајући о суфиксу *-ан*, под презименом *Шархан* наводи да то потиче од *trhan* ‘(по)трган’, а у тај контекст ставља и лексеме *шарган* и *шаркан* ‘змај’, те тврди да је с појмом *змај* спојен и појам *тргати*, *расстргати*, али не појашњава како (Kotík 1894, 114).

Пољски слависта Роберт Волош (Robert Wołosz), пишући о мађарским речима у пољском језику, између осталог налази дијалекатски облик *szargun* ‘змај’, за који каже да га пољски речници не бележе, већ га је пронашао у једном раду о мађарским лексичким упливима у пољски језик из 1936. године (Wołosz 1989, 305). Такође Волош даје ћешински запис Л. Малиновског *szargan*, а у овај контекст ставља и, како каже, познату бајку *О бачу и шаркану*. Ту се аутор пита је ли ова реч забележена у пољском пре XIX века. Он повезује овај пољски дијалектизам с мађарским *sárkány* ‘змај’, такође и ‘гром’, те каже да је та реч давно значила ‘врста змије, рибе итд.’. Према Р. Волошу, у мађарском језику та реч се налази од XIV, а у локалним говорима већ од XII века. Тврди да поменута лексема долази из старотурског (вероватно чувашког) **šaraqan*, **šarqan*, што пореди с кипчачким⁴⁵ *sazayan*, односно османским *sazağan* ‘змај; велика змија’. С мађарским такође стоји словачко *šarkan*, украјинско закарпатско *šarkan*, румунско *șarcán* – свуда са значењем ‘змај’. Такође Волош наводи и белешку Л. Малиновског из моравских говора – *šargan* ‘надимак’. Пољски слависта очито није био упознат са изворним српским називом за поскока – *шарган*.

Нејасно је, такође, како се лексема *шарган* појавила у анализама руског синолога и турколога Јурија Зујева (Юрий Зуев), који владарску титулу *шарукан* ‘змај’ средњовековног племена Тухси објашњава везом са *шарганом*. Тухси су били племе изумрлог средњотуркијског језика који су насељавали Казахстан. Симбол овог племена био је змај, чији се симбол налазио и на њиховим новчићима (Зуев 2002,

⁴⁵ Кипчачки језици јесу огранак туркијских језика којим се говори у средњој Азији. Постоје његови трагови и у источној Европи (Украјина, Русија) и Турској.

156). У руским хроникама остала је забележена ономастика кипчаско-куманског порекла, где се, између осталог, налази име кнеза *Шарукана*: „Шарукан (< Шарган ‘Змај’, цар света мрака) – име куманског кнеза, поглавара династије Шаруканида” (Зуев 2002, 259). Шаруканов град је, између осталог, носио и име – *Змијев* (Зуев 2002, 156). Аутор, нажалост, не даје никакве податке о томе одакле је преузео лексему *шарган* и њено значење, нити се на основу неког другог показатеља може сазнати извор његовог тумачења и веза са сазвучним обликом *шарукан*. Можда овај његов податак потиче из рада украјинског оријенталисте Омељана Прицака, који антропоним *Шарукан* заснива на наводном протобугарском **šārkān* ‘змија; змај’ (Pritsak 1976, 28), са чиме се не слаже Р. Милер, који каже да иницијална морфема у овом сложеном имену може да се схвати као рефлекс протоалтајског **si, ār* ‘побелети, посветлети, пожутети’, у чувашком *šur-* ‘побелети’ итд. (Miller 2000, 70). Слависта Радмило Маројевић староруски топоним *Šarukań* (= *Шарукањ*, изведен помоћу форманта *-jъ*) тумачи као „поименичени посесивни придев од половачког⁴⁶ имена *Šarukanь*”, које је потврђено у староруским споменицима с почетка XII века (Маројевић 1985, 25). Оно што се сазнаје из анализе Р. Маројевића јесте да топоним *Шарукањ* „има потпуно словенску творбену структуру, иако је његова творбена база турско (половачко) лично име. Свој модел именовања градова Словени су применили и у називу града половачког феудалца” (Маројевић 1985: 25–26), али нема податка, нажалост, о пореклу тога имена.

Миграцијама српских сточарских племена из Старе Херцеговине, Старог Влаха и Старе Србије у периоду од XII до XVI века херпетоним *шарган* ‘*Vipera ammodytes*’ преко Баната и Буковине доспео је на простор Татри, где су опстали као етничка скупина која је у науци позната под именом Горали. Временом је тамо ова лексема променила и облик (> *шаркан*) и значење (‘змај’ – мистификовањем изгледа шаргана као страшне рогате змије која скаче), те се као таква проширила по околним говорима. Варијанта *шаркан* могла је настати још на Балканском полуострву, док је семантички преображај уследио због тога што поменута врста змије не живи у овом делу Карпата.⁴⁷ Ова промена утицала је и на нека народна веровања у многим културама. Постоје наговештаји да је српски народ на простору Барање (у данашњој Мађарској) знао за херпетоним *шарган* још пре доласка угарских племена у Панонску низију, те да је језички утицај на мађарске говоре могао наступити преко двеју грана словенских језика: јужнословенске, тј. српске (примарни) и западнословенске (секундарни). Тако је настао мађаризовани облик *шаркањ*. Све теорије о тзв. прототурском пореклу ове лексеме у мађарском језику и његовом утицају на западнословенске језике немају основа. Занимљиво је да нико од етимолога није поменуо српске језичке упливе нити се упознао са стањем у српском културном наслеђу, као ни са српском ономастиком (херпетонимијом, антропонимијом

⁴⁶ Руси Кумане називају Половцима.

⁴⁷ Поскока има само на југозападним обронцима румунског дела Карпата.

и топонимијом). На везу Горала са Србима ипак указују неки страни историчари и слависти. Многе појединости овде изнете само овлаш расветљавају ову неправедно запостављену заједницу пастира у српској науци и култури.

Литература

- Андрејић Ж. [Andrejić Ž.] (1999), *Витезови реда Змаја [Vitezovi reda Zmaja]*, Рача – Београд.
- Бикић В. [Bikić V.] (2010), *Византијски накит у Србији [Vizantijski nakit u Srbiji]*, Београд.
- Богдановић Н. [Bogdanović N.] (2007), *Змијски речник југоисточне Србије [Zmijski rečnik jugoistočne Srbije]*, „Српски дијалектолошки зборник“, књ. LIV, с. 521–547.
- Богдановић Н. [Bogdanović N.] (2019), *Пастирски речник југоисточне Србије [Pastirski rečnik jugoistočne Srbije]*, „Српски дијалектолошки зборник“, књ. LXVI/2, с. 637–739.
- Бонифачић А. [Bonifačić A.] (1950), *Бит хете као богови [Bit ćete kao bogovi]*, Буенос Аирес.
- Веселиновић М. [Veselinović M.] (1888), *Срби у Македонији и јужној Старој Србији [Srbi u Mačedoniji i južnoj Staroj Srbiji]*, Српство, бр. 20, с. 153–155, бр. 21, стр. 161–165, бр. 22, стр. 169–172, бр. 23, стр. 177–179, Београд.
- Веселић Р. [Veselić R.] (1853), *Рјечник илирскога и њемачкога језика [Rječnik ilirskoga i njemačkoga jezika]*, Беч.
- Војводинашуме [Vojvodinašume] (2020), *План управљања Специјалним резерватом природе „Горње Подунавље“ [Plan upravljanja Specijalnim rezervatom prirode „Gornje Podunavlje“]*, Сомбор – Петроварадин.
- Врчевић В. [Vrčević V.] (1889), *Српске народне игре [Srpske narodne igre]*, Дубровник.
- Грковић М. [Grković M.] (1985), *Прилог проучавању прасловенске антропонимije. Лично име Дунав [Prilog proučavanju praslovenske antroponimije. Lično ime Dunav]*, „Ономатолошки прилози“, VI, с. 101–104.
- Гура А. [Gura A.] (2005), *Симболика животиња у словенској народној традицији [Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji]*, Београд.
- Даничић Ђ. [Daničić Đ.] (1864), *Рјечник из књижевних старина српских [Rječnik iz književnih starina srpskih]*, Београд.
- Дегмеџић И. [Degmedžić I.] (1977), *Цар Мануел Комнен у Пожеги [Car Manuel Komnen u Požegi]*, „Вјесник Музеја Пожешке котлине“, 1, с. 75–82.
- Детелић М. [Detelić M.] (2009), *Епска хидронимија [Epska hidronimija]*, „Ономатолошки прилози“, XIX–XX, с. 449–521.
- Детелић М. [Detelić M.] (2013), *Епски бунари [Epski bunari]*, „Aquatica – књижевност и култура“, 122, с. 213–229.
- Динић Ј. [Dinić J.] (2008), *Тимочки дијалекатски речник [Timočki dijalekatski rečnik]*, Београд.
- Ђорђевић Т. Р. [Đorđević T. R.] (1907), *Српске народне игре [Srpske narodne igre]*, књ. I, „Српски етнографски зборник“, књ. 9, Београд.
- Ђорђевић Т. Р. [Đorđević T. R.] (1958), *Природа у веровању и предању нашега народа [Priroda u verovanju i predanju našega naroda]*, књ. II, „Српски етнографски зборник“, књ. LXXII, Живот и обичаји народни, књ. 33, Београд.
- Ђорђић П. [Đorđić P.] (1990), *Историја српске ћирилице [Istorija srpske cirilice]*, Београд.

- Ђувара Њ. [Ђувара Њ.] (2004), *Кратка историја Румуна за младе* [Kratka istorija Rumuna za mlade], Нови Сад.
- Елезовић Г. [Elezović G.] (1932, 1935), *Речник косовско-метоховског дијалекта* [Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta], свеска прва 1932, свеска друга 1935.
- Зечевић С. [Zečević S.] (2007), *Митска бића српских предања* [Mitska bića srpskih predanja], Београд.
- Златковић Д. [Zlatković D.] (2014), *Речник пиротског говора* [Rečnik pirotskog govora], Београд.
- Зуев Ю. А. (2002), *Ранние тюрки: очерки истории и идеологии*, Алматы.
- Ивић А. [Ivić A.] (1922), *О српском и хрватском имену* [O srpskom i hrvatskom imenu], Београд.
- Ивић А. [Ivić A.] (1929), *Историја Срба у Војводини* [Istorija Srba u Vojvodini], Нови Сад.
- Јаћимовић М., Петровић Д. [Jaćimović M, Petrović D.] (2003), *Ономастика Качера* [Onomastika Kačera], Београд.
- Јовановић В. [Jovanović V.] (2004), *Речник села Каменице код Ниша* [Rečnik sela Kamenice kod Niša], „Српски дијалектолошки зборник“, књ. LI, с. 313–688.
- Клајн И. [Klajn I.] (2003), *Творба речи у савременом српском језику* [Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku], други део: Суфиксација и конверзија, Београд.
- Клајн И., Шипка М. [Klajn I., Šipka M.] (2006), *Велики речник страних речи и израза* [Veliki rečnik stranih reči i izraza], Нови Сад.
- Кончар С. [Končar S.] (1894), *Прадомовина Срба* [Pradomovina Srba], наставак, „Стражилово“, 32, с. 504–507.
- Кулишић Ш., Петровић П. Ж., Пантелић Н. [Kulišić Š., Petrović P. Ž., Pantelić N.] (1970), *Српски митолошки речник*, Београд 1970.
- Лома А. [Loma A.] (2003), *Пролећна рика дивљег бика* [Prolećna rika divljeg bika], „Колубара, велики народни календар за просту 2003“, књ. 13, с. 109–113.
- Лома А. [Loma A.] (2005), *Стара словенска религија: један лични поглед из компаративног угла* [Stara slovenska religija: jedan lični pogled iz komparativnog ugla], „Зборник Матице српске за књижевност и језик“, књ. LIII, св. 1–3, с. 9–27.
- Луковић Пјановић О. [Luković Pjanović O.] (1993), *Срби... народ најстарији* [Srbi... narod najstariji], Београд.
- Марић Н. [Marić N.] (2021), *Рјечник источнохерцеговачких матичних говора* [Rječnik istočnohercegovačkih matičnih govora], Требиње.
- Марковић М. [Marković M.] (2002), *Славонија: повијест насеља и подрујетло становништва* [Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva], Загреб.
- Маројевић Р. [Marojević R.] (1985), *Прилози творбено-семантичкој реконструкцији староруских топонима* [Prilozi tvorbeno-semantičkoj rekonstrukciji staroruskih toponima], „Ономатолошки прилози“, VI, с. 21–58.
- Махуља И. [Mahulja I.] (2006), *Рјечник омишаљског говора* [Rječnik omišaljskoga govora], Ријека – Омишаљ.
- Милојевић Ж. Ј. [Milojević Ž. J.] (1884), *О змији* [O zmiji], „Учитель“, бр. 20, Београд, с. 310–311.
- Милошевић Д. [Milošević D.] (1990), *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја* [Nakit od XII do XV veka iz zbirke Narodnog muzeja], Београд.
- Михандић С. [Mihandžić S.] (1937), *Барања од најстаријих времена до данас* [Baranja od najstarijih vremena do danas], Нови Сад.

- Московљевић М. [Moskovljević M.] (1990), *Речник савременог српскохрватског књижевног језика* [Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika], Београд.
- Никић М. [Nikić M.] (2020), *Санскртско-српски речник* [Sanskrtско-srpski rečnik], Нови Сад.
- Николић Б. [Nikolić B.] (1966), *Маџвански говор* [Mačvanski govor], „Српски дијалектолошки зборник“, XVI, Београд.
- Парчић Д. А. [Parčić D. A.] (1901), *Рјечник хрватско-талијански* [Rječnik hrvatsko-talijanski], треће поправљено и помножено издање, Задар.
- Петровић Б. [Petrović B.] (1911), *О култури староседелача Срба у Угарској* [O kulturi starosedelaca Srba u Vojvodini], III, „Бранково коло“, бр. 11, с. 170–172.
- Петровић С. [Petrović S.] (1999), *Српска митологија* [Srpska mitologija], I, Ниш.
- Петровић В. [Petrović V.] (2013), *Зоонимски систем села Миљевићи код Пријеполја* [Zoonimski sistem sela Miljevići kod Prijepolja], „Годишњак за српски језик“, бр. 13, с. 413–425.
- Петровић Д. [Petrović D.] (2021), *Прасрби* [Prasrbi], Београд.
- Петровић Д., Капустина Ј. [Petrović D., Kapustina J.] (2011), *Из лексики Качера* [Iz leksike Kačera], „Српски дијалектолошки зборник“, LVIII.
- Пилипенко Г. [Pilipenko G.] (2019), *Унгаризми в лексики традиционной культуры у прекмурских и порабских словенцев*, „Jezikoslovni zapiski“, с. 7–34.
- Попов Н. [Popov N.] (1882), *Руске насеобине по источним Карпатима* [Ruske naseobine po istočnim Karpatima], наставак, „Јавор“, бр. 17, с. 525–530.
- Поповић Д. Ј. [Popović D. J.] (1955), *Срби у Банату до краја осамнаестог века* [Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka], књ. CCXXXII, књ. 6.
- Прћић Љ. [Prčić Lj.] (1987), *Словенски топоними у НР Мађарској* [Slovenski toponimi u NR Mađarskoj], „Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције“, књ. XXXVII, књ. 7, с. 43–47.
- Путанец В. [Putanec V.] (1987), *Два стара назива за Бач: Идризијева Bakasin (1154) и Кинамова Pagatzion (1164)* [Dva stara naziva za Bač: Idrizijev Bakasin (1154) i Kinatov Pagatzion (1164)], „Зборник Шесте југословенске ономастичке конференције“, књ. XXXVII, књ. 7, с. 49–52.
- Раденковић Љ. [Radenković Lj.] (2014), *Јужнословенска народна демонологија између Истока и Запада* [Južnoslovenska narodna demonologija između Istoka i Zapada], „Српска народна култура између Истока и Запада“, 127, с. 9–42.
- Радојковић Б. [Radojković B.] (1969), *Накит код Срба* [Nakit kod Srba], Београд.
- РЈАЗУ [RJAZU] (1880–1976), *Рјечник хрватскога или српскога језика* [Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika], I–XXIII, Загреб.
- РСАНУ [RSANU] (1959–2019) – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* [Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika], књ. I–XXI, Београд.
- РСГВ [RSGV] (2019), Вареника С., Милорадов Д., Сунајко К., Ћелић И., Петровић Д., *Речник српских говора Војводине* [Rečnik srpskih govora Vojvodine], књ. 1–4, измењено и допуњено издање, Нови Сад.
- Скок П. [Skok P.] (1933), *Из топономастике Јужне Србије* [Iz toponomastike Južne Srbije], I, „Гласник Скопског научног друштва“, књ. XII, с. 193–215.
- Скок П. [Skok P.] (1939), *Топономастика Војводине* [Toponomastika Vojvodine], Војводина, I: *Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад, с. 108–127.

- Скок П. [Skok P.] (1971–1974), *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика* [Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika], I–IV, Загреб. Станић М. (1991), *Ускочки речник*, књига II, Београд.
- Степановић П. [Stepanović P.] (2000), *Ијекавски елементи у екавским говорима Срба у Мађарској* [Ijekavski elementi u ekavskim govorima Srba u Mađarskoj], „Јужнословенски филолог“, LVI, с. 1103–1109.
- Стојановић Р. [Stojanović R.] (2010), *Црнотравски речник* [Crnotravski rečnik], „Српски дијалектолошки зборник“, књ. LVII.
- Томић М. [Tomić M.] (1989), *Речник радимског говора* [Rečnik radinskog govora], „Српски дијалектолошки зборник“, XXXV, с. 1–174.
- Трифуноски Ј. Ф. [Trifunoski J. F.] (1998), *Битољско-прилепска котлина* [Bitoljsko-prilepska kotlina], „Српски етнографски зборник“, XCIX.
- Ћирић Љ. [Ćirić Lj.] (2018), *Речник говора Лужнице* [Rečnik govora Lužnice], „Српски дијалектолошки зборник“, књ. LXV/2.
- Ћирковић С. [Ćirković S.] (1964), *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба* [Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba], књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48.
- Ћирковић С., Михаљчић Р. [Ćirković S., Mihaljević R.] (1999), *Српски лексикон средњег века* [Srpski leksikon srednjeg veka], Београд.
- Фајдић Ј. [Fajdić J.] (2009), *Миграције Лиџана на подручју Славоније* [Migracije Ličana na području Slavonije], „Идентитет Лике: коријени и развитак“, с. 89–112.
- Филипи Г., Буршић Ћудичи Б. [Filipi G., Buršić Ćudići B.] (2019), *Лингвистички атлас истарских чакавских говора* [Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora], Пула.
- Филиповић Е. О. [Filipović E. O.] (2020), *О арагонском витешком реду Столе и вазе у средњовјековној Босни* [O aragonskom viteškom redu Stole i vaze u srednjovjekovnoj Bosni], „Радови“, вол. 53, бр. 3, с. 66–69.
- Херман К. [Herman K.] (1889), *Народне пјесме Мухамедоваца у Босни и Херцеговини* [Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini], књига друга, Сарајево.
- Херман К. [Herman K.] (1990), *Народне пјесме Муслимана у Босни и Херцеговини* [Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini], II, друго издање, приредила Ћ. Бутуровић, Сарајево.
- Хирц Д. [Hirc D.] (1897), *Грађа за народну номенклатуру и терминологију животиња, II: Народна имена гмазова или плазаваца (Reptilia)* [Građa za narodnu poimenklaturu i terminologiju životinja, II: Narodna imena gmazova ili plazavaca (Reptilia)], „Наставни вјесник, часопис за средње школе“, књ. V, Загреб, 296–304.
- Хирц М. [Hirc M.] (1928), *Рјечник народних зоологичких назива* [Rječnik narodnih zoologičkih naziva], књига прва: Двоживци (Amphibia) и гмазови (Reptilia), Загреб.
- Цветић Р. [Cvetić R.] (2014), *Речник ужичког говора* [Rečnik užičkog govora], Београд – Ужице.
- Цџепенковъ М. [Serpenkov M.] (1891), *Пословици (Отъ Прилѣлъ)*, „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“, кн. IV, 194–255.
- Чакан И. [Čakan I.] (2017), *Пашињачко сточарство у Војводини (пастирски термини)* [Pašnjačko stočarstvo u Vojvodini (pastirski termini)], Нови Сад 2017.

Dźwigoł R. 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków.

Esz (2006), *Etimológiai szótár (Magyar szavak és toldalékok eredete)*, főszerkesztő Zaicz Gábor, Budapest.

- František B. (1906), *Dialektický slovník moravský*, Praha.
- Greń Z., Krasowska H. (2008), *Słownik górali polskich na Bukowinie*, Warszawa. Hadrovics L. (1985), *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Budapest.
- HSSJ, *Historický slovník slovenského jazyka* (2000), *R – rab. Š – švrkotat'*, Bratislava. Jungmann J. (1838), *Slovník česko-německý*, díl IV: *S–U*, Praha.
- Karłowicz J. (1900, 1901), *Słownik gwar polskich*, t. 1: (*A do E*), t. 2 (*F do K*), Krakow.
- Karłowicz (1907), *Słownik gwar polskich*, tom 5 (R, S, Ś, T), Krakow.
- Kłapyta P. (2013), *Wołosi – nomadzi Balkanów*, Pasterstwo w Karpatach, UNEP-GRID, Warszawa, 27–37.
- Kotík A. (1894), *Naše příjmení*, Praha.
- Maciejowski W. (1865), *Historia prawodawstw Słowiańskich*, wyd. 2, t. V, Warszawa.
- Majtán M. (1998), *Názvy obcí Slovenskej republiky (Vývin v rokoch 1773–1997)*, Bratislava.
- Malinowski L. (1892), *O niektórych wyrazach ludowych polskich*, Krakow.
- Miklosich F. (1858), *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae.
- Miller R. (2000), *How to name a dragon in Altaic*, „*Studia Etymologica Cracoviensia*“, t. 5, s. 57–78.
- MNTESz III, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, III.: kötet (Ö-Zs), Budapest.
- Naake A. (1862), *O bacy i szarkanie*, Książka zbiorowa ofiarowana Kazim. Wł. Wójcickiemu, Warszawa.
- Nemeth et al. (2017), *Holocene mammal extinctions in the Carpathian Basin: a review*, „*Mammal review*“, Vol. 47, Issue 1, s. 38–52.
- Novak V. (2015), *Slovar stare knjižne prekmurščine*, drugi natis, Založba ZRC, SAZU, Ljubljana.
- Pritsak O. (1976), *From the Sábirs to the Hungarians*, „*Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*“, s. 7–30.
- Skalová H. (1965), *Topografická mapa území Obodriců a Veletů-Luticů ve světle místních jmen*, Praha.
- SW, Karłowicz J.A., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1915, 1927), *Słownik języka polskiego*, t. VI: (*S–Ś*), t. VIII: (*Z–Ż*), Warszawa.
- Sychta B. (1972), *Słownik gwar kaszubskich*, t. V: (*S–T*), Wrocław.
- Tomović L. et al. (2019), *Distribution of three Vipera species in the Republic of Serbia*, „*Bulletin of the Natural History Museum*“, t. 12, s. 217–242.
- UESz, *Új magyar etimológiai szótár* (1992), 2, Budapest.
- Vadász G. (1979), *Bakonysárákány*, „*Fejér Megyei Történeti Évkönyv*“, 13, Fejér Megyei Bizottsága, Székesfehérvár.
- Vörös I. (1985), *Early medieval aurochs (Bos primigenius Boj.) and his extinction in Hungary*, „*Folia Archaeologica*“, t. XXXVI., s. 193–219.
- Vuković S. (2021), *The Story of a Vanished Creature: Extinction Dynamics of the Aurochs from the Territory of Present-Day Serbia*, „*Archaeology of Crisis*“, 221–238.
- Wołosz R. (1989), *Wyrazy węgierskie w języku polskim*, „*Studia Slavica*“, t. 35, z. 1–2, 215–317.

Kazimierz Sikora

Uniwersytet Jagielloński

Wydział Polonistyki, Kraków

ORCID: 0000-0002-5686-1278; e-mail: k.sikora@uj.edu.pl

„Szczęść Boże!” – o powitaniach i pozdrowieniach przy pracy (podzwonne dla tradycyjnej etykiety językowej polskiej wsi)

Abstrakt: Artykuł omawia, na przykładzie wiejskich powitań i pozdrowień ludzi pracujących, przyczyny zanikania tradycyjnej chłopskiej etykiety językowej. Rozpatruje wpływ czynników społeczno-ekonomicznych, światopoglądowych, religijnych, globalizacyjnych. Etykietę wiejską wiąże z systemem aksjologicznym polskiej wsi, ze sferą *sacrum* obejmującą ziemię i pracę rolnika. Wskazuje na podstawowe znaczenie interferencji kulturowej: globalizacji i upowszechniania się miejskiego modelu grzeczności.

Słowa kluczowe: etykieta językowa, pragmalingwistyka, dialektologia.

Abstract: „Szczęść Boże!” [God Bless!] – on greetings and salutations at work (a farewell to the traditional language etiquette of the Polish countryside). The article examines the decline of traditional peasant linguistic etiquette, using rural forms of greeting and salutation among working individuals as a case study. It analyzes the impact of socio-economic, ideological, religious, and globalization-related factors. Rural etiquette is interpreted within the axiological framework of the Polish countryside, particularly in relation to the sacred sphere encompassing the land and the labor of the farmer. Special emphasis is placed on the pivotal role of cultural interference—specifically, globalization and the dissemination of the urban model of politeness.

Keywords: language etiquette, pragmalinguistics, dialectology.

Praca zajmuje zgoła wyjątkowe, uprzywilejowane miejsce w wiejskim systemie wartości, stworzonym przez kulturę agrarną z właściwym jej pojmowaniem ziemi i powinności człowieka wobec niej. Jednoznacznie wskazują na to ustalenia socjologów wsi (por. np. Bukraba-Rylska 2018, 94–96; Hałamska 2020, 62), antropologów kultury (Stomma 2002; Sulima 2015a, 132–134; 2018; 2021, 130; Szczepański 1984) i znawców jej aksjologii (Bartmiński, Brzozowska 2016; Pelcowa 2018; Piechnik 2024; Styk 1993). Dowodzą tego także badania językoznawcze, np. Macieja Raka nad tzw. słowami kluczami, kulturowymi podhalańskimi (Rak 2015, 195–209); pełny ogląd niezwykle wartości ziemi (a zatem i pracy na roli) w polskim językowym obrazie świata znaleźć można wśród najważniejszych dokonań lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, stworzonej i kierowanej przez profesora Jerzego Bartmińskiego (por. *Słownik stereotypów i symboli*

ludowych 1999), nadto przykładowo w artykułach Małgorzaty Mazurkiewicz (1989; 1990; 1993), Małgorzaty Brzozowskiej (2006), Anny Piechnik (2024), w tomie prac zbiorowych *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej* (2018) i innych. Liczne świadectwa szczególnej rangi pracy w kulturze wsi można znaleźć w literaturze tzw. nurtu chłopskiego (np. uderzające świadectwo czci dla niej daje *Droga przez wieś* Wincentego Burka [1935]), we wstrząsających po dziś dzień swą oskarżycielską wymową *Pamiętnikach chłopów* (1935–1936), w ludowej poezji głoszącej pochwałę rolniczego trudu jako sedna chłopskiej etniczności, wreszcie w cieszącej się dziś wielką popularnością książce Joanny Kuciel-Frydryszak *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, których grzbiety (trawstując fragment motto – wiersza Anny Świrszczyńskiej *Chłopka*) zawzięcie nie pękają, a ręce nie odpadają od codziennej harówki (2023), czy też w pracach Zofii i Ignacego Solarzów „Chrzestnych” – założycieli pierwszego Uniwersytetu Ludowego w podkrakowskich Szycach (por. Solarzowa 1973) albo w politycznej ideologii agraryzmu (wypartego z wiejskiej i chłopskiej tradycji i świadomości¹; por. Fedyszak-Radziejowska 2012, 58).

Nie jest więc zaskoczeniem, że i wśród wiejskich formuł etykietalnych powitania i pozdrowienia przy pracy w rodzaju *Szczęść Boże!*, *Boże pomagaj!* itp. stanowią bardzo eksponowaną i interesującą grupę zwrotów grzecznościowych. Częściowym uzasadnieniem tego stanu rzeczy może być rozumienie pracy jako świętego obowiązku, dziedzictwa wspólnotowej troski o ziemię stanowiącą podstawy własnej i ludzkiej egzystencji. Ważniejsze jednak jest w moim przekonaniu, że wśród rytuałów komunikacyjnych (szerzej – obyczajów językowych wsi) tę sytuację pragmatyczną (spotkanie osób pracujących w polu) wyróżnia żywe poczucie obecności *sacrum*. Taka bowiem jest natura związku człowieka z ziemią, powierzoną mu przez Boga – dawcę życia i chleba. Szukanie w kontekście religijnym odpowiedzi na pytanie o relatywnie wysoką trwałość tej grupy zwrotów grzecznościowych jest niejako drugą częścią przyjętej hipotezy badawczej. Nie podważa to jednak wcześniejszych ustaleń na temat szerokich związków kultury bycia i językowej etykiety na wsi z religią i kulturą dobrego słowa. Są one współbieżne z wnioskami i tezami Doroty Simonides, która podnosi opozycję *sacrum* – *profanum* do rangi zasady porządkowania świata w tradycyjnej kulturze wsi (Simonides 1998; 2010). Wyjaśnić tu wypada, że miałem już trzykrotnie sposobność zająć się zbliżoną problematyką, jednak w zbyt ograniczonym, niesatysfakcjonującym mnie zakresie (Sikora 2020; 2021b; 2021c). Fakt ten nie może być jednak poczytany mi za znak wcześniejszego niedostatku należytej staranności. Świadczy raczej o rozległości i wieloaspektowości tego zagadnienia, które nieustannie przypomina o sobie nowymi, inspirującymi danymi, zmuszającymi do istotnej niekiedy rewizji podglądów w zależności od przyjętej (czy dominującej) perspektywy badawczej. Tytułem przestrogi warto przywołać tu osąd Marii Halamskiej:

Polskie imaginarium na temat wsi jest niezwykle złożone, co wynika z historii stosunku do niej. [...] Z jednej strony istnieją – sielskie albo realistyczne – narracje o życiu w wiejskim

¹ Por. sformułowaną w oskarżycielskim tonie opinię autorki na temat zaprzepaszczenia tak istotnego we współczesnej historii Polski kapitału kulturowego: „W III RP polityka wciąż toczy się w obszarze określonym wydarzeniami z lat stalinowskich, gdy zredukowano do minimum znaczenie tradycyjnych norm i wartości” (Fedyszak-Radziejowska 2012, 60).

dworze czy dworku, z drugiej – narracje o wsi chłopskiej. To pierwszy podział. Istnieje on także w obrębie narracji o wsi chłopskiej: w jednych chłopi „żywią i bronią”, a sam chłop „po-
tęgą jest i basta”, w innych jest „chamem, co miał złoty róg” (Halamska 2020, 207).

Owe narracje (= odmienne, czasem sprzeczne opisy wiejskiej rzeczywistości), uwi-
dadniające się zwłaszcza w tekstach literackich i kultury popularnej, M. Halamska (za:
Chmielewska 2021) zespala w trzy, przeciwstawiające się sobie nurty: a) emancypacyj-
ny; b) nostalgiczny (oferujący zmitologizowany przekaz wiedzy i wartości, doświadcze-
nie alienacji, żal za bezpowrotnie utraconym chłopskim światem) i c) piętnujący (przez
obrazy ciemnoty, głupoty, pazerności, pijaństwa, wykorzenienia, braku perspektyw, ak-
sjologicznego chaosu, zdegenerowanej mentalności itp.; wreszcie przez eksponowanie
negatywnych stereotypów wsi i wiejskości, por. np. głośny film dokumentalny Ireny i Je-
rzego Morawskich *Czekając na sobotę* z 2010 r.), które u podstaw mają stosunek do
społecznego awansu wsi, upragnionego wydobywania się z sytuacji wykluczenia, kulturo-
wej degradacji i poczucia gorszości (co można strawestować po wiejsku jako „wypisanie
się z dziadowskiej księgi”). Nietrudno dostrzec, choćby przez rozmaite nadużycia treści
kultury ludowej (nawet ich mistyfikacje²), że te przekazy częstokroć pozostają w niezgo-
dzie, a tradycyjny dyskurs inteligencki o wsi w dobie naukowych rozliczeń w XXI w.
z pańszczyźnianym stygmatem Bojkowych *dwóch dusz* (Bojko 1904: pańszczyźnianej,
poddaniczej i tej wolnej – podmiotowej i gospodarskiej) oraz upiorami przeszłości jest
w odwrocie (por. np. Chwalba, Harpula 2022; Janicki 2021; Leszczyński 2020, 2023;
Pobłocki 2021; Rauszer 2020; Wyżga 2022). W autorskiej mej ocenie, ugruntowanej
w kilkunastoletniej lekturze, szczególnie cennych obserwacji i ustaleń na ten temat za-
wierają prace Rocha Sulimy, nadążające za rytmem zmian w życiu wsi (zapewne wsparte
doświadczeniem mieszkańca Małomierzyc w gminie Ilża) i wykraczające daleko poza
kontekst socjologiczno-historyczny badań (por. Sulima 1997; 2009; 2014; 2015b; 2018;
2021). Pokusę ich zreferowania skutecznie oddala jednak świadomość ograniczonej ob-
jętości publikacji.

Nie wiadomo, co przyniesie ta wyczekiwana i bodaj najważniejsza dla przyszłości
Polski debata na temat kultury zawstyżenia. Zastanawia, że dochodzi do niej dopiero
teraz, skoro wieś przyswoiła już na dobre doświadczenie „wydartej i wywalczonej eman-
cypacji” (Leszczyński 2020, 530). Odzyskana (i na nowo wyparta?) świadomość nie im-
plikuje jednak chęci „powrotu do korzeni”: nawet na takich obszarach, gdzie odrębność
i „tutejszość” nie jest kompromitująca wobec ogólnopolskiego, neutralnego wzorca kul-
tury; akceptację na wsi znajduje atrakcyjny marketingowo przekaz etnograficzny (np.
stroje Kół Gospodyń Wiejskich, festiwale płodów rolnych, promocja produktów regio-
nalnych, kuchni, konkurs na palmę wielkanocną, najpiękniejszy wieniec dożynkowy,
szukanie wielkanocnego jajeczka i czekoladowych jajeczek w podkrakowskich przed-
szkolach!), wyjątkowo zaś trafia się próba restytucji (reanimacji) elementów dyskursu

² Zwłaszcza w domenie kultury popularnej i nowych mediów elektronicznych, których przekaz, nie liczący się z naukową wiedzą, sprzyja rozmaitym mistyfikacjom i nadużyciom. Tak np. kuchnia chłopska (nawet ta głodowa) w zaskakujący sposób „wdała się w romans” z kulturą szlacheckiego stołu, oferując wytwór marke-
tingowej imaginacji – tzw. chłopskie jadlo, przypisując sobie nadto kontynuację kuchni staropolskiej (por. Si-
kora 2021a).

wartości (święcenie pól, kosynierzy przy grobie Chrystusa, amatorskie teatralne przedstawienie „Boncek” ‘nieślubne dziecko’, jedzenie wigilijnej potrawy z jednej miski, powrót do odprowadzania majówki). Nawet ta zmiana podejścia do chłopskiej tradycji ma bardzo ograniczony zakres i często budzi w lokalnej społeczności kontrowersje (w Iwanowicach koło Krakowa nowy wójt storpedował dydaktyczny projekt Bukietu Iwanowickiego i kolejną edycję Festiwalu Godki Krakowskiej, ponieważ nie chciał „zrobić ze wsi skansenu”, mając plany urządzenia tam parku technologicznego). Skomplikowany problem ożywienia kulturalnego na wsi, rozmiągającego się z potrzebami regionalnej tożsamości, ukazuje więc Janusowe oblicze. Wieś szuka inspiracji poza wysychającym źródłem chłopskiej kultury (por. np. przyswojenie obcego kulturowo systemu adresatywnego i powszechnych do niedawna rytuałów komunikacyjnych), wykazując się na tym polu zaskakującą niekiedy pomysłowością. Pozostaje pytanie: dlaczego?

I tu w sukurs może nam przyjść próba oglądu sfery konfliktu dyskursu modernizacyjnego na wsi z chłopskim substratem wiejskiej kultury, jego alienacji. Pokrewne narracje – emancypacyjna i nostalgiczna – mają z interesującego mnie punktu widzenia istotną słabość. W punkcie dojścia czeka bowiem unifikacja z najbardziej rozpowszechnionym wzorcem kultury, dalekim od plebejskich motywacji (bo takie jest odczucie społecznego awansu wsi). Nie zmieni tego ani dowartościowanie zmitologizowanej „arkadyjskiej” wiejskości, ani powszechne „wyłączenie” ze wstydu z powodu włościańskiego pochodzenia dzisiejszych potomków pańszczyźnianych chłopów (to blisko 90% Polaków). Zygmunt Ziątek zwraca uwagę, że współczesny portret własny Polaków uobecnia po okresie ustrojowej transformacji utrwalające się „wyobrażenie o sobie jako o społeczeństwie zdemokratyzowanych tradycji poszlacheckich” – przy zasadniczym braku „innej oferty tożsamościowej” (por. Ziątek 2020, za: Halamska 2020, 207). Co ciekawe, jak podkreśla Ziątek, przekleństwo PANA ciąży kamieniem na kulturowym przekazie zepchniętej na margines grupy społecznej, odzyskującej właśnie głos i poczucie potrzeby uczestnictwa w polskiej narracji wspólnotowej (Ziątek 2020, za: Halamska 2020).

Wieś (jako aksjosfera) nie zyska na giełdzie wartości kulturowych lepszych notowań, ponieważ wyczerpał się jej kapitał kulturowy, świeci odbitym światłem, „przetrawia” wątki przetworzone już po wielokroć przez medium kultury popularnej i niewiele ma do zaoferowania prócz przekazu anachronicznych (bądź zdezuuowanych) wartości. To miasto wyznacza dziś standardy życia i mentalności, budowy domów, kulturowe wzorce rozrywki i spędzania wolnego czasu itp. Jak podkreśla R. Sulima, klasyczna wyrazistość opozycji wieś – miasto traci moc dyferencjacji społecznej; dotyczy to także podziałów na tych „swoich” i „z miasta”, istotnego do niedawna cyfrowego zapóźnienia (Sulima 2021, 128). Zbliżenie z miastem ma także inny, bardziej konkretny wymiar – architektoniczno-przestrzenny (zanikanie tradycyjnego budownictwa wiejskiego na rzecz jednorodzinne, urbanizacja wsi, zmiana struktury zatrudnienia), ujmowany w koncepcji *międzymieścia* (Sulima 2021). Jednak dla podejmowanej tu problematyki zachowań etykietylnych, ściśle powiązanych z systemem aksjonormatywnym ludności wiejskiej, po wielokroć istotniejszy pozostaje faktyczny rozpad chłopskiego etosu, czemu winna jest przede wszystkim dezagraryzacja, porzucenie archetypu dumnego kmiecia w Bożej służbie, związanego świętym obowiązkiem troski o chleb dla siebie i innych, myślenia o ziemi, jako o matce-karmicielce, dającej podstawy i sens ludzkiemu życiu (Sulima 2021, 131). Widowym znakiem takiej rewolucyjnej zmiany jest przyjęte już traktowanie ziemi

jako przedmiotu na sprzedaż, mającego już „nieświętą” wartość handlową towaru (por. Sikora, Gołdowski 2016). W ślad za tym także praca na niej „przestaje być powinnością wobec ziemi, a zatem wobec Boga i bliźnich” (Sikora, Gołdowski 2016; por. też Sulima 2015a, 132–137). Etos chłopskiej pracy utożsamionej z sensem egzystencji (człowiek żyje, by pracować, a praca jest miarą jego wartości u innych i na Boskim sądzie) surowo zweryfikowały czasy ustrojowej transformacji (nie darmo *chłopów* zastąpili *rolnicy* – *farmerzy*), nadając jej wymiar ekonomiczny (opłacalności), w którym wąska specjalizacja, bezmyślna eksploatacja ziemi, przenawożenie, używanie groźnych środków ochrony roślin, a nawet porzucanie niedochodowych zbiorów przestają być grzechem wołającym o pomstę do nieba. Dożynkowy wieniec (por. Dworakowski 1964), kładziony przed ołtarzem w dniu Matki Boskiej Zielnej (15 sierpnia), pełen symbolicznych odniesień do przeszłości, może wzbudzać u wielu dzisiejszych „producentów rolnych” poznawczy dyskomfort i aksjologiczny niepokój.

W wyniku działania tych skomplikowanych czynników postawy wobec chłopskich korzeni (wiejskości) wśród mieszkańców wsi naznaczone są dziś głęboką ambiwalencją (od afirmacji³ po odrzucenie). Znajduje to rzecz jasna wyraz nie tylko w stosunku do gwary, zwyczajów językowych, lecz także do różnych wątków kultury duchowej, nabywających dziś konotacji staroświecczości (np. kolędowanie). Wieś zasadniczo utraciła już etniczną jednorodność, jej formacja duchowa uległa dezintegracji, nawet degeneracji (pijaństwo, moralna pustka, aberracje), co sprzyja w jej świadomości akceptacji dla rozmaitych „narracji deprecjonujących”, które zostają w jakiś sposób „oswojone” (*vide* niektóre programy telewizyjne np. *Rolnik szuka żony* czy *Damy i wieśniaczki*; także tworzące kontrkulturowy przekaz podlaskie Radio Chlew⁴). Pisze o tym zjawisku „pozornej emancypacji” (wbrew wysiłkom, niespełnionym nadziejom i szlachetnym ideom Ruchu odnowy wsi, por. Bukraba-Rylska 2008, 331–332) przekonywająco, głównie na podstawie analizy tekstów literackich i filmów, Katarzyna Chmielewska:

[...] poczucie wyższości moralnej, politycznej i kulturowej nad chłopami czy postchłopami, poczucie wstydu z powodu chłopskiego pochodzenia, jest we współczesnej kulturze niezmiernie silne i definiuje społeczną wyobraźnię i komunikację (Chmielewska 2021, 64).

Nieodzowny wydaje się tu również przenikliwy komentarz R. Sulimy, zwracający uwagę na pozorność rewitalizacji (rewaloryzacji) zamarłej, acz zmitologizowanej formacji kulturowej, która legła u podstaw głęboko synkretycznej i chwiejnej światopoglądowo tożsamości regionalnej wsi:

³ Np. Jarek Rogalski z Bronowa, jeden z najpopularniejszych bohaterów serialu dokumentalnego „Rolnicy. Podlasie” (por. <https://www.fokus.tv/serial/rolnicy-podlasie/>) otwarcie przyznaje się przed kamerą do kulturowania tradycyjnej obrzędowości agrarnej (np. do modlitwy na polu przed orką traktorem, modlitewnego westchnienia do Boga o błogosławieństwo, do święcenia pola itp.). Trudno ocenić wartość tych gestów pobożności. Jeszcze trudniej o takie gesty chłopskiej kultury w innych programach poświęconych życiu na wsi. Trzeba też pamiętać o odrębnościach kulturowych wsi szlacheckich na Podlasiu (por. Gołachowska 2006).

⁴ To próbka (możliwie mało wulgarna) talentu twórców, którzy w przewrotny i prowokacyjny sposób mierzą się z brzemieniem negatywnych stereotypów wsi w polskiej kulturze: *Cham, zaje...ny cham/ on ma taki brudne filcy/ No bo on w g.o wlaźl/ cham zaje...ny cham*, <http://www.radiochlew.pl/tworczosc.html>; http://www.radiochlew.pl/zizej_skwarka/zizej_skwarka_cham.mp3.

Kultura chłopska jest obecna w symbolach, przypomnieniach, aluzjach, stylizacjach, jest treścią naszej narodowej podświadomości, zobowiązaniem aksjologicznym. Ale pozostaje wciąż emblematem kultury „gorszej”. [...] Obrazy i znaczenia tej kultury „gorszej”, odsyłają do kręgu naszych narodowych kompleksów (Sulima 2015b, 21; por. też Sulima 1997).

Portret własny potomków polskich chłopów u końca pierwszej ćwierci XXI w. jest więc wyjątkowo zróżnicowany, rozedrgany i mocno odbiegający od treści współczesnego życia. Dialog z tradycją, jako k o n i e c z n y zwornik lokalnej tożsamości wsi, ujawnia poważne niedostatki ideowe⁵; zwłaszcza gdy z pobudek merkantylnych i komercyjnych (np. starając się o ministerialne granty na rozwój wiejskiej kultury) tworzy fałszywe, nostalgiczne wizje przeszłości, ożywia ckliwo-sielankowe, zmitologizowane obrazy „wsi spokojnej, wsi wesołej”. Zamyka gwarę i folklor w pułapce dyskursu ludycznego i marketingowego, okrywa odium śmieszności. A w ten sposób nie odzyska się dla niej prestiżu ani nie stworzy impulsu do działania, por.:

W ten sposób kultura chłopska, nostalgicznie konająca w swoich przejawach materialnych i urządzeniach społecznych, znajduje przedłużenie i nobilitację w kulturze współczesnej. Inteligenckiej? Korporacyjnej? Trudno na to pytanie odpowiedzieć, nie jest to bowiem realna diagnoza czy nawet prognoza, ale próba uwznioślenia kultury chłopskiej jako całości. Narracja nostalgiczna zaszczerpia kulturze estetyczną wizję odchodzącego świata. Elegijny ton, opiewający śmierć pewnego kształtu kultury, profiluje bogate doświadczenie nieco jednowymiarowo, urzekając swoją metafizyczną wizją upadającego kosmosu, nie pozwala dostrzec skomplikowanych losów grup i jednostek zmagających się z wieloma wektorami estetycznymi, ekonomicznymi, społecznymi czy – szerzej – kulturowymi, nie tylko poczuciem utraty i alienacji (Chmielewska 2021, 61).

Jak się wydaje, przedstawienie głębokich zmian w obyczajach językowych chłopskich wsi bez zarysowania kulturowego tła zjawiska byłoby błędem. Nie jest też w moim przekonaniu zbędnym obciążeniem tekstu artykułu. Pozwalam sobie na tę uwagę jako językoznawca badający stosunek mieszkańców wsi do własnego językowo-kulturowego dziedzictwa. Obszar wiejskiej etykiety, wyraziście przeciwstawiający się grzeczności miejskiej, jeszcze w latach 70.–80. XX w. tworzył stabilny zbiór norm obyczajowych, korzystający z niekwestionowanego autorytetu tradycji i solidnego zakorzenienia w chłopskim systemie wartości. Dlatego nadal pozostaje bardzo interesującym przedmiotem badań terenowych. Wymiar etyczny zachowań grzecznościowych nie budzi wątpliwości (por. Cybulski 1994; Marcjanik 1997; 2007, 11–13; Ożóg 1990; Pelcowa 2015a, b; Sikora 2020). Chłopstwo, czy biedne czy bogate – co podnosi Oskar Kolberg, a w ślad za nim Mateusz Wyźga – „miało swoją godność” (Wyźga 2022, 219). Aksjologię wsi i etos chłopski można rozpatrywać pod kątem teoretycznym, komunikacyjne praktyki społeczne podlegają wszakże regułom językowego obrazu świata, a więc idzie tu o potoczny typ waloryzacji rzeczywistości (por. Sulima 2021, 137). Dlatego też w opisie

⁵ Byłem świadkiem, jak proboszcz wielkiej parafii na Podkarpaciu nie wiedział, co począć z dożynkowym wieńcem u progu kościoła.

przyjąć należy (o ile jest to możliwe⁶) wewnętrzny (etniczny) punkt widzenia – wiejskiego mikroświata i wciąż słabo rozpoznanych pokładów lokalnej kultury, które dane mi było w jakiś sposób lepiej poznać np. podczas dialektologicznych badań terenowych na Orawie, nad Sanem czy dorastania w Bronowicach. Dzięki dialektologii odnowiłem w sobie to, co miał szczęście zachować M. Wyżga, sąsiad z pobliskich Dziekanowic, albo Zbigniew Grzyb, który z zapalem tworzy słownik krakowskiej gwary. Prof. Wyżga, historyk z UKEN, poczuwając się do emocjonalnej więzi z przedmiotem badań, wyznał, że czuje się z wsią „zszyty ścięgiem – z jej mentalnością, obyczajowością, przyrodą i przestrzenią” (tak jak Stanisław Pigoń z Komborni czy Franciszek Ziejka z Radłowa). Jako dziecko wsi zachował przy tym podwójną tożsamość łączącą te dwa światy⁷ (Wyżga 2022, 31–32). Nie mogę tego powiedzieć o sobie, lecz chciałbym. Dla poruszanych w niniejszym artykule zagadnień źródłem szczególnego autorytetu są prace Haliny Pelcowej, Jerzego Bartmińskiego, Małgorzaty Marcjanik (por. Bibliografia). Mnie wystarczy satysfakcja, że moi przodkowie byli niepiśmienni, ale zapisali się na kartach historii (np. wożąc ziemię na Kopiec Kościuszki) i w polskich obyczajach językowych.

Interesująca nas grupa zwrotów grzecznościowych wyróżnia się w wiejskiej etyce pod wieloma względami. Po pierwsze realizuje przejrzysty schemat modlitewnej prośby do Boga, by wspomógł pracujących, pobłogosławił ich trudowi, dał zaznać owoców pracy w postaci obfitych zbiorów: *Boże pomagaj!*, *Boże dopomogoj!*, *Pomagaj Bóg!*, *Boże pomóż!*, *Boże dopomóż!*, *Panie Boże dopomóż!*, *Panie Boże dowspomóż!* itp. Równie wyraziście tę intencję komunikacyjną realizują nowsze zwroty, oparte na czasowniku *szczęścić* (utworzonym w XVI w. od rzeczownika *szczęście* ‘pomyślność, powodzenie, uczucie wielkiej radości i zadowolenia; dawniej też: fatum, los’; zwrot *Szczęść Boże!* to wiek XVII; por. Cybulski 2003, 26): *Szczęść Boże na robotę*, *Szczęść wam Boże*, *Szczęść Boże* itp. Czyni się w ten sposób zadość podstawowym regułom wiejskiej grzeczności, jaką jest życzliwość, szacunek, uczciwość i gotowość do niesienia pomocy. Te z kolei wynikają w znacznej mierze z aprobowania wskazań religijnych jako dyrektyw społecznego współżycia (por. Pelcowa 2021, 290 i n.).

Powitaniu musi towarzyszyć reakcja odbiorcy – tzw. odwitanie. Życzenie wyrażone dobrym słowem (por. Marcjanik 2014; Sikora 2020), wymaga podziękowania lub innej formy wyrażenia wdzięczności. Oczywiście tak mocno ugruntowany religijnie skrypt kulturowy wyklucza proste: *dziękuję!*. Dopuszczalne jest: a) dołączenie się do modlitwy z prośbą do Boga potwierdzającą znaczenie wyrażonej intencji dla odbiorcy (np.: *Dej Panie Boże!*, *Doj Bóg!*, *Pom Bóg dej!*, *Doj Panie Jezu!*, *Boże usłysz!*, *Boże wysłysz!*, *Panie Boże słysz!*, *Panie Boże dopomóż!*); b) podzielenie się tym dobrem z nadawcą, który niedaleko zabierał się do tej samej roboty (np. przy sianokosach: *Błozę pómogoj!* – *Spolećnie!*; *Scenść Boże!* – *Dej Boże wspólećke!*); c) podziękowanie typu *Bóg zapłać!*, *Panie Boże zapłać!* – w sposób przejrzysty dla mieszkańca wsi zachowujące religijną motywację i sens prośby.

⁶ W pracy poświęconej systemowi adresatywnemu w gwarach przedstawiłem zasady takiej dopuszczalnej rekonstrukcji form etykietałnych (Sikora 2010).

⁷ Autor w wyjątkowo osobisty sposób podchodzi do swojego zadania, por.: „Opowieść rodzi się we mnie i jest mną. W pisaniu o chłopstwie jestem zarówno twórcą, jak i tworzywem. Sam stanowią część tej materii, moje geny, moja twarz, nazwisko, używany język i system wartości” (Wyżga 2022, 33).

Praca na roli, i związane z nią poczucie *sacrum*, może przybrać postać modlitwy indywidualnej, poszukującej słowa właściwego dla fizycznie doświadczanej bliskości z Bogiem (zwykle obok symbolicznych gestów towarzyszących rozpoczęciu lub zakończeniu pracy), por. np.: *Dej Boże siły do każdej żyły!*; *W imię Boże – kółko bruzdq!*; *Piyrse Bosko proco, potym moja!*; *Kto robił, tyn zrobił – Panu Bogu dziynka, juz my pokónćyli!* (określam te szczególne formuły mianem *westchnienia*). Zaliczanie takich zachowań językowych do form etykietałnych może budzić wątpliwości, maleją one jednak wobec funkcjonowania w kulturze wsi licznej grupy grzecznościowych formuł religijnego pochodzenia, które – spełniając funkcję pragmatyczną (np. toastu, pożegnania, podziękowania) – pozostają w swej strukturze pobożnymi prośbami do Boga w intencji rozmówcy, wyrażając życzenie dobra, którego miałby (jako beneficjent) doświadczyć. Zjawisko to (patrząc szerzej, z odleglejszej perspektywy historycznej), które nazwałem *kulturą dobrego słowa*, przenika głęboko polską etykietę językową⁸ (por. Masłowska 2016; Sikora 2011) i jest z jednej strony obrazem religijno-magicznych podstaw światopoglądu naszych przodków (funkcja sprawcza słowa), jak też przekonania o stałej obecności i sprawczości Boga w życiu człowieka i całego dobra (także etycznego, obyczajowego), którym go obdarza. Przekonanie o powszechnej zależności spraw tego świata od wyroków opatrności rozciąga się, rzecz jasna, także na rolniczy trud i jego owoce (por. przysłowia: *Nie rodzi rolo, ino Błosko wóło!*; *Kto rano wstaje, tymu Pon Bóg daje!*). Mało tego można się doczekać (zwykle po śmierci) kary Bożej za uchyłanie się od spełniania uświęconych obowiązków grzeczności. Owo „wołanie do Boga”, o którym pisała Anna Tyrpa (Krawczyk-Tyrpa 1997) ma więc bogate i fascynujące zaplecze kulturowe. Kto zna choć trochę wieś, wie na przykład, że prosi się o przysługę w bardzo czasem wyszukany sposób (udokumentował to znakomicie Marian Kucała w tekście gwarowym z Więciórki, dołączonym do *Wyboru polskich tekstów gwarowych* Kazimierza Nitscha [1960, 112–113]) natomiast podziękowania stronią od wylewności – tak bowiem pojmuje się rolę Najwyższego Szafarza dobra, za które czeka dobroczyńcę nagroda w niebie (nie można więc tych zasług u Boga komuś pomniejszać).

Badane zwroty odznaczają się znacznym stopniem konwencjonalizacji i rytualizacji (nie dopuszczają jednak, co istotne, np. wariantów uproszczonych, właściwych tzw. grzeczności na skróty ani też żartobliwych przekształceń). Sakralny charakter formuły podkreślany jest nie tylko przez odwołanie do Boga (obligatoryjne), lecz również przez semantyczno-składniowe własności członu werbalnego w zwrotach drugiego typu. Także bowiem czasownik *szczęścić* (dziś ginący) ‘darzyć szczęściem, powodzeniem, uszczęśliwiać’ jednoznacznie konotuje obecność istoty najwyższej (nie człowieka) w roli sprawczego subiekta – dawcy takiego dobra (niedostępnej dla człowieka, stąd zerujące podmiot *szczęścić się, poszczęścić się*, np. *poszczęściło się komuś w życiu, w kasynie, na rybach* itp.).

Powitanie i pozdrawianie pracujących słowami tych religijnych formuł ma jeszcze jedną właściwość, jaką jest egalitarność takich zachowań grzecznościowych. Grzecznie

⁸ W zwyczajach językowych było to zwykłą praktyką dialogu, z wymianą: takich darów, np.:

— *Pomaga Bog* [formuła powitania]

— *Boże wam day dobry dzień* (albo: *Boże wam day szczęście // zdrowie*) [formuła odwitania]

— *Dziękuję wam* (albo: *Boże zapłać*) [podziękowanie] (por. Cybulski 1996, 32).

należy odpowiedzieć nawet małemu dziecku, które odezwie się w ten sposób; pozdrawiają się starzy i młodzi – bez wyjątku i względu na status społeczny, płeć czy stopień zażyłości rozmówców. Dyrektywa: kto nadchodzi, ma obowiązek zainicjowania powitania, dość powszechnie wyklada się w wiejskim obrazie świata jako staranie się, by w polu być jak najwcześniej, co przysparza szczęścia od innych. Dodam jeszcze, że w domenie stosowności tych powitań odwołujących się do Boga pozostawały (według mojej wiedzy) pierwotnie tylko sytuacje związane z pracami na roli (*bo pole jest świyncone i nawet kłąć ani pluć nie wolno* – Krakowskie, okolice Ojcowa); ich ekstensja z czasem rozciągnęła się na inne „poważne” zajęcia, np. budowę domu, składanie zbiorów w stodole, roboty leśne itp. Tu jednak mogę się mylić, na co wskazywałyby ustalenia Ludwika Stomma⁹ (2002, 66–267), potwierdzone autorytetem badań terenowych Haliny Pelcowej, która dostrzega obligatoryjną obecność w takich zachowaniach komunikacyjnych wymiaru¹⁰ innego aniżeli fatyczny i społeczny:

Z pracą i religijnością ściśle łączą się formuły powitalne i pożegnalne, odwołujące się do Boga. Ten znak wiary towarzyszący wszelkim kontaktom między ludźmi, a także rozpoczynaniu i kończeniu każdego przedsięwzięcia, był – jak twierdzi Ludwik Stomma – swoistym spotkaniem o wymiarze *sacrum*, wskazującym na zależność ludzkich losów od Boga, uważanego za pierwszego wykonawcę pracy. Pozdrawiając ludzi przy pracy, Bogu przede wszystkim składa się hołd, od niego też zależy powodzenie i przyszłe plony (Pelcowa 2021, 293).

Omawiane zwroty powitania i pozdrowień przy pracy zajmują bardzo wysoką pozycję wśród werbalnych zachowań grzecznościowych na wsi. Nieocenionej wartości jest w tym zakresie świadectwo pozostawione nam przez Jana Świątkę w jego monografii etnograficznej *Zwyczaj i pojęcia prawne ludu nadraabskiego* z końca XIX wieku (Świątek 1896–1987). Wśród zestawionych przez niego 20 uchybień względem reguł grzeczności, będących częstokroć przyczyną obrazy i kłótni, znalazły się takie występkę, jak: Niepozdrowienie gospodarzy i domowników przy wejściu do cudzego „Bożem słowem”: *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!*; gdy nie powie się *Niech będzie pochwalony...!*, przechodząc koło kogoś lub w inny sposób nie nawiąże się choćby zdawkowego werbalnego kontaktu (wiejski *small talk*) i to najważniejsze, po dziś dzień odczuwanie jako zachowanie oburzające: „gdy przechodząc koło pracujących w polu, nie życzy się im szczęścia” (Świątek 1897, 282, zob. też Pawłowicz 1896).

Doskonale nazwane przez A. Tyrpę „Wołanie do Boga” rozlega się zewsząd pośród chłopskich form językowej grzeczności (podaję w formie ogólnopolskiej – por. powitanie: *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*; pozdrowienie wielkanocne: *Chrystus*

⁹ Stomma faktycznie zrównuje takie zachowania grzecznościowe ze znakami wiary (zwł. zegnaniem się) towarzyszącymi wszelkim spotkaniom z *sacrum*, które implikuje np. rozpoczęcie i zakończenie pracy, nawet tej banalnej, codziennej (2002, 267). Osobiście nie widziałem jednak nigdy, by moja babcia (nawet ukradkiem) zegnała się, zabierając się za pranie czy gotowanie obiadu. Gesty pobożności limituje tradycja, stąd np. zegnanie chleba, klękanie w zagonie na Anioł Pański czy kropienie święconą wodą fury gospodarza i konia przed wyjazdem w pole.

¹⁰ W nauce kwestia tzw. wiejskiej czy chłopskiej religijności zajmowała uwagę wielu badaczy. Tytułem przykładu odniosę się tylko do studium Izabelli Bukraby-Rylskiej *Religijność ludowa*, zawartego jako rozdział XXII w jej książce *Socjologia wsi polskiej* (2008, 509–528).

zmarłychwstał!; pożegnanie gościa z domownikami: *Zostańcie z Bogiem*; pożegnanie wyjeżdżającego daleko: *Krzyż ci dziecko na drogę!*; podziękowanie za życzenie zdrowia po kichnięciu: *Pan Bóg zapłać i Duch Święty!*; pozdrowienie dla kopiących ziemniaki: *Boże naspórz!*; życzenie do posiłku: *Racz Pan Bóg pożegnać!*, *Jedźcie z Panem Jezusem!*; pozdrowienie ciężarnej: *Dej Panie Boże szczęśliwej godziny!*, pozdrowienie piorącej: *Daj Boże białe!* i dziesiątki innych). Czyni to z nich niejako znak rozpoznawczy, wizytówkę wiejskiej etykiety w ogólności. Nie można pominąć milczeniem faktu, że to niezwykle bogactwo chłopskiej kultury i wsiowego konwenansu odchodzi w przeszłość, do niektórych zwrotów nie można już dotrzeć inaczej niż przez usilną eksplorację zbiorowej pamięci. Obraz ten w wielu fragmentach ma już charakter historyczny. Właśnie dołączają do nich wyjątkowo dobrze utrzymujące się na wsi religijne powitania i pozdrowienia przy pracy. Jak stwierdziłem w okolicach Sieniawy, są one praktykowane w językowym obyczaju jedynie wśród starszych; dla ludzi młodych, wychowanych w czasach internetu i globalizacji, pozostają już tylko cytatem z przeszłości i grzeczności przodków. Rozumieją ich sens (tak jak powitania: *Niech będzie pochwalony...*), ale nie chcą się z tym archaicznym modelem grzeczności identyfikować, mimo że stoi za nim autorytet Kościoła (*Szczęść Boże!* zamiast *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!* zdążyło się już przyjąć w kontaktach z osobą duchowną). Próbując ustalić okoliczności tej wielkiej zmiany w wiejskiej obyczajowości i aksjologii, polegającej na marnotrawstwie kapitału kulturowego i porzucaniu tradycyjnego, lecz przecież własnego, modelu grzeczności – przywołałem możliwie rzetelnie kulturowe tło zjawiska. Pora na kilka przybliżeń.

Kilkunastoletnie już obserwacje wsi podkarpackiej i lasowskiej ukazują obraz gwałtownych zmian cywilizacyjno-gospodarczych. Wpływają one na strukturę zatrudnienia, sposoby gospodarowania, zawodową mobilność młodego pokolenia itp. Dość podkreślić, że według danych GUS za 2022 r. z zajęć rolniczych czerpie środki utrzymania wyraźnie poniżej 10% mieszkańców wsi; znakomita większość pracuje poza rolnictwem, często codziennie dojeżdżając do pracy lub rozwijając własny interes (np. usługi transportowe, stolarskie czy handel). Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne przerwały więc naturalną (pokoleniową) transmisję kluczowych wartości chłopskiej kultury związanych z uprawą ziemi (ta zresztą przeznaczana jest coraz częściej ze względów ekonomicznych na dające jakiś zysk plantacje aronii, malin czy porzeczek; nierzadko pracują na nich cudzoziemcy. W ostateczności pozoruje się użytkowanie rolnicze gruntu dla unijnych dotacji lub obsadza się go sosną). Bywa i tak, że struktura własności użytków rolnych nie odpowiada rzeczywistości, ponieważ pozostają w użytkowaniu dzierżawnym. Pole nie ogląda więc właściciela, który poczuwałby się do emocjonalnego związku z ziemią, dlatego bywa rabunkowo eksploatowane (monokulturowe opłacalne uprawy kukurydzy – ponoć ekologiczne...). Do dezagraryzacji wsi należałoby dodać także budzącą liczne kontrowersje gospodarkę leśną, która miałaby chronić zasoby, poddaje je bezwzględnej dyktacji popytu i zysku. W znanej mi lepiej okolicy nie ma już w ogóle stuletnich sosen, a las stracił jakkolwiek naturalny charakter ekosystemu. Człowiek, porzucając powierzoną mu przez Boga (zob. wyżej) rolę mądrego gospodarza, staje się bezmyślnym barbarzyńcą i tej ziemi katem. Wedle zapowiedzi starego gospodarza z Majdanu Sieniawskiego (z którym odbyłem fascynującą rozmowę na temat grobów powstańców styczniowych) obrażana ziemia w końcu odmówi nam posłuszeństwa i przestanie rodzić. Zabrzmiło to jak

przestroga ze strony dogorywającego świata chłopskiej etniczności. Z takiego grzechu dość łatwo się rozgrzeszyć stanem wyższej konieczności.

Idźmy dalej. Wśród dobrodziejstw cywilizacyjnego przyspieszenia na czoło wysuwa się mechanizacja rolnictwa. Położyła ona kres ogromnej części wykonywanych niegdyś zbiorowo prac polowych. Jak słusznie podnosi A. Piechnik, praca maszyn zasadniczo nie ma wymiaru sakralnego, brak też jej charakteru kolektywnego (nie ma więc funkcji integrującej), „co powoduje alienację ludzi, ale ma i zalety: jest znacznie lżejsza, wymaga mniejszego nakładu energii, a przynosi większy zysk i pozwala na uniknięcie biedy oraz głodu” (Piechnik 2024, 280). Tak więc jej pojmowanie na wsi – tak dawniej, jak i dziś (por.: Bartmiński 2018; Brzozowska 2006; Dźwigoł 2013; Mazurkiewicz 1989; 1990; Mazurkiewicz-Brzozowska 1993; Pelcowa 2018; Piechnik 2024; Sulima 2015a) – naznaczone jest ambiwalencją (dlatego *praca* i *roboty* nie są synonimami). Dla sprawy trwałości tradycyjnego skryptu komunikacyjnego powitania i pozdrowienia przy pracy najważniejsze jest to, że nad chłopskimi polami zaległa niepokojąca cisza, przerywana z rzadka pokasływaniem traktora czy hukiem automatycznych odstraszcaczy na dziki; nie ma więc komu „poszczęścić przy robocie”, a czynienie tego przez komórkę lub szybę klimatyzowanej kabiny kombajnu wydaje się absurdalne.

Po trzecie wraz z nowoczesnością i satysfakcją społecznego awansu zagościła na wsi neoficka gorliwość w sekularyzacji¹¹ różnych zachowań językowych. Należy tu poczynić pewną dygresję, by przypomnieć o religijnej proveniencji przeważającej części zwrotów grzecznościowych używanych przez dawnych Polaków (por. Cybulski 2003). Badania Anity Pawłowskiej (2014; 2016) dowiodły, że zeświecczenie języka i kultury w XVIII w. przyczyniło się walnie do zatarcia się religijnej motywacji wielu grzecznościowych formuł w polszczyźnie (i ich konwencjonalizacji w funkcji grzecznościowej, por.: *Na zdrowie!*, *Smacznego!*, *Wszystkiego najlepszego!* czy ros. *spasibo* jako performatywne *Dziękuję!*). Tendencje sekularyzacyjne w kulturze przenikały także na wieś, np. starodawne: *Bóg daj dobrą noc!* pod Krakowem ustąpiło miejsca: *Dobrom // Dobro*¹² *noc miyjcie/ miyj!*, które w replice odbiorcy przybierało (w sytuacji większej zażyłości między rozmówcami) zredukowaną, poufałą postać: *Dobronoc!* (por. relację Sylwestra Udzieli z Ropczyc i okolicy: *Odchodząc wieczór*: „Miejcie dobrą noc!” — „Dobronoc!” [Udziela 1892, 34]). Dziś wskutek interferencji języka standardowego do gwary upowszechniło się neutralne *Dobranoc!*. Wpływy miejskiego modelu grzeczności zachwiały też dystrybucją powitań na okazję innych pór dnia (uznając to za wynik interferencji kulturowej). Z użycia wyszły tak charakterystyczne niegdyś dla wsi zwroty, jak: *Dobre poednie!*, *Dobre polnie!*, *Dobre śródpolnie!*, *Dobre dpoednie!*, *Dobry odwiecyrz!* itp. (por. Sikora 2020, 121–126). Oczywiście współcześnie zjawisko to zyskuje już inny językowy i obyczajowy wyraz, *stricte* związany z porzucaniem (a nie powolną transformacją) przekazu i zobowiązania tradycji. W szczególności idzie tu o odchodzenie od bardzo silnie reprezentowanego w językowych obyczajach na wsi powitania *Niech będzie pochwalony*

¹¹ Terminu tego używam w znaczeniu, które nadała mu Alicja Nagórko (2010; 2014).

¹² W wymowie gwarowej końcówkowe *-o* w bierniku często ulega denazalizacji (lub przyjmuje postać z nosowością konsonantyczną), np. *ide na mso / ide na msom*. Powstały w rezultacie zrost *Dobronoc!* W wyniku wtórnej identyfikacji tegoż *o* z *a* ≤ *á* i wpływu wymowy języka ogólnego (gdzie [á] zrównało się z [a]) mamy *Dobranoc!*, a nie oczekiwane **Dobrqnoc!* w polszczyźnie.

Jezus Chrystus! – z odpowiedzią: *Na wieki wieków. Amen!*, a w ostatnich latach – od chrześcijańskiego powitania, pozdrowienia przy pracy typu *Panie Boże dopomóż!* // *Szczęść Boże!*. Szerzej w kwestii pochodzenia i zasad użycia obu zwrotów wypowiedziałem się w cytowanej już pracy (Sikora 2020). Z kolei na temat ich dostrzegalnego już przed ćwierćwieczem zanikania w kulturze i gwarze góralskiej (uchodzącej za szczególnie przywiązaną do tradycji) zabieraliśmy głos wspólnie z Józefem Kąsiem po przeprowadzeniu badań terenowych na Skalnym Podhalu (Kąś, Sikora 1994). Najbardziej aktualnymi danymi na ten temat dysponuje H. Pelcowa. Badaczka, na podstawie bogatego materiału językowego z Lubelszczyzny, ustaliła, jak działa taki ugruntowany socjolingwistycznie mechanizm substytucji „starego” na „nowe”, szukający usprawiedliwienia w nowoczesności i przypisywanej jej użyteczności:

Przy pracy:

Boże dopomóż! → *Szczęść Boże!* (bo tak mówi ksiądz) → *Dzień dobry!* (konieczne minimum grzeczności w kontakcie bezpośrednim);

Przy powitaniu (spotkanie przygodne lub odwiedziny w cudzym domu):

- a. [w punkcie wyjścia] *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus!* — *Na wieki wieków, amen!*
- b. *Niech będzie pochwalony...* — *Amen!*
- c. *Pochwalony!* — *Amen!*
- d. *Niech będzie pochwalony* // *Pochwalony* // *Dzień dobry!* — *Dzień dobry!*
- e. *Dzień dobry!* — *Dzień dobry!* (ew. *Cześć!*, *Hej!*, *Siema!* itp.) (por. Pelcowa 2015a, 285; 2021, 298).

Oczywiście należy pamiętać, że wskutek narastającej anonimowości w relacjach społecznych ograniczeniu ulega w ogóle użycie formuł etykietałnych, a ich zakres stosowności kurczy się do sytuacji pragmatycznych zbliżonych do kontaktów typowych dla miejskiego wzorca grzeczności. Anonimowość, jak stwierdza H. Pelcowa, jako pojęcie z gruntu obce kulturze ludowej (nieobojętny stosunek do innych to przecież podstawowa norma wiejskiej grzeczności) „niszczy poczucie solidaryzmu społecznego i podważa ideę wspólnego działania” (2021, 298). W szczegółach mechanizm ten podlegać może regionalnie wariacji, jednak prawidłowości pozostają niezmiennie: tradycyjne zwroty grzecznościowe zawierające przejrzyste odniesienie do Boga stają się nacechowane i wchodzą w układ konkurencyjny z neutralnymi komunikacyjnie formułami ogólnopolskimi. Z tego starcia tradycyjna etykieta językowa nie może wyjść obronną ręką. Dzieje się to w nieprzypadkowej koincydencji z zanikaniem na wsi religijnego typu waloryzowania rzeczywistości i chłopskiego systemu aksjonormatywnego. Znanie w różnych wersjach napomnienie: *Przesła świnia koło proga, nie pochwoli Pana Boga!*, którym strofowano za brak kultury, a nie – za brak pobożności (!) (przejsię koło kogoś starszego bez wyrzeknięcia formuły Boskiego słowa: *Niech będzie pochwalony...*), pamiętają tylko starsi. Wśród znanej mi lepiej młodzieży na wsi rozpytywałem, czy pozdrawiają pracujących, życząc im szczęścia i Boskiej opieki. Są pracownicy, dobrze wychowani, chodzą do kościoła (nawet służą do mszy, w OSP), jeżdżą często do miasta (szkoła) lub nawet za granicę. Są bardzo praktyczni, a w życiowych wyborach – utylitarni. Zdecydowane: *Nie! Najwyżej Dzień dobry!* – rozstrzyga wątpliwości. Przecież tak się mówi do księdza albo zakonnicy, no czasem u niektórych przy powrocie z mszy do domu. Tak więc nie czują takiej potrzeby, bo i takiej potrzeby

nie ma. Do pola nikt z sąsiadów nie wychodzi, krów nie ma, a znajomemu za kierownicą najwyżej można ręką pomachać albo użyć smartfonu. Kwestia, że tak się mówiło na wsi, nie budzi emocji. Należą już do społeczności sieci, a tam o wiejskie korzenie się nie pyta.

Te wypowiedzi mogłyby starczyć za zakończenie. Jednak podkreślić należy, że powitania i pozdrowienia przy pracy były językową codziennością wsi krakowskiej i podkarpackiej jeszcze 20 lat temu – należały do absolutnego kanonu językowej etykiety wsi, z jej orientacją na pracę, pracowitość (Pelcowa 2018, 318; Sulima 2015a) i pobożność (religijność) (Kalwa 2008; Mazurkiewicz 1989; Simonides 1998; Stomma 2002). Tak więc w przeszłość odchodzi ostatnia grupa charakterystycznych dla wiejskiej kultury zwrotów grzecznościowych, będących przy tym istotnym zwornikiem lokalnej tożsamości i więzi, co jest jednocześnie dobrym uzasadnieniem tytułu artykułu. W tekście omówiono możliwie dokładnie przyczyny zaniku tradycyjnej wiejskiej grzeczności, kładąc nacisk na zmiany społeczno-ekonomiczne, światopoglądowe, światowe prądy kulturowe, procesy globalizacyjne, pojawienie się antywartości (brak empatii, permissywizm, egocentryzm, obojętność). Bodaj najważniejszą wydaje się jednak żywotność w polskiej kulturze deprecjonującej swojskość narracji utożsamiającej kulturę z kulturą warstw wyższych, z jej miejskim wzorcem (Halamska 2020, 137). Degradacja jedynej jej alternatywnego wzorca jest więc konsekwencją ścierania się odmiennych tradycji i kultur, konfrontacji starego z nowym (por. *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich* 2017; Kąś, Sikora 1994, 92–93; Pelcowa 2015a; 2021), które ruguje ze społecznego obiegu nawet tak wydawałoby się neutralne w katolickim społeczeństwie elementy chłopskiej językowej etykiety jak powitania i pozdrowienia przy pracy.

Literatura

- Bartmiński J. (2018), *Robota i praca: dwa profile pojęcia – dwie formacje kulturowe?*, [w:] *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. A. Bałajewski, J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Łaszewicz, Lublin, s. 273–292.
- Bartmiński J., Brzozowska M. (2016), *Koncept pracy we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 3: *Praca*, red. J. Bartmiński, M. Brzozowska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, s. 93–128.
- Bojko J. (1904), *Dwie dusze*, Kraków, <https://polona.pl/item-view/d614f48a-05b9-456e-96ad-916fcb8b916a?page=0,12.05.2025>.
- Brzozowska M. (2006), *Praca*, [w:] *Język – wartości – polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 132–137.
- Bukraba-Rylska I. (2008), *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I. (2017), *Polska wieś w badaniach socjologicznych, czyli nic nie jest oczywiste*, [w:] *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku*, red. D.K. Rembiszewska, s. 245–258.
- Burek W. (1935), *Droga przez wieś*, Warszawa.
- Chmielewska K. (2021), *Awans chłopów – obrazy w kulturze*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 3, red. M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin, Warszawa, s. 49–67.

- Chwalba A., Harpula W. (2022), *Cham i pan. A nam, prostym, zewsząd nędza?*, Kraków.
- Cybulski M. (1994), *Pan i sługa. Niektóre społeczne uwarunkowania zmian w polskich obyczajach językowych*, [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych. Zbiór studiów*, red. E. Wrocławska, Warszawa, s. 31–39.
- Cybulski M. (1996), *Polskie formuły powitalne od XVI do połowy XVIII wieku*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Językoznawcze”, t. 24: *Studia historycznojęzykowe*, red. W. Grybosiova, A. Kowalska, Katowice, s. 27–37.
- Cybulski M. (2003), *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź.
- Czekając na sobotę* (2010), reż. I. Morawska, J. Morawski.
- Dworakowski S. (1964), *Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią*, Białystok.
- Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku* (2017), red. D.K. Rembiszewska, Warszawa, s. 245–258.
- Dźwigoł R. (2013), *O jedzeniu i pracy – na podstawie polskich przysłów*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. 8, s. 62–72.
- Fedyszak-Radziejowska B. (2012), *Agraryzm – zapomniany świat norm i wartości*, „Wiś i Rolnictwo”, nr 2 (155), s. 57–68, <https://doi.org/10.53098/wir.2012.2.155/03>.
- Golachowska E. (2006), *Język i kultura mieszkańców wsi włościańskich i szlacheckich dawnej ziemi drohickiej na Podlasiu. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Halamska M. (2020), *Wiś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości*, Warszawa.
- Janicki K. (2021), *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*, Poznań.
- Kałwa D. (2008), *Polska doby rozbiorów i międzywojenna*, [w:] *Obyczaje w Polsce od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa, s. 221–336.
- Kąs J., Sikora K. (1994), *Konwencjonalne zwroty grzecznościowe w gwarach (na przykładzie kilku gwar Małopolski południowej)*, „Etnolingwistyka”, t. 6, s. 83–93.
- Krawczyk-Tyrpa A. (1997), *Wołanie do Boga (polskie formuły ludowe)*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej II. Frazeologia a religia*, red. W. Chlebda, A.M. Lewicki, Warszawa, s. 247–252.
- Kuciel-Frydryszak J. (2023), *Chłopki. Opowieść o naszych babkach*, Warszawa.
- Leszczyński A. (2020), *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa.
- Leszczyński A. (2023), *Obrońcy pańszczyzny*, Warszawa.
- Marcanik M. (1997), *Polska grzeczność językowa*, Kielce.
- Marcanik M. (2007), *Grzeczność w komunikacji językowej*, Warszawa.
- Marcanik M. (2014), *Słownik językowego savoir-vivre'u*, Warszawa.
- Maśłowska E. (2016), *Dobre słowo jako tekst magiczny. Życzenie – pozdrowienie – błogosławieństwo*, „Język a Kultura”, t. 26, s. 231–243.
- Mazurkiewicz M. (1989), *Praca i sacrum w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka”, t. 2, s. 7–28.
- Mazurkiewicz M. (1990), *Dwa spojrzenia na pracę. Perspektywa interpretacyjna a znaczenie słowa*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 129–146.
- Mazurkiewicz-Brzozowska M. (1993), *PRACA. Wybrane warianty znaczenia słowa we współczesnej polszczyźnie i ich struktura kognitywna*, [w:] *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, t. 1, red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska, Lublin, s. 133–145.

- Nagórko A. (2010), *Czy grozi nam zanik poczucia sacrum? Sekularyzacja polszczyzny na tle języków sąsiadów*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe pogranicza*, t. 3, red. E. Skorupska-Raczyńska, J. Rutkowska, Gorzów Wielkopolski, s. 221–238, <https://www.slawistik.hu-berlin.de/de/member/anagorko/poczucie-sacrum>, 23.07.2018.
- Nagórko A. (2014), *Językowa sekularyzacja jako wyzwanie dla leksykografii*, [w:] *Polonistyka wobec wyzwań współczesności*, t. 2, red. S. Gajda, I. Jokiel, Opole, s. 391–405.
- Nitsch K. (1960), *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. II, zmienione przez autora, Warszawa.
- Ożóg K. (1990), *Zwroty grzecznościowe współczesnej polszczyzny mówionej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 913. *Prace Językoznawcze*, z. 98, Warszawa–Kraków.
- Pamiętniki chłopów* (1935), Seria I, wstęp L. Krzywicki, Warszawa.
- Pamiętniki chłopów* (1936), Seria II, wstęp M. Dąbrowska, Warszawa.
- Pawłowicz B. (1896), *Kilka rysów z życia ludu w Zalasowej*, „Materiały Antropologiczno-Archaeologiczne i Etnograficzne Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 1, s. 229–265.
- Pawłowska A. (2014), *Formuły werbalne polskiej etykiety językowej od połowy XVIII do lat sześćdziesiątych XIX wieku. Analiza socjolingwistyczna*, Łódź.
- Pawłowska A. (2016), *Wpływ zmian społecznych i światopoglądowych na etykietę językową początków doby nowopolskiej*, „Język a Kultura”, t. 26: *Kulturowe uwarunkowania zachowań językowych – tradycja i zmiana*, s. 107–117.
- Pelcowa H. (2015a), *Między przeszłością a współczesnością – ciągłość i zmiana w badaniach dialektologicznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 71, red. R. Przybylska, s. 279–288.
- Pelcowa H. (2015b), *Wartości w ludowej interpretacji świata*, [w:] *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 8: *Wartości w języku i kulturze*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin, s. 155–165.
- Pelcowa H. (2018), *Sakralizacja pracy i jej wytworów (na przykładzie wypowiedzi mieszkańców wsi)*, [w:] *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. A. Bağlajewski, J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Łaskiewicz, Lublin, s. 309–324.
- Pelcowa H. (2021), *Grzeczność w językowej interpretacji mieszkańców wsi (na przykładzie wypowiedzi z regionu lubelskiego)*, „Prace Językoznawcze”, t. 23, z. 2, s. 289–301.
- Piechnik A. (2024), *Aksjologiczny wymiar pracy w językowo-kulturowym obrazie świata mieszkańców tradycyjnej polskiej wsi (na materiale małopolskim)*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 63, s. 279–289, <https://doi.org/10.12775/LSE.2024.63.15>.
- Pobłocki K. (2021), *Chamstwo*, Wołowiec.
- Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej* (2018), red. A. Bağlajewski, J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Łaskiewicz, Lublin.
- Rak M. (2015), *Kulturemy podhalańskie*, Kraków.
- Rauszer M. (2020), *Bękarty pańszczyzny. Historia buntów chłopskich*, Warszawa.
- Sikora K. (2010), *Grzeczność językowa wsi*, cz. I: *System adresatywny*, Kraków.
- Sikora K. (2011), *Winszowanie i dobre słowo w gwarze*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. 6: *Dialog z tradycją*, cz. 1, Kraków, s. 171–189.
- Sikora K. (2020), *Życzenie w gwarze i kulturze wsi*, Kraków.

- Sikora K. (2021a), *Chłopskie jadło – na pobojuwisku stereotypów i kulturowych nieporozumień*, [w:] *Polskie kulinaria: aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. R. Przybylska i D. Ochmann, Kraków, s. 175–201.
- Sikora K. (2021b), *Gwarowa etykieta językowa i religia*, „Gwary Dziś”, t. 14, s. 247–263.
- Sikora K. (2021c), *Powitania w gwarze*, [w:] *Język w regionie, region w języku 4*, red. B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska, A. Piotrowska-Wojaczyk, Poznań, s. 321–352.
- Sikora K., Gołdowski K. (2016), *Pożegnanie z rolą*, [w:] *Językowe dziedzictwo kultury materialnej*, red. E. Młynarczyk, E. Horyń, „Dialog z Tradycją”, t. 5, Kraków, s. 441–454.
- Simonides D. (1998), „*Sacrum*” jako zasada porządkowania świata w kulturze ludowej, [w:] *Człowiek – dzieło – „sacrum”*, red. S. Gajda, H.J. Sobeczko, Opole, s. 95–102.
- Simonides D. (2010), *Dlaczego drzewa przestały mówić? Ludowa wizja świata*, Opole.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych* (1999), red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos*, z. 2, Lublin.
- Solarzowa Z. (1973), *Mój pamiętnik*, Warszawa.
- Stomma L. (2002), *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w. oraz wybrane eseje*, Łódź.
- Styk J. (1993), *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek.
- Sulima R. (1997), *Kultura ludowa i polskie kompleksy*, „Regiony”, nr 1, s. 77–81; też: *Kultura ludowa i polskie kompleksy*, [w:] *Czy zmierzchn kultury ludowej?*, red. A. Dobroński, B. Gołębiowski, S. Zagórski, Łomża, s. 109–115.
- Sulima R. (2009), *Przemiany polskiego obyczaju (ostatnie dekady)*, „Colloquia Anthropologica et Communicativa”, t. 1: *Tabu, etykieta, dobre obyczaje*, s. 289–302.
- Sulima R. (2014), *Spoleczne wyobrażenia wsi na przełomie XX i XXI wieku*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2 (136), s. 57–63.
- Sulima R. (2015a), *Pracowitość*, [w:] *Fundamenty dobrego społeczeństwa. Wartości*, red. M. Bogunia-Borowska, Kraków, s. 121–145.
- Sulima R. (2015b), *Sprawa chłopska i polskie „przekłète problemy”*, „Kultura Współczesna”, t. 1, s. 20–29.
- Sulima R. (2018), *Wieś – przeobrażenia mentalności i świadomości chłopskiej*, [w:] *Polska. Eseje o stuleciu*, red. M. Kleiber, A. Mencwel, H. Samsonowicz, Warszawa, s. 225–234.
- Sulima R. (2021), *Kultura polskiej wsi: co się wylania?*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 3, red. M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin, Warszawa, s. 119–144.
- Szczepeński J. (1984), *Korzeniami wrosłem w ziemię*, Katowice.
- Świątek J. (1896–1897), *Zwyczaj i pojęcia prawne ludu nadraabskiego*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 1, s. 266–362; t. 2, s. 119–379.
- Udziela S. (1892), *Lud polski w powiecie ropczyckim w Galicyi*, Kraków.
- Wyżga M. (2022), *Chłoptwo. Historia bez krawata*, Kraków.
- Ziątek Z. (2020), *Opozycja „pana” i „chłopa” wiecznie żywa (przed i po PRL)*; seminarium internetowe, wykład dla Wszechnicy FWW, <https://www.youtube.com/watch?v=M-60JKWjj-RQ>, 12.04.2025, cyt. za: Halamska 2020.

Anna Kostecka-Sadowa

Polska Akademia Nauk

Instytut Języka Polskiego, Kraków

ORCID: 0000-0002-2287-904X; e-mail: anna.sadowa@ijp.pan.pl

Wybrane frazeologizmy o charakterze regionalnym w polszczyźnie południowokresowej

Abstrakt: Cel artykułu stanowi charakterystyka wybranych frazeologizmów na tle dotychczasowych badań nad odmianami regionalnymi w kraju. Przedmiotem rozważań jest język Polaków zamieszkałych na Kresach południowo-wschodnich, głównie wybrane frazeologizmy o ograniczonym zasięgu terytorialnym. Podstawę materiałową stanowią wybrane leksemy i frazeologizmy charakterystyczne dla mieszkańców badanego terenu – polszczyzny południowokresowej.

W mowie potocznej respondentów pojawiają się elementy dialektalne, a wśród nich – gwarowe frazeologizmy. Funkcjonują one w mowie mieszkańców w mniejszym lub większym stopniu we wszystkich grupach wiekowych. Posługują się nimi osoby o różnym poziomie wykształcenia i świadomości językowej.

Słowa kluczowe: polszczyzna południowokresowa, frazeologizm, przekrój pokoleniowy.

Abstract: Selected phraseologies of regional character in Polish South-Eastern borderlands. The aim of the article is to characterize selected phraseologies against the background of previous research on regional variations in the country. The subject of consideration is the language of Poles living in the South-Eastern Borders, mainly selected phraseologies with limited territorial scope. The material basis is selected lexemes and phraseological phrases characteristic of the inhabitants of the studied area – South-Eastern Poland.

Dialectal elements, including dialectal phraseologies, appear in everyday speech. Regionalisms function in people's speech to a greater or lesser extent in all age groups. They are used by people with different levels of education and linguistic awareness.

Keywords: Polish in the south-eastern, phraseologism, generational cross-section.

W ostatnich latach obserwuje się coraz większe zainteresowanie lokalnym kolorytem, kulturą poszczególnych regionów, tradycjami i obyczajami często niewielkich społeczności. Próba ocalenia od zapomnienia regionalnych odmian polszczyzny, gwar i dialektów, będących istotnym elementem tożsamości ich użytkowników, pozostaje nadal wyzwaniem współczesnej dialektologii. Podczas moich wieloletnich badań terenowych nad gromadzeniem słownictwa polszczyzny południowokresowej (od 1996 roku) zarejestrowałam wiele wyrazów i frazeologizmów o ograniczonym zasięgu. Obecność dialektizmów w komunikacji językowej śledzę systematycznie od 2012 roku. W tym czasie

udało mi się zebrać bogaty korpus tekstów zawierających interesujące mnie dane językowe. W spisywanym od lat słowniku znajduję wyrazy typowo lokalne lub regionalizmy wspólne dla pewnego obszaru. Obserwuję pewne zmiany – do polszczyzny południowokresowej wprowadza się wyrazy z języka ogólnopolskiego, wiele form zanika lub nie są znane już wśród najmłodszego pokolenia badanych mieszkańców.

Przedmiotem rozważań niniejszego artykułu uczyniłam język Polaków zamieszkających na Kresach południowo-wschodnich, głównie wybrane regionalizmy, związki frazeologiczne o ograniczonym zasięgu terytorialnym. Opis zawęzę do charakterystyki kilku przykładów na tle dotychczasowych badań nad odmianami regionalnymi w kraju. Podstawę materiałową stanowią wybrane leksemy i frazeologizmy charakterystyczne dla mieszkańców badanego terenu – pogranicza południowokresowego.

Wydaje się, że dzisiejsze coraz częstsze postrzeganie regionalizmów jako jednostek ubogacających język (a nie, wedle dawnych głosów, zużożających) i będących nośnikiem historii danego terenu na zawsze odmieni ich status. Posługiwanie się wyrazami i związkami frazeologicznymi charakterystycznymi dla mowy mieszkańców poszczególnych części Polski przestaje być powodem do wstydu, lecz sukcesywnie staje się przedmiotem ożywionego zainteresowania. Nie od dziś wiadomo, że jednym z istotnych źródeł regionalizmów są gwary ludowe. Niektóre wyrazy gwarowe upowszechniają się w języku wszystkich warstw społecznych na danym obszarze, stając się elementami polszczyzny regionalnej, uzyskując status regionalizmów leksykalnych. Niejednokrotnie granica między regionalizmami i dialektyzmami jest trudna do zdefiniowania, nieostra (Dunaj, Mycawka 2006; Pelcowa 2006; Pręczonek 2006), niekiedy mówi się zatem o kategorii mikroregionalizmów, czyli wyrazów gwarowych upowszechnionych na stosunkowo niewielkim obszarze (Sikora 2005; por. też Rak 2009, 162).

Oprócz oddziaływania języka ukraińskiego w jego postaci ogólnej nie można zapomnieć także o wpływach okolicznej ukraińskiej gwary nadsańskiej. Regionalizmy funkcjonują w mowie mieszkańców w mniejszym lub większym stopniu we wszystkich grupach wiekowych. Posługują się nimi osoby o różnym poziomie wykształcenia i zróżnicowanej świadomości językowej. Z wielu pozyskanych przykładów wynika, że obok zapożyczeń ukraińskich w mowie Polaków z Kresów południowo-wschodnich uwiadcniają się również wpływy leksykalne z języka niemieckiego, do których należą wyrazy dawno zapożyczone, często funkcjonujące tylko we frazeologizmach.

Uwzględniony w artykule materiał badawczy stanowi przede wszystkim słownictwo polskich mieszkańców Strzelczysk (95% Polaków), Krysowic (20–23% Polaków) i Czersk (15% Polaków) w rejonie mościskim obwodu lwowskiego. Są to wsie zamieszkiwane przez Polaków od wielu pokoleń¹. Badania terenowe prowadziłam tu w latach 2018–2023. Dane językowe pozyskałam od 120 osób, po 40 z każdego przedziału pokoleniowego.

Moimi respondentami są Polacy, reprezentanci pokoleń I–III², które roboczo nazywam w następujący sposób: pokolenie najstarsze – urodzeni w latach 1946–1970;

¹ *Polacy na wschodzie. Historia mówiona*, www.polacynawschodzie.pl/index.php?page=miejsca&id=2084&lang=pl, 15.06.2024.

² Przedziały pokoleniowe podaję według koncepcji Jerzego Sierociuka: I. urodzeni przed rokiem 1920; II. urodzeni w latach 1921–1945; III. urodzeni w latach 1946–1970; IV. urodzeni w latach 1971–1995; V. urodzeni

pokolenie średnie – urodzeni w latach 1971–1995; pokolenie młodsze – urodzeni po 1995 roku. Badani mieszkańcy tych terenów są Polakami, którzy na co dzień posługują się polszczyzną południowokresową – regionalnym wariantem polszczyzny ogólnej w odmianie potocznej, z większą lub mniejszą liczbą cech kresowych (mowa mieszkańców wsi i przysiółków szlacheckich) (Rieger, Cechosz-Felczyk, Dzięgiel 2002, 22–24).

Jako podstawę porównawczą dla gromadzonego przeze mnie materiału wybrałam następujące słowniki (także mniejsze słowniczki zawarte w monografiach i artykułach naukowych):

- słowniki ogólne języka polskiego (historyczne i współczesne): *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (L), *Słownik języka polskiego* oprac. przez Aleksandra Zdanowicza i in. (SWil), *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Antoniego Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego (SW), *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (SJPD), *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. Stanisława Dubisza (USJP) i *Wielki słownik języka polskiego PAN* pod red. Piotra Żmigrodzkiego (WSJP);
- słowniki regionalizmów z obszaru Małopolski i dawnych Kresów południowo-wschodnich: *Powiedziane po krakowsku. Słownik regionalizmów krakowskich* pod red. Donaty Ochmann i Renaty Przybylskiej (2019), słownik regionalizmów Krosna i okolic opracowany przez Kazimierza Sikorę i Monikę Bielak opublikowany w artykule *O regionalizmach leksykalnych w języku Krosna i okolic* (2005), słownik zawarty w monografii *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku* Zofii Kurzowej (2006), słownik w pracy pt. *Balak lwowski. Mowa przedwojennego Lwowa* Stanisława Domagalskiego (BL) oraz *Regionalizmy leksykalne w języku mieszkańców Przemyśla* Kamili Sujkowskiej (2023, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Haliny Karaś);
- słowniki gwarowe: *Słownik gwar polskich* oprac. przez Zakład Dialektologii IJP PAN (SGP) wraz z jego Kartoteką dostępną online (KSGP), *Mały słownik gwar polskich* pod red. Jadwigi Wronicz (MSGP), *Słownik gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej (2012–2022), *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie* Jana Kutyły (2016), słownik zawarty w pracy *Gwara Bugaja na Pogórzu* (gm. Biecz, pow. Gorlice) Haliny Karaś (2020), *Słownik gwary Pogórzan* (z okolicy Gorlic) Andrzeja Wietrzyka (2011); *Słownik gwary zagnańskiej* Krystyny Długosz-Kurczabowej (2020);
- słowniki języka ukraińskiego i gwar ukraińskich: Hawryła Shyły *Наддністрянський регіональний словник* (2008), Natalji Chobzej, Ksenji Simowicz, Tetjany Jastremskiej, Hanny Dydyk-Meusz *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (4 вид., Львів, 2009–2019), Hryhorija Arkushyna *Словник західнополицьких говірок*, t. 1–2 (2000).

Wstępna analiza wyekscerpowanych materiałów wykazała, że w mowie potocznej respondentów pojawiają się elementy dialektalne, a wśród nich – gwarowe frazeologizmy. Frazeologizmy są tu rozumiane jako „społecznie utrwalone połączenia wyrazów, wykazujące nieregularność pod jakimś względem, np. w ich składzie występują wyrazy lub formy wyrazów niewchodzące w swobodne związki składniowe; znaczenie

frazeologizmu nie wynika ze znaczeń komponentów; naruszone bywają zasady łączliwości wyrazów” (Lewicki, Pajdzińska 2001, 311). Literatura dotycząca frazeologii gwarowej jest bardzo bogata, a szczegółowo została przedstawiona w artykułach Anny Tyrpy (Krawczyk 1985; Tyrpa 2016) oraz Lidii Przymuszały (2011; 2013).

Badania nad frazeologią w ogóle, czy to ogólnopolską, czy gwarową³, nastrożają licznych trudności. Jak pisał Jerzy Treder: „Frazeologizmy pojawiają się – tak w gwarach, jak i w ogólnej polszczyźnie – w toku naturalnej żywej mowy (tekście) rzadziej niż określone wyrazy, a więc trudniej je pozyskać z korpusów tekstów gwarowych, raczej stosunkowo niewielkich” (Treder 2009, 143).

Bardzo często używanie frazeologizmów gwarowych ma istotne znaczenie dla żywotności leksemów gwarowych. Ze zgromadzonych materiałów wynika, że wyraz gwarowy wchodzący w skład związku frazeologicznego ma szansę dłużej utrzymać się w języku. Najczęściej jego znaczenie uległo zatarciu, ale jako komponent frazeologizmu może przetrwać w polszczyźnie potocznej, przynajmniej o zasięgu regionalnym, jeśli jednostka frazeologiczna okaże się atrakcyjna i funkcjonalna. Zobaczmy to na konkretnych przykładach.

W badanej przeze mnie polszczyźnie południowokresowej najczęściej funkcjonuje zwrot frazeologiczny: *grać faszaka* ‘udawać mężczyznę eleganckiego, przystojnego’: *On zawsze groł faszaka, dó byli kogó ni pódchodziól. Wiktor tó umi zagrać faszaka. Romku groł wielkiego faszaka, tak przebieról dziwczyny, ży w końcu i tak zostól sam*⁴ [MG54]⁵. *Cale życi groł faszaka. Kóło nas zawsze groł faszaka* [JG48]. Zaś wyraz *faszak* jest niemal nieznan, dopiero po definicji zwrotu podawany jest w znaczeniu ‘przystojny, elegancki mężczyzna’: *Taki z niego faszak wielki, jak idzi ulico, tó na nikogo ni patrzy* [MM67].

Omawiany przykład jest częsty w mowie starszego i średniego pokolenia. Młodzi nie używają już tego frazeologizmu.

Dokumentacja występowania wyrazu *faszak* w SGP jest bardzo skromna – tylko kilka zapisów z powiatu cieszyńskiego oraz z Orawy n-tar. Mamy tu rzeczownik *feszak* ‘mężczyzna młody, przystojny, elegancki’: *Hanka mo takigo szumnego fieszaka* pow. cieszyński; Orawa (SGP VII 500); n-tar [Orawa] KąsOr 119⁶; KS, natomiast przysłówki *fesznie* oznacza ‘elegancko, gustownie’: pow. cieszyński; zaś forma *feszak* ‘postawny mężczyzna’ znana jest też na Śląsku, zapisana w internetowym słowniczku (Lerch-Wójcik 2025), z powiatu cieszyńskiego poświadczono przymiotnik *feszny* ‘przystojny, elegancki’: *Feszny synek sie zrobił z tego kluka* (Ciesz SGP VII 500). Postać *fesiak* ‘mężczyzna wysoki, dobrze zbudowany’ jest zapisana w powiecie limanowskim; z powiatu niżańskiego mamy zapis w znaczeniu ‘mężczyzna rzutki, śmiały, energiczny’: *Z niygo to taki fesiok* (SGP VII 496–497). Wyraz *fesiak* ‘ironicznie o mężczyźnie, który nadmiernie

³ Ponieważ pojawiają się rozbieżności w rozumieniu pojęcia frazeologizmu gwarowego, w tym miejscu za Arturem Czesakiem przyjmuję, że frazeologizmy gwarowe to te, które: „1) występują tylko w gwarach; 2) zawierają komponenty będące wyrazami gwarowymi; 3) opisują realia wiejskie; 4) reprezentują wyrażony w języku ludowy obraz świata” (Czesak 1998, 290).

⁴ Cytaty podaję w wersji uproszczonej, półfonetycznej.

⁵ Skrót oznacza inicjały respondentów oraz ostatnie dwie cyfry roku urodzenia.

⁶ Rozwiązania skrótów na końcu artykułu.

eksponuje swoją pozycję, wygląd, odwagę’ odnotowuje też KS. Sam leksem *fesiak* ‘elegancki młody mężczyzna’ wywodzi się z czes. *fešný* ‘przystojny, elegancki, szykowny’, zaś w niem. *fesch* to ‘szykowny’ (WDLP).

Odnotowałam kilka frazeologizmów takich, jak: *mieć szwung, złapać szwung, nabrać szwungu*: *Nabroł szwungu dó róboty i trudno gó dognać. Óna tó dopiró ma szwung: myji okna ód samego rana. Dejci mi jake róbote, bo dziś mam szwung dó róboty, ni usiedze na jednym miejscu* [MG73]. *Złapała szwung i kopi poli ód samiutkiego rana. Złapoł szwung dó róboty i nawet na obiad ni przyszed, tak coś robi w tyj majsterni ód raniúcka* [JG48]. *Ta tó dopiró ma szwung dó róboty, aż si pali jij pód ryńkami, tak zasuwa* [PK80].

Przykłady te są powszechne w mowie starszego i średniego pokolenia respondentów. Młodzi je znają, ale rzadko stosują. Zaś sam wyraz *szwung* w znaczeniu ‘chęć, zapał’ nie jest używany.

W kartotece SGP mamy zapis *szwóng* w znaczeniach: 1. ‘zapał, energia’ z pow. cieszyńskiego, 2. ‘rozmach’ z okolic Zabrza i Rybnika; 3. ‘rozpęd’ i ‘dużo’ z pow. wejherowskiego. Poza tym zarejestrowane są następujące frazeologizmy: *szwung do roboty* z powiatów brzozowskiego i rawickiego, *brać do szwungu, szwungować* z cieszyńskiego; *złapać szwung* z powiatu rypińskiego i lipnowskiego. Wyraz *szwung* oraz frazeologizmy z tym komponentem notowane są głównie w Małopolsce południowej i na Kresach południowo-wschodnich. Poświadcza to K. Sujkowska w mowie mieszkańców Przemyśla (2023, 331); H. Karaś w powiecie gorlickim (2020), J. Kutyla na Rzeszowszczyźnie (2016, 261), S. Domagalski w bałaku lwowskim (2018). W języku ogólnym frazeologizmy te zostały uwzględnione tylko w USJP jako pot. posp., brak w SJPD, z niemieckiego *Schwung* ‘rozmach, zamach, zapał’ (WDLP).

Następnymi przykładami wartymi wymienienia są zwroty *dać, zasadzić szpica* (komuś) ‘kopnąć kogoś’: *Czy zasadził ci ktoś kiedyś szpica? Dał mu szpica w dupe i tyle gó widzieli. Kiedyś nauczyciel z rysunku zasadził szpica uczniowi i nic ni byłó, nichtó ni chodziól dó dyrektora, nichtó si ni skarżył* [MS75]. *Dej mu szpica, niech si ódczepi. Zasadziól mu szpica w zadek* [PK80]. *Jak ja inó zasadziól mu szpica, tó ód razu si ódczypiól ódy mni. Ja mu doł szpica i si w kóncu ódwalól ódy mni* [JG48]. Omówione frazeologizmy powszechnie występują w mowie wszystkich badanych mieszkańców. Przegląd źródeł daje podstawy, by wnioskować, że przykłady *dać, zasadzić szpica* znane są głównie w polszczyźnie południowokresowej, we Lwowskim (BL) oraz w powiecie przemyskim (Sujkowska 2023, 331).

Sam leksem *szpic* w polszczyźnie południowokresowej ma kilka znaczeń: 1. ‘czubek na choinkę’ (też w pow. przemyskim i rzeszowskim); 2. ‘kopniak’ (też w powiecie przemyskim), zaś w KSGP poświadczony jest tylko w znaczeniu 3. ‘zakończenie czegoś ostrego’.

W słownikach polszczyzny ogólnej: SJPD i WSJP wyraz *szpic* jest znany w trzech znaczeniach: 1. ‘w bucie: ostra, najwęższa i najbardziej wystająca część czegoś, która jest najwyższej lub najdalej położona’; 2. ‘szklana lub plastikowa ozdoba bożonarodzeniowa o wydłużonym kształcie, którą wsuwa się na wierzchołek choinki’; 3. ‘długowłosy pies o wysmukłej budowie ciała, wąskim pysku i puszystym ogonie, który zawija się na grzbiet’, z niem. *Spitze* (WDLP).

Podobny zasięg ma zwrot *szukać szpargi* ‘szukać powodu do wszczęcia awantury, dążyć do kłótni’: *Ón coś dziś ni swój, chodzi naburmuszony i tylko szuka szpargi zy mno.*

Plontasz si cały czas kóło mni i tylko szpargi szukasz, żeby zacząć jakóms awanture [MM67]. *Szukał szpargi zy mno, i tak zaczypioł i siak, ali ja si już ni daje nabrać, kiedy ón tylko szuka szpargi, jagby to mnie zaczęć dó swarzynia si* [LG48]. Frazeologizmu tego używają najczęściej respondenci starszego i średniego pokolenia.

Poza badanym przeze mnie terenem frazeologizm ten poświadczony jest też w powiecie przemyskim: *I na co ci to? Koniecznie musisz szpargi szukać?* (Sujkowska 2023, 228) oraz w bałaku lwowskim: *Tak sobie szukał szpargi, że w końcu znalazł i skończył z gipsem* (BL). Sam leksem *szparga* znany jest w znaczeniu ‘zatarg, kłótnia, awantura’: *Wdał się w jakąś szpargę i teraz ma kłopoty* (BL) tylko w polszczyźnie południowokresowej. Brak jakichkolwiek poświadczeń w języku ogólnym. Natomiast w słowniku języka niemieckiego znalazłam zwrot: pot. *Ärger suchen* ‘szukać zaczepki’, gdzie *Ärger* oznacza ‘złość, gniew, przykrość, nieprzyjemność’ (WDLP).

O wiele szerszy zasięg występowania mają zwroty frazeologiczne *mieć szmergla, dostać szmergla* ‘mieć, dostać bzika, obsesji’: *Dostał szmergla i cały czas o tym samym gada i gada. Ón ma szmergla na tym punkcie, lepij ni gadej z nim o tym* [PK80]. *Miała szmyrgla zy swojimi włosami, stali czysała i czysała si* [LG48]. *Óna miała szmyrgla ze swojo tórebko, co chwile przykładła z ryńki dó ryńki, gładziła cały czas* [KM53]. Sam wyraz *szmergiel* jest już rzadko używany przez najstarszych użytkowników badanej gwary ‘przedmiot wyglądający nierówne powierzchnie’. Natomiast w zwrotach frazeologicznych dość często występuje w mowie moich wszystkich informatorów.

Z kartoteki SGP wynika, że przykłady te są znane powszechnie w Małopolsce południowo- i północno-wschodniej – w pow. przemyskim (Sujkowska 2023, 326), rzeszowskim (Kutyla 2016, 258), opoczyńskim, bialskim (Biała Podlaska; KSGP: *mieć szmergla*) oraz w bałaku lwowskim (BL). Wyrażenie to notują też słowniki języka polskiego: w USJP pot. *dostać szmergla, mieć szmergla*; w WSJP pot. żart., w SJPD brak we fraz.; z niem. *Schmirgel* ‘drobnoziarnista skała składająca się ze specjalnego minerału stosowanego jako środek mielący’ (WDLP).

Przywołane wyżej zapisy są świadectwem żywotności gwarowych frazeologizmów. Różna jest ich frekwencja, obok wystąpień sporadycznych, niekiedy nawet jednostkowych, np. *grać faszaka, szukać szpargi czy dać, zasadzić szpica* pojawiają się frazeologizmy dobrze poświadczone w wypowiedziach, np. *mieć szwung, złapać, nabrać szwungu; mieć szmergla, dostać szmergla*. Należy zaznaczyć, że niektóre z gwarowych związków frazeologicznych stają się frazeologizmami regionalnymi, o których – za Stanisławem Bąbą i Anną Piotrowicz – możemy powiedzieć, że to „takie wyrażenia, zwroty i frazy (w tym również przysłowia) spoza współczesnego języka ogólnopolskiego, które powszechnie znane są w danym regionie, także inteligencji, przy czym zasięg ich występowania nie zawsze musi być ograniczony do jednego tylko regionu” (Bąba, Piotrowicz 1994, 112).

Z omówionych przykładów widać, że są to wyrazy dawno zapożyczone z języka niemieckiego, często funkcjonujące tylko we frazeologizmach. Badania wykazują, że obok zapożyczeń ukraińskich i rosyjskich w mowie Polaków z Kresów południowo-wschodnich uwidaczniają się również wpływy leksykalne z języka niemieckiego. Spora liczba regionalizmów świadczy o silnym wpływie języka niemieckiego na polszczyznę ówczesnej Galicji, jednak zmiana realiów spowodowała stopniowy zanik dużej części wyrazów. Niektóre germanizmy poświadczone w polszczyźnie kresowej znalazły się w niej na skutek podtrzymywania ich przez język ukraiński.

Frazeologizmy gwarowe mają szczególną łatwość przechodzenia do odmiany regionalnej języka, a niekiedy do polszczyzny o zasięgu ogólnym. Tak o tym pisze M. Rak:

Frazeologizmy ze względu na niesumaryczność znaczenia, przechodząc z kodu gwarowego do niegwarowego, w tym do polszczyzny regionalnej, często zachowują w swym składzie archaizmy i dialektyzmy. Gwarowość frazeologii w świadomości informatorów to zazwyczaj najbardziej rozpoznawalne cechy fonetyczne komponentów frazeologicznych (mazurzenie, pochylenie kontynuantów dawnych samogłosek długich, różna realizacja samogłosek nosowych itd.). Z tego względu właściwie każdy frazeologizm gwarowy po usunięciu wymienionych cech może awansować do jednostki używanej w kontaktach z osobą, która nie posługuje się gwarą (Rak 2009, 166).

Świadome czy nieświadome wykorzystywanie gwarowych związków frazeologicznych dowodzi atrakcyjności tej części zasobu leksykalnego. Odświeżają one tekst, nadają mu określony walor stylistyczny, są nośnikiem ocen, odzwierciedlają emocje nadawcy, niekiedy zabarwiają tekst humorystycznie. Trudno jednak nie zauważyć, że znajomość gwarowych związków frazeologicznych maleje wśród przedstawicieli najmłodszego pokolenia – jest to zmiana przede wszystkim jakościowa, polegająca na zastępowaniu jednych frazeologizmów innymi (bardziej przystającymi do zmieniającej się rzeczywistości językowej ludzi młodych). Sytuacja ta niewątpliwie rodzi konieczność opisu jednostek frazeologicznych, które jeszcze funkcjonują w mowie Polaków żyjących poza granicami kraju.

Literatura

- Arkushyn H. (2000), *Słownik zachidnopolis'kich hovirok*, t. 1–2, Łuck.
- Bąba S., Piotrowicz A. (1994), *Poznańska frazeologia regionalna*, [w:] *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 1, red. M. Białoskórska, S. Kania, Szczecin, s. 111–122.
- Bielak M., Sikora K. (2005), *O regionalizmach leksykalnych w języku Krosna i okolic*, [w:] *Literatura–Język–Region*, red. K. Sikora, J. Kułakowska-Lis, s. 7–28.
- BL, Domagański S. (2018), *Balak lwowski. Mowa przedwojennego Lwowa*, Kraków.
- Chobzej N., Simowicz K., Jastremska T., Dydyk-Meusz H. (2009–2019), *Leksykon lvivs'kyj: poważno i na żart*, Lviv.
- Czesak A. (1998), *Frazeologia gwarowa – problemy i postulaty*, [w:] *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódź, s. 285–293.
- Długosz-Kurczabowa K. (2020), *Słownik gwary zagnańskiej*, Warszawa.
- Dunaj B., Mycałka M. (2006), *Regionalizmy leksykalne w badaniach polszczyzny miejskiej*, [w:] *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz, s. 64–76.
- Karaś H. (2020), *Gwara Bugaja na Pogórze (gm. Biecz, pow. Gorlice)*, Warszawa.
- KąsOr, Kąs J. (2011), *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, wyd. 2, Kraków.
- Krawczyk A. (1985), *Co wiemy o frazeologii gwarowej*, [w:] *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. 3, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław, s. 129–137.

- KS, *Korpus spiski* (2024), <https://spisz.ijp.pan.pl/#!/korpus>, 26.08.2024.
- KSGP, *Kartoteka Słownika gwar polskich PAN* (2024), <http://rcin.org.pl/publication/37156>, dostęp: 21.08.2024.
- Kurzowa Z. (2006), *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, wyd. 2 uzup. i popr., Kraków.
- Kutyła J. (2016), *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*, Rzeszów.
- L, Linde S.B. (1807–1814), *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa.
- Lerch-Wójcik A. (2025), *Słowniczek gwary, języka śląskiego*, [w:] *Bonclok*, <https://bonclok.pl/sowniczek-wyrazow-slaskich.html>, 20.08.2024.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A. (2001), *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 315–333.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich* (2010), red. J. Wronicz, Kraków.
- Pelcowa H. (2006), *Regionalizmy czy dialektyzmy – o zjawiskach językowych wspólnych miejskiej polszczyźnie mówionej i gwarom ludowym*, [w:] *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz, s. 86–88.
- Pelcowa H. (2012–2022), *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1–12, Lublin.
- Polacy na wschodzie. Historia mówiona* (2024), www.polacynawschodzie.pl/index.php?page=miejsca&id=2084&lang=pl, 15.06.2024.
- Powiedziane po krakowsku. Słownik regionalizmów krakowskich* (2019), red. D. Ochmann, R. Przybylska, wyd. IV, Kraków.
- Pręczek S. (2006), *Miejsce regionalizmów leksykalnych w polszczyźnie ogólnej mieszkańców Myślenic*, [w:] *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. M. Święcicka, Bydgoszcz, s. 204–232.
- Przymuszała L. (2011), *Stan badań nad polską frazeologią gwarową*, „*Studia Slavica*”, t. 15, s. 219–226.
- Przymuszała L. (2013), *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole.
- Rak M. (2009), *Regionalizmy frazeologiczne – nowe ujęcie zagadnienia*, [w:] *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna*, red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków, s. 161–170.
- Rieger J., Cechosz-Felczyk I., Dzięgiel E. (2002), *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku, cz. 1: Stan i status, cechy charakterystyczne. Polszczyzna w Lwowskim, Tarnopolskim i na Podolu. Teksty*, Warszawa.
- SGP, *Słownik gwar polskich* (1982–2023), oprac. Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN, *Źródła* i t. 1, red. M. Karaś, t. 2–5, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. 6, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. 7–8, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Shyło H. (2008), *Naddnistrjans'kyj rehionalnyj słovnyk*, Lviv.
- Sierociuk J. (2003), *Założenia metodologiczne badań języka wsi*, [w:] *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 11, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, s. 131–136.
- Sikora K. (2005), *Kategoria mikroregionalizmów*, [w:] *Język trzeciego tysiąclecia III*, t. 1: *Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny*, red. G. Szpila, Kraków, s. 199–208.
- SJPD, *Słownik języka polskiego* (1958–1969), red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa.
- SUM, *Słovnyk ukrajins'koji movy* (1970–1980), t. 1–11, red. I.K. Biłodid, Kyjiv. <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>, 20.02.2022.

- Sujkowska K. (2023), *Regionalizmy leksykalne w języku mieszkańców Przemyśla*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Haliny Karaś, Warszawa.
- SW, *Słownik języka polskiego* (1900–1927), red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa.
- SWil, *Słownik języka polskiego* (1861), t. 1–2, oprac. A. Zdanowicz i in., wyd. staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno.
- Treder J. (2009), *O frazeologii dialektalnej ponownie*, „Acta Cassubiana”, t. 11, s. 141–154.
- Tyrpa A. (2016), *Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?*, [w:] *Słowiańska frazeologia gwarowa*, red. M. Rak, K. Sikora, Kraków, s. 13–30.
- USJP, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa 2003.
- WDLP, *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts, begonnen, konzipiert und grundlegend redigiert von A. de Vincenz, zu Ende geführt von G. Hentschel* (2010), <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/>, 10.04.2025.
- Wietrzyk A. (2011), *Słownik gwary Pogórze (z okolicy Gorlic)*, Kraków.
- WSJP, *Wielki słownik języka polskiego PAN* (2007–), red. Żmigrodzki P., Kraków, <https://wsjp.pl/>, 4.12.2024.

Marta Šimečková

Akademie věd České republiky

Ústav pro jazyk český, dialektologické oddělení, Brno

ORCID: 0000-0003-1210-8468; e-mail: simeckova@ujc.cas.cz

Nalezený strojopis jako výpověď o průběhu výzkumu nářečí českého jazyka v minulosti¹

Abstrakt: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR spravuje rozsáhlou sbírku nářečních materiálů, a to včetně 490 kusů dotazníku, na jehož základě vznikl *Český jazykový atlas*. Nedávný nálezk strojopisu používaného během výzkumu na začátku 70. let minulého století umožnil nahlédnout do tehdejších metodologických postupů. Tento strojopis, vytvořený Oldřichem Ševčíkem, obsahuje otázky k 50 dotazníkovým položkám a dokládá kombinaci různých metod přímého dotazování na nářeční výrazy a formy. Analýza ukázala rozdíly mezi tehdejšími doporučenými postupy a reálnou praxí, včetně přizpůsobení metod na základě získaných poznatků v konkrétní lokalitě. Příspěvek podtrhuje důležitost historických materiálů pro současný výzkum českých nářečí a přináší nový pohled na metodologii sběru jazykových dat.

Klíčová slova: nářečí českého jazyka, dialektologický výzkum, výzkumná metoda, nářeční dotazník, Český jazykový atlas.

Abstract: The discovered typescript as a testimony of the research on Czech dialects in the past. The Department of Dialectology of the Czech Language Institute (Czech Academy of Sciences) possesses an extensive collection of dialect materials, including 490 questionnaires that served as the basis for the *Czech Linguistic Atlas*. A recent discovery of a typescript used during research in the early 1970s has provided insights into the methodological approaches of that time. This typescript, created by Oldřich Ševčík, contains questions related to 50 questionnaire items and demonstrates the combination of various methods for directly inquiring about dialect expressions and forms. The analysis revealed differences between the recommended procedures of that period and the actual practices, including methodological adjustments based on findings from specific research locations. The paper highlights the importance of historical materials for contemporary research on Czech dialects and offers a new perspective on the methodology of linguistic data collection.

Keywords: Czech dialects, dialectological research, research method, dialect questionnaire, Czech Linguistic Atlas.

¹ Příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DH23P03OVV010 Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III.

1. Úvod

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., disponuje velkou sbírkou jedinečného nářečního materiálu, textového i audiálního, který dokládá teritoriální rozmanitost českého jazyka. Součástí archivu je mj. 490 rukou vyplněných sad *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (dále *Dotazník*), na jejichž podkladu vznikl šestidílný *Český jazykový atlas* (vydaný tiskem v letech 1992–2011 a v aktualizované podobě též dostupný online na webu <https://cja.ujc.cas.cz/PDFverze/> a <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/HTMLverze/>; dále ČJA). V souvislosti s novým intenzivním mapováním nářečí češtiny (viz např. Kubeček 2025; Šimečková, Temer 2025) se do popředí zájmu českých dialektologů znovu dostávají metodologické aspekty sběru jazykových dat. Z toho důvodu jsou konsolidovány metody jak pro dokumentaci dialektů cestou pořizování zvukových záznamů spontánních promluv, tak pro dotazníkový výzkum, probíhající přímou i nepřímou formou. Vzhledem k pokročilým technologickým možnostem a rozvoji oboru jsou sestavovány inovační metodiky (Ireinová a kol. 2025; Šimečková 2025), jejichž cílem je obsáhnout a podrobně popsat postupy aplikovatelné při terénním výzkumu dialektů. Návodů obsažených v těchto metodikách se přitom pochopitelně do velké míry opírají o starší zkušenosti se sběrem materiálu, a to zvláště s celouzemním výzkumem pro ČJA.

S metodickými východisky tohoto již završeného výzkumu byla odborná veřejnost seznamována prostřednictvím různých časopiseckých a sborníkových publikací (zejména Balhar 1963; Jančák 1987; Rubín 1973; Voráč, Racková 1968), jsou též shrnuta v úvodu k tištěnému *Dotazníku* a v prolegomenech k ČJA. Z dostupných informací lze již na tomto místě uvést, že se dříve primárně vycházelo ze spontánních promluv, probíhajících formou řízených rozhovorů podle předem stanovených tematických okruhů, a to s využitím navozujících a doplňujících otázek. Primárně se při dotazování na lexikální položky mělo postupovat od významu k formě, jen výjimečně byl umožněn postup opačný, přičemž způsob formulování otázek neměl nijak ovlivnit respondentovy odpovědi.² Užíváno bylo popisných definic reálií, enumerace, dotazování pomocí navozujícího kontextu (zvláště u gramatických položek), též ostenze, tj. ukázání na předmět, a to včetně využití obrázků. Přesnější představu o tehdejší výzkumu jsme však dosud neměli, neboť jeho průběh nebyl nijak dokumentován.³

Jistý obrat nastal v r. 2025, kdy byl v archivu náhodně nalezen třístránkový strojopis umožňující částečně nahlédnout do skutečné praxe začátku 70. let 20. století – dokument totiž obsahuje konkrétní znění otázek tak, jak byly (pravděpodobně) předkládány respondentům.

² K tomu viz zásada uvedená v úvodu *Dotazníku*: „Zásadně však musí být veškerý materiál získáván tak, aby jazyková forma odpovědi nebyla položenou otázkou nijak ovlivněna.“

³ Na rozdíl od současnosti, kdy je celý proces, včetně dotazníkového šetření, nahráván na diktafon nebo jiné zařízení. Důvod, proč tomu tak nebylo i v minulosti, je nasnadě – rozhovory se zaznamenávaly na cívkové kotouče, které měly jednak omezenou kapacitu, jednak jejich pořízení představovalo ekonomickou zátěž (o dřívější zvukové dokumentaci nářečí viz Šimečková 2024).

2. Dotazník pro výzkum českých nářečí

Strojopis je pevně provázán s *Dotazníkem*, který z toho důvodu pokládáme za nezbytné nejdříve popsat, až poté přejdeme k obsahu a interpretaci námi učiněného nálezu. Celozemní dokumentace nářečí pro ČJA probíhala v letech 1964–1976⁴, a to metodou přímého dotazníkového výzkumu, který vedli vyškolení odborníci. K zaznamenávání odpovědí jim sloužil *Dotazník pro výzkum českých nářečí*, který byl vydán v letech 1964–1965 Českou dialektologickou komisí a který se skládal ze čtyř částí. Úvodní strany byly určeny ke shromáždění mimojazykových informací vztahujících se k realizovanému terénnímu výzkumu v obci (jména explorátorů, informace o hlavních i doplňkových informátorech, charakteristika obce, rozsah realizovaného výzkumu včetně poznámek o případných výzkumech staršího data). Následoval vlastní dotazník s 2649⁵ položkami, rozdělený na lexikální položky (s podrobnějším členěním na 7 věcně významových okruhů) a na gramatické dodatky (položky věnované hláskosloví, tvarosloví, slovtvorbě, místním jménům a skladbě). Dotazník byl uzavřen stránkami pro evidenci a popis pořízených magnetofonových záznamů, samostatně pak byla do tiskopisu vložena obrázková příloha sloužící jako podpora při výzkumu vybraných reálií, např. zemědělských nástrojů a jejich částí.

Zaměříme-li se na vlastní dotazníkovou část, vidíme, že jsou v tiskopisu jednotlivé položky opatřeny číslem a názvem, v rámci slovní zásoby jsou to např. položky 547 „knoflík“; 548 „kalhoty“; 549 „plátěné kalhoty“; 550 „přezka“. Místy je název položky rozšířen o vysvětlení kontextu, napomáhajícího upřesnění dotazu, např. 674 „veliký koš“ (na úhrabky); 680 „sító“ (např. v čistícím mlýnku na obilí). Jindy je připojen opis významu, neboť lze očekávat existenci více různých výrazů při specifikaci dotazu, např. 684 „sýpka“ a) samostatná budova, b) jiná místa, kde se ukládá zrna; 697 „železné výstupky na konci oje“ (na zaklesnutí řetízku od postroje): a) horní výstupek, b) dolní výstupek. I při výzkumu lexika byly zjišťovány konkrétní formy nářečních výrazů, srov. položky definované jako 673 „pleva“: 1.–6. sg. / 1. pl.; 676 „pytel“: 2. sg.; 771 „honit“: přez. 3. sg. Položky z dalších (nelexikálních) oddílů mají složitější strukturu; jsou v nich uváděny i vzorové příklady, např. 2191 „odsouvání hlásek zvratnou analogií a) h-“ (houžev /oužev/, harmonika /armonika/, haltýř /altýř/). Přesné formulace otázek jsou v dotazníku jevem řídkým a vyskytují se pouze v gramatické části, např. 2301 Užívá se v obci rodinných jmen podle stavení? Jak se tomuto zvyku říká (např. jména po chalupě, přísličky) a v jakém je asi rozsahu? (např. u Dorotáků, u Karličků, u Cestářů).⁶

3. Nalezený strojopis: charakteristika a obsah

Před zahájením terénního výzkumu s pomocí *Dotazníku* bylo nezbytné ustálit a sjednotit explorační metodu, k čemuž vedly společné porady tehdejšího dialektologického

⁴ Zkoumalo se ve 420 venkovských a 57 městských lokalitách, též ve 13 bodech zahraničních.

⁵ Některé položky byly omezeny na určitý region; v Čechách se jich celkově zkoumalo 1961, na Moravě 2219.

⁶ Celé znění *Dotazníku* bylo zveřejněno v dodatkovém svazku ČJA (2011, 38–217).

týmu. Jednotlivci prý měli k dispozici pracovní exemplář tiskopisu, do něhož si zapisovali doporučené znění otázek včetně navozujících kontextů (Voráč a Racková 1968, 316). Takovouto pomůckou byl i strojopis, jenž byl náhodně nalezen v dotazníku č. 657⁷ se záznamy z obce Suchý na Blanensku. V dané lokalitě byly uskutečněny tři výzkumy na začátku roku 1970, hlavním explorátorem byl Oldřich Ševčík, jak se dočítáme z úvodních listů příslušného *Dotazníku*. Právě tento explorátor je vlastnoručně podepsán i pod přiloženým strojopisem, obsahujícím otázky k 50 položkám, a můžeme ho tak označit za autora textu.

Strojopis je nadepsán názvem obce, je však pravděpodobné, že tytéž otázky byly uživány i v dalších (centrálně) středomoravských lokalitách, popř. že byly jen mírně upraveny, např. co se týče hláskové formy jazykových příkladů. Ty jsou uváděny v dialektologické transkripci (např. *mňech*), v textu lze ovšem nalézt pár nesrovnalostí⁸ (srov. *kotáry* × *zeleni* – zápis *i/y*, respektive scházející *-e*; *hóseňica* × *tchyně* – způsob zachycení měkkosti hlásky *ň*). Tyto drobné rozkoly, stejně tak chyby v interpunkci nebo zjevné překlapy svědčí o skutečnosti, že jde o pracovní podpůrný materiál, nikoliv o materiál pro foro externo. Strojopisný text byl místy ručně opraven a doplněn, a to modrou propiskou, zejména byly dodány znaky pro široké vokály, které autor neměl k dispozici na psacím stroji (např. *cegorka* → *cegorka*). Týmž způsobem byly připsány pokyny (např. u položky 1220 „údolí“: *načrtnite*) a návrhy na konkrétní odpovědi očekávatelné v místním dialektu. Otázky jsou psány spisovným jazykem, jen výjimečně jsou prostoupeny moravismy (u položek 1588 a 1670: *děcka*; u položky 2097: *dědina*), přičemž při přímé interakci s respondentem je užíváno vykání a formy generického maskulina.

Červenou propiskou jsou zapsány výsledky dotazování; jde o jednotlivá slova, slovní spojení, věty, místy i opis nebo specifikaci významu či kontextu (např. u položky č. 675: *měch širší, žok užší, vyšší*; 959: *mladi hoše se mosijou potškľobat a podrohi se još trhaji*; 1220: *hódoli je místo f krajiňe vohraňičeni ze stran stráňema*). Jindy je konkrétní forma zjištěná během rozhovoru v předepsané odpovědi podtržena (a neužívaná forma naopak přeškrtnuta), v takovém případě je místy ručně upraveno hláskosloví (např. dodáním znaku pro vokalickou délku, srov. 354: *cigorka*, opraveno na *cigórka*).

4. Metodologické aspekty nálezu

Přepis nalezeného strojopisu podáváme v závěru tohoto příspěvku, v následujícím rozboru na něj odkazujeme pomocí čísla položky. Dochovaný soupis nám do jisté míry podává svědectví o způsobu ptaní se na vybrané položky *Dotazníku*; již na tomto místě je však nutné upozornit, že ve skutečnosti mohly být otázky formulovány odlišně, a to s ohledem na potřeby konkrétního mluvčího. Obecně lze vydělit tyto kategorie dotazů:

1. dotazování se na formu pomocí slovního opisu významu (položky č. 651, 679, 731, 959, 1242, 1281, 1816, 1817, 2063, 2193);

⁷ První číslice (6) zařazuje obec do konkrétního nářečního areálu, v tomto případě do centrálně středomoravské nářeční podskupiny, další dvě číslice (57) vyjadřují pořadové číslo lokality v rámci dané oblasti.

⁸ Totéž platí o zápisech odpovědí, v nichž je počet chyb vyšší (např. redundantní vyznačení šířky u vokálů, nereflexování asimilačních změn /vlivem spisovného způsobu zápisu/).

2. dotazování se na význam konkrétního slova nebo slovního spojení (3, 111, 675, 1220, 1221, 1281, 1530, 1588, 1670, 1915, 2063, 2285);
3. dotazování se s využitím enumerace (679);
4. výběr slova/formy ze dvou nebo více nabídnutých možností (111, 354, 753, 1017, 1039, 1157, 1184, 1405, 1416, 1424, 1436, 1479, 1566, 1588, 1670, 1815, 1840, 1915, 1935, 2034, 2077, 2094, 2097, 2285, 2350, 2502);
5. dotazování se na slovo konfrontačně k jinému slovu významově blízkému (1039);
6. dotazování se na slovo konfrontačně ke spisovnému výrazu (1133, 1138, 2193);
7. dotazování se na znalost slova (3);
8. přeložení spisovné pasáže do místního nářečí (2387, 2602);
9. potvrzení náležitosti nářeční formy (1829);
10. doplnění slova v konkrétní formě do nedokončené věty (731, 959; patrně i 311–314);
11. dořečení neúplného slova (2240);
12. přímý dotaz na zkoumaný gramatický jev (1049 – určení gramatického rodu substantiva);
13. dotazování se na novost/stáří jevu (1840, 2077, 2502);
14. dotazování se na frekvenci jevu (1416, 1424, 1479, 1840);
15. zjišťování expresivity výrazu, popř. jeho situační zakotvenosti (1588, 1608, 1815–1817, 1840, 2077, 2509, 2629).

Hojně je též využita kombinace výše jmenovaných dotazů (takto třeba u položek č. 3, 111, 1416, 1424, 1479, 1588, 1815); lze předpokládat, že takto komplexní dotazy nebyly pokládány jako celek, nýbrž že byly respondentům předkládány postupně a že sekundární otázky byly buď upraveny, nebo dokonce zcela vypuštěny v závislosti na předchozí odpovědi.

Z přirozeného rázu položek by měl plynout zásadní rozdíl mezi dotazováním se na jevy lexikální oproti jevům gramatickým. Očekávali bychom, že zatímco u prvé skupiny se bude vycházet od významu k formě, u druhé bude právě forma stěžejní částí dotazu. Ve skutečnosti u obou skupin položek převládá dotazování založené na výběru ze dvou nebo více možností (viz např. lexikální položky č. 1157, 1479, 1566, 1588; gramatické položky č. 354, 1017, 1405, 1424, 1436).

Nutno upozornit, že v *Dotazníku* byly rozlišovány lexikální položky dvojího druhu, a to pomocí odlišné grafiky; jednak byly zjišťovány položky, u kterých se měla závazně klást otázka od formy k významu, jednak položky, u nichž se měla klást otázka opačným směrem, tedy od významu k formě. Dané doporučení, jež je uvedeno v úvodní části *Dotazníku*, však v daném strojopise není aplikováno důsledně; metoda není dodržena např. u položky č. 111 (měl být vyzkoumán název pro nevypalovanou cihlu, namísto toho je mluvčímu nabídnut výběr ze dvou možností, konkrétně slova *vepřovica* a *kot*), 675 (měly být zapsány lexikální dialektismy označující pytel na obilí, i v tomto případě byla však respondentovi předložena dvojice reprezentantů, a to *měch* a *žok*) nebo 1049 (u spodní části snopu je respondent přímo vybídnut k určení rodu slova *řét*, aniž by mu byl ponechán prostor pro výběr jiného pojmenování).

Ve strojopise jsou oproti původnímu zadání některé dotazy zúženy; příkladem je otázka na časová adverbia typu *brzo*, u nichž mělo být sledováno užití v kontextu *vstává brzo* ‚časně‘ oproti kontextu *přišel brzo* ‚zkrátka, zanedlouho‘, avšak dotaz byl nakonec

omezen pouze na první část otázky. Přestože v *Dotazníku* byly přímo uvedeny modelové věty, autor strojopisu se rozhodl namísto toho dát mluvčímu na výběr ze tří možností, u nichž následně ověřoval jejich užitelnost (*Užívá se některého slova častěji, nebo užijete těchto slov, jak vám právě napadne?*). Překvapí i formulace dotazu u položky „šilhavý člověk“, prvotně zaměřené na substantivní a adjektivní označení osoby s danou vadou, ovšem ve strojopise omezenou pouze na dotaz týkající se expresivity adjektiva *švidrák*; o nevhodnosti dotazu, kromě nesplnění zadání, svědčí mj. to, že šlo o položku lexikální, u níž měl explorátor postupovat od významu k formě. Ve skutečnosti však dotaz na příslušné substantivum a adjektivum položen dozajista byl, neboť v *Dotazníku* z dané obce máme k dispozici záznam, že se tu užívalo výrazů *švidrák* (expr.), *švidravé*, *švidraté*. Z toho lze vyvodit, že strojopis plnil patrně funkci podpůrného materiálu, jeho obsah tudíž výzkumník přizpůsoboval situaci, popř. ho využil až v rámci doplňovacího výzkumu s cílem dozkoumat některé položky nebo upřesnit odpovědi (např. co se týče expresivnosti odpovědi).

K rozšíření dotazu oproti *Dotazníku* došlo u položek „letnice“ a „těhotná“; zkoumání lexikální rozrůzněnosti u nich bylo provázáno s dotazem na expresivitu, užitelnost a generační rozdíly zjištěných výrazů. Obdobně je tomu u položky „snacha“, u níž však byl dotaz na situační zakotvenost doplněn analogicky k položkám „tchán“ a „tchyně“, u nichž mělo být podle originálního *Dotazníku* zkoumáno jednak neutrální označení, jednak užití familiární.

Důvodem pro změnu v metodologickém postupu při výzkumu určitých položek mohla být aktualizace na základě nabytých poznatků. V případě pojmenování pytle na obilí to mohlo být zjištění, že v daném areálu se užíval výhradně výraz *měch* (nikoliv *pytel*, resp. *pětel*) a že výraz *žok* označoval obal odlišné velikosti; k tomu srov. přípisek s poznatký získanými od respondenta: *měch širší, žok užší, vyšší*. Přesto je diskutabilní, zda jde o postup adekvátní, zjišťují-li se lexikální rozdíly mezi nářečím. Za ideální nelze pokládat ani uplatnění překladu vět do nářečí; tato metoda je dnes pokládána za překonanou, neboť spisovný ráz zadané věty může vést k potlačení nářečních prvků ve výsledné translaci.

5. Závěr

Nalezený strojopis i přes svůj nevelký rozsah představuje zajímavý zdroj informací o metodologických postupech uplatňovaných při dotazníkovém šetření v rámci celoúzemního výzkumu pro ČJA. Z charakteru otázek si můžeme udělat jasnější obrázek o tom, jak asi probíhalo dotazování na jednotlivé položky; porovnáním s původním *Dotazníkem* vyplynulo, že oproti zadání byly v tomto případě některé otázky pokládány odlišným způsobem, ne vždy se např. dbalo na doporučení ohledně postupu od významu k formě u lexikálních položek, jindy byly dotazy rozšiřovány na další aspekty užívání zjištěných nářečních výrazů a forem. Je možné, že důvodem těchto metodologických nedostatků byla skutečnost, že strojopis snad sloužil k doplňkovému sběru dat.

Pro současné výzkumníky je podstatné, že terénním pracovníkům byla ponechána jistá volnost ve formulování opěrných otázek – namísto vyčerpávajícího soupisu dotazů, který by byl plošně užíván všemi explorátory, si mohli jednotlivci sestavit vlastní materiál, nadto přizpůsobený příslušnému nářečnímu areálu zapojením místních nářečních

prvků do návodných kontextů. U současných výzkumů sice pokládáme za nezbytné se-stavení pevných kontur metodologických postupů, avšak – slovy autorů ČJA – s ponecháním možnosti „pružně přizpůsobovat otázky proměnlivým poměrům v různých čas-tech terénu“ (ČJA 1992, č 1, 18).

Přepis strojopisu

Přepsané otázky jsou uvedeny doslovně ve shodě s originálem, jen s drobnými úpra-vami. Bylo přistoupeno k opravě překlepů (např. *rolišena* → *rozlišena*), mezer a in-terpunkce (vč. zavedení trojtečky namísto více teček pro doplnění zjišťovaných forem), a to v souladu se současnými pravidly českého pravopisu. U jazykových dokladů byla využita kurziva namísto proložení, důsledně byla aplikována dialektologická transkripce a ručně zapsané poznámky byly odlišeny menší velikostí písma. Byla rovněž opravena místy chybně uvedená čísla položek a doplněny jejich názvy podle *Dotazníku*. Odpovědi zapsané červenou propiskou neuvádíme.

3 „kotáry“: Znáte slovo *kotáry*? Jaký je jejich význam?

111 „nevypalovaná cihla“: Nevypalovaná cihla je *vepřovica*, nebo *kof*? Mají tato slova stejný význam, nebo jsou – a jak – rozlišena?

311 „mísa: 2. sg.“, 859 „koza: 2. sg.“: Kočka stojí u *misě*, *mise*, *koze*, *koze*.

312 „mísa: 3./6. sg.“, 860 „koza: 3./6. sg.“: Kočka stojí u *misě*, *mise*, *koze*, *koze*. *Mlqvile sme vo misě, mise, koze, koze*.

313 „mísa: 1./4. pl.“, 861 „koza: 1./4. pl.“: Dvě *misě*, *mise*, *koze*, *koze*.

314 „mísa: 2. pl.“, 862 „koza: 2. pl.“: Pět *misě*, *misě*, *kozé*.

354 „cikorka“: Říkáte *cigorka*, nebo *cegorka*?

651 „perna (prostor po obou stranách mlatu)“: Jak se jmenuje prostor po obou stranách mlatu ohraničený dřevěnou stěnou asi 1 m vysokou? *přestodulek*?

675 „pytel na obilí“: Co je *mňech*, *žok*? Označují tato slova různý druh pytlů, je jeden užší a druhý širší?

679 „velké obilní síto (řešeto)“: Jsou různé druhy sít na čištění obilí, hrachu, jetelového semene. Je jejich souhrnné pojmenování *řičěca* a její druhy jsou *hóhrabečnica*, ...?

731 „shodit“: Na voze máte naloženo dřevo, kamení, písek. Před domem je musíte *zhodit*. Naložené seno, obilí musíte ...

753 „zelená píce“: Když vám došlo na jaře seno, dobytku dáte *zeleni*, nebo *zelený picó*?

959 „škubat“: Mladé husy ztrácejí peří. Musíte je ... Husu jste vykrmil a zabil. Musíte ji ... (má na sobě ještě peří). *trhat?* *škľobat?* *potšľobat?*

1017 „sít inf.“: Váš bratr obilí *sije*, nebo *seje*?

1039 „jarní obilí, zvl. pšenice“: Jarní pšenice je *jarka*. Ostatní jarní obilí je *jařena*, nebo *jařeně*?

1049 „spodní část snopu“: *Řét*, spodní část snopu, je rodu mužského, či ženského?

1133 „rajské jablíčko“: *Rajské jablíčko* je výraz spisovný. Vy říkáte ...

1138 „kedluben“: *Kedluben* je výraz spisovný. Vy říkáte ...

1157 „sklízet ovoce ze stromu“: Zralé hrušky musíte *česat*, nebo *trhat*?

1184 „pole“: Říkáte *pole*, či *rolí*, *role* (jedno)?

- 1220 „údolí (podélně otevřené)“: Co je to údolí (podélné, otevřené)? Načrtnite!
- 1221 „žleb“: Co je žleb? Načrtněte.
- 1242 „tůň a) klidná prohlubeň v proudící vodě, b) oddělená hlubší stojatá voda“: Jak nazvete klidnou prohlubeň v potoku či v řece? Jak se jmenuje hlubší stojatá voda?
- 1281 „mlází (mladý lesní porost)“: Mladý lesní porost jsou *smrčky*. Když je to porost ze samých listnatých lesních stromů, jsou to zase *smrčky*, nebo jinak?
- 1405 „vosa“: Říkáte *vosa*, či *vusa*, nebo obojí?
- 1416 „housenka“: Je *hósenka*, nebo *hóseňica*, nebo obojí? Co je častější?
- 1424 „frazol. byl na rybách“: *Běl na řebách*, či *na řeběch*? Jistě obojí. Která koncovka je častější?
- 1436 „hnízdo: 6. sg.“: Pták vyletěl z *hnízda*, či z *hnízďete*?
- 1479 „brzo a) Vstává brzo = časně, b) Přišel brzo“: Vstáváte *brzo*, *časně*, *skoro*? Užívá se některého slova častěji, nebo užijete těchto slov, jak vám právě napadne?
- 1530 „podzim (podzimek)“: *Podzemek* je začátek podzimu, konec, nebo znamená totéž co *podzim*?
- 1566 „je kluzko (při náledí)“: Při náledí řeknete: *klóže to, je tam náledí*, či *je tam hlatko, klůsko*?
- 1588 „tahat za vlasy“: Děcka byste chtěl: *chlópad za pačesę*, nebo *kódlat*? Je mezi těmi dvěma výrazy nějaký rozdíl, má některý výraz význam citový, např. ve zlosti za *pačesę* ..., když máte radost, tak je za *pačesę* ...?
- 1608 „šilhavý člověk a) substantivum, b) adjektivum“: Švidravý člověk je *švidrák*. Je to běžné slovo, či obsahuje v sobě citové zabarvení, pohrdání, ...?
- 1670 „prsa: 3. pl.“: Matka si přitiskla děcko k *prsum*, či k *prsám*?
- 1815 „snacha“: Manželka vašeho syna je vaše *nevjesta*, *mladá*, *snacha*, *vod miho sęna žena*? Kdy řeknete *snacha* a kdy použijete ostatních výrazů?
- 1816 „tchán a) v neutrálním označení, b) familiárně“: Jak vás oslovuje manžel vaší dcery a jak o vás mluví ve vaší nepřítomnosti? Řekne snad: to je můj *tchán*? Kdy užije výrazu *tchán*?
- 1817 „tchyně a) v neutrálním označení, b) familiárně“: Jak vaši paní oslovuje manžel vaší dcery? Ostatní viz č. 1816. Kdy použije výrazu *tchiňe*?
- 1829 „milý“: Řeknete *To je milé chlapec*, nebo jinak?
- 1840 „těhotná“: Když je žena těhotná, řeknete: *je hinači*, *je f tem*, *čeká rod'ino*, *je v hinim stavje*. Co je běžné, co je starší, rozlišují se nějak tyto výrazy, či jich použijete, jak vás to právě napadne?
- 1856 „jiný“: Řeknete *hiné*, *hinači*, *hináč*, či *jiné*, *jinači*, *jináč*? Jsou tvary *hiné*, *hinači* starší?
- 1915 „nemocný“: *Je nemocné*. Mohl byste říci *je maródné*? A jaký by to pak mělo význam? Nebo je to bez významového rozlišení?
- 1935 „vypláznout (jazyk)“: Nemocné děcko musí na doktora *vęplaznót jazęk*, či *vępláznót*?
- 2034 „dobré jitro!“: Ráno pozdravíte *dobri ráno*, či *dobri jitro*?
- 2063 „masopust“: Které období je masopust? Co jsou *vostatke*? Jsou to neděle, pondělí, úterý před Popeleční středou, nebo jenom úterý před Popeleční středou?
- 2077 „letnice (svatodušní svátky)“: Říkáte *svatodōšni svátke*, či *Svaté Dōch*? Jsou tyto výrazy nějak rozlišeny, např. že některého z nich užívá mladší generace, něco zní slavnostněji?

- 2094 „frazol. (hodně) lidí“: Říkáte *moc leďi*, či *moc leďo*?
- 2097 „bouda: 2. pl.“: Na dědině *bělo modz bódě*, nebo *bód’*?
- 2193 „relikty *h-* před *l-* (lípa, list, lávka)“: List na stromě je ... List papíru je ...
- 2240 „1. pl. m. živ. *-rj’*, *-ny’* (dobří, pěkní)“: *Klōci běli le...*, *dlō...* (1. pád množného čísla od přídavných jmen *lehký*, *dlouhý*).
- 2285 „jména rodinná (Jirka hajných)“: Říkáte *Jirka hěniho*, či *hěnu*, *Albin běl hěnu*? Je v tom nějaký významový rozdíl?
- 2350 „1. sg. m. ten“: *Ten strom*, či *tem strom*? Řeknete *po kems to házel*, či *po kims to házel*?
- 2387 „žádný“: *Žádný chlapec ji nemá rád* – přeložte tu větu do vašeho nářečí.
- 2502 „kde“: Řeknete *gde*, nebo *hde*? Je snad slovo *hde* starší?
- 2509 „odamtud“: Odešel *tamvodnekád*, *vocut’*, *vocat’*. Užívá se těchto jednotlivých výrazů v rozličných situacích, nebo mají všechny stejnou platnost?
- 2602 „Jaké spojky se vyskytují ve větách přípustkových? b) (Pořád má bolesti, ačkoli se léčí)“: *Pořád má bolesti, ačkoliv se léčí*: přeložte laskavě tuto větu do vašeho nářečí.
- 2629 „Užívá se dativu v těchto konstrukcích? b) Co máš (ruce / s rukou, na ruce)“: Kdy řeknete: *Co máš rōce*? *Co máš na rōce*? *Co máš s tō rōkō*? Nebo nerozlišujete situaci a řeknete to, co vás právě napadne?

Literatura

- Balhar J. (1963), *Syntaktická část dotazníku pro připravovaný Atlas českých nářečí*, „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná“, 12, s. 133–139.
- ČJA, *Český jazykový atlas*. (1992–2011), č 1–5, *Dodatky*, Praha, též online, <http://cja.ujc.cas.cz/e-cja/> (HTML verze), <https://cja.ujc.cas.cz/> (PDF verze), 24.01.2025.
- Dotazník, Česká dialektologická komise (1964–1965), *Dotazník pro výzkum českých nářečí*, Brno [interní materiál].
- Ireinová M., Voženílek V., Kubeček F., Vondráková A. (2025), *Metodika pro sběr dialektologického materiálu metodou přímého a nepřímého výzkumu*, Brno – Olomouc.
- Jančák P. (1987), *Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase*, „Slovo a slovesnost“, 48, s. 301–314.
- Kubeček F. (2025), *Obrázkový dotazník jako metoda moderního nepřímého výzkumu nářečí ve 21. století*, „Studia Slavica“, 29, s. 119–130, <https://doi.org/10.15452/StudiaSlavica.2025.29.0012>.
- Rubín A. (1973), *K ukončení výzkumu tradičních nářečí pro Český jazykový atlas*, „Naše řeč“, 56, s. 35–39.
- Šimečková M. (2024), *Archiv zvukových záznamů nářečních promluv*, Praha, též online, http://www.vedakolemnas.cz/sys/galerie-download/VKN-132_.pdf, 24.01.2025.
- Šimečková M. (2025), *Audiální data: sběr, archivace, katalogizace a příprava pro strojové učení*, [v:] *Metodika pro převod strukturovaných znalostí z oboru dialektologie do strojového učení*, red. M. Šimečková, Brno – Olomouc, s. 15–62, <https://www.jamap.cz/metodika>, 17.01.2025.
- Šimečková M., Temer Š. (2025), *K výzkumu obalovaného l v jižní podskupině východomoravských dialektů*, „Studia Slavica“, 29, s. 73–81, <https://doi.org/10.15452/StudiaSlavica.2025.29.0008>.
- Voráč J., Racková M. (1968), *Práce na Českém jazykovém atlase*, „Slovo a slovesnost“, 29, s. 312–318.

Piotr Bartelik

Uniwersytet Zielonogórski,

Instytut Filologii Germańskiej

ORCID: 0000-0002-6957-1819; e-mail: piotr.bartelik@op.pl

Kongruentna leksykalizacja jako jeden z podstawowych procesów mieszania kodów (*code mixing*) na przykładach języka kaszubskiego

Abstrakt: Artykuł opisuje proces kongruentnej leksykalizacji w kontaktach językowych kaszubsko-niemieckich na przykładzie konstrukcji kolokatywnych z czasownikami *běc* i *mieć*. Zaproponowany tu mechanizm mieszania kodów występujący w tych konstrukcjach łączy w sobie główne założenia metodologii typologiczno-strukturalnej i perspektywy uzualnej i może posłużyć do badań podobnie zbudowanych słowiańskich form dialektalnych. Przedstawione w artykule na przykładach kaszubskich procesy dekompozycji i leksykalizacji konstrukcji elementami z dwóch języków oraz inne tendencje rozwojowe mogą również wskazać na zależności procesów mieszania kodów i zapożyczenia.

Słowa kluczowe: kongruentna leksykalizacja, język kaszubski, mieszanie kodów, konstrukcje kolokatywne, metodologia uzualna.

Abstract: *Congruent lexicalization as one of the basics processes of code mixing on the examples from Kashubian language.* The article describes the process of congruent lexicalization in Kashubian-German language contacts on the example of collocative constructions with the verbs *běc* and *mieć*. The mechanism of code mixing occurring in these constructions proposed here combines the main assumptions of the typological-structural methodology and the usual perspective and can be used to study similarly constructed Slavic dialectal forms. The processes of decomposition and lexicalization of constructions with elements from two languages presented in the article, based on Kashubian examples, and other development trends may also indicate the relationship between the processes of code mixing and borrowing.

Keywords: congruent lexicalization, Kashubian language, code mixing, collocations, usage-based approach.

1. Wprowadzenie i cele

Niniejszy artykuł ma zwrócić uwagę na specyficzny mechanizm powstania notowanych dość powszechnie we współczesnej kaszubszczyźnie literackiej konstrukcji składających się z rodzimego czasownika *běc* oraz nominalnych orzeczników o bezsprzecznej proveniencji niemieckiej, takich jak *nót* ‘potrzebny’, *dót* ‘martwy’, *baf* ‘zdziwiony’,

parôt ‘gotowy’, *éra* ‘zaszczyt, duma’ lub konstrukcji czasowników *miec* (z dopełnieniami *rächt* ‘racja’ lub *éra*) czy *dac* lub *dostac bészét* (odpowiednio: ‘dać znać’ czy ‘dostać wiadomość’)¹, które zilustrować można następującymi przykładami:

- (1) *Jó jem dosta róczbã z Mùzeùm Westrzédnégo Pòmòrzégò* (pòl. Muzeum Pomorza Środkowego) *ze Slěpska, cobë zrèchtowac henë wëstawã, i do te w nôblëższym czasie **nót je** sã przëszëkòwac.* POM 2012 VI 41²
- (2) *Të sã w swòji trëmie nie mdzesz rozklôdała, bò niżòden robòk nie mdze miòł na ce tëli mòcë i òdwòdzi. Wiedno fëjn zakònzërowónò i wëfùlowónò a zasztopónò zilikònã tam, gdzie **je nót.*** POM 2013 VI 46
- (3) *Mëslòlbë chto, że kòzel **je** ju dównò **dót.** A nen żëje ë jesz lazy pò wsy, ë jak przòdë lat, jesz wiadła przekòzëje... Kò prawie ò negò drzewianégò kòzła jidze, chtëren klëkã abò klukã je zwóny.* POM 2016 X 27
- (4) *Dłòtego że Gwiòzdzka wnet tu bądze, tak jó musza wama doch co napisac, bo wa bë jesta mëslëla, że ten Kaszëba z Chòru już nie żëje. Ale on jesz **dót** nie **je**, ale je dosc szmidëch, a na nogach sa fajń trzimò.* POM 2020 VII-VIII 60
- (5) *Jó **bël** czësto **baf**, nie wiedzącë, że teròzka sprawë w ùrządze za numerczy sã zalòtwiò.* POM 2018 II 68
- (6) *Co jó gòdajã w swiece, kò ti niezrzeszóny Pëlckòwiòcë **są** czësto **baf**. – Na pitanie jó cë òdrzëkã pitanim. Mòże trzë roczi w jednym rokù fejrowac? – brifka zasmìòł sã pòd knérq.* POM 2013 V 68
- (7) *Jak zdrzec czedes i terò tam i tuwò wiedno jem rächtowa sã na wszëtkò i dniama a nocami **bëla parôt** na czas.* STEGNA 2021 III 19
- (8) *A równak czëj jeden rok sã kùńczy, a drëdzi zaccinò, **jesmë parôt** òbezdrzec sã za siebie i pòdrechòwac wëdarzenia: co më przëżëlë? czegò më bëlë swiòdkama? I co z tegò zapamiätómë?* POM 2014 I 50

¹ Podobnymi konstrukcjami, nieomówionymi w tym artykule ze względu na jego objętość, są szeroko poświadczane we współczesnej kaszubszczyźnie *bëc lóz* ‘dziać się’ (< niem. *los sein*) czy *bëc w sztãdze* ‘być w stanie, móc’ (< niem. *im Stande sein*), które powstały najprawdopodobniej w identyczny sposób. Artykuł ten skupia się na synchronii przedstawionych form, jednak zauważyć należy, że perspektywa diachroniczna pozwala na potwierdzenie tych i podobnych form już w materiałach Friedricha Lorentza (por. Lorentz 1924). Dowodzi to, że opisany tu proces kongruentnej leksykalizacji był mechanizmem bardzo produktywnym w kontaktach kaszubsko-niemieckich.

² Przeanalizowane tu konstrukcje zaczerpnięto z kaszubskojęzycznych tekstów miesięcznika „Pomerania” i dodatków literackich „Stegna” (lata 2012–2022; oznaczone odpowiednim skrótem, po którym podano rok, miesiąc i numer strony) należących do różnych gatunków tekstów. Są to więc teksty informacyjne (relacje, reportaże, wywiady), jak i publicystyczne (felietony). Zrezygnowano jednak z tekstów kaszubskich będących tłumaczeniami tekstów w języku polskim, aby wykluczyć jakiekolwiek interferencje składniowe.

- (9) *To bël taczi zwëk, że prezydent bël chrzestnym sódmégò knôpa. Dostôł téż jaczés dëtczi. To **bëla** wiôlgò éra dlô nas.* POM 2019 VII–VIII 49
- (10) *Më mielë z bracynama a sosterkama (razã 5 sztëk) bùchã z tegò, że më mòglë ze starkama razã mieszkac w jednëch chëczach. To **bëla** wiôlgò éra dlô naju. Wspòmnióny ju stark Sztëfan miôł rãkã za młodëch lat ùczidlë.* POM 2021 XII 48
- (11) *Tata, chcemë jachac ju dodóm, na dzysdniowé Kaszëbë – gòdò Érik. Jo, **môsz rëcht**, chcemë jachac... Ale rzeczesz mie, tatkù, jak më ju tam mdzemë, në na tëch dzysdniowëch Kaszëbach, jo? – prosy knôp.* POM 2012 IX 32
- (12) *Brifka wezdrzôł na lesnégò pëtajęcyma ôczama. – Niech sã nen twój ti góralëznë do sëta najé, tej nie mdze dlugò wara, czëj wiôldzi glód òn do swòjégò pòczëje. – **Môsz** të, lesny, **rëcht**! – riknqñ jem, jaż rutë w ôknach zadrëżalë.* POM 2018 III 68
- (13) *Jednégò dnia **dostôł** jem ùrządowi **bészët**, że móm sã stawic do szczëpianiô.* POM 2021 IV 67
- (14) ***Dostôł** òd niego **bészët** przez łącznika, że tam nalëze sã plac téż dlô niego. Mieszkôł tam jich drëch Klémenc, z chtërnym przed wòjnq chòdzëlë do miastowégò gimnazjum STEGNA* 2017 IX 19

Interpretacja tych konstrukcji jako syntaktycznych połączeń rodzimych czasowników z „wstawkami” czy zapożyczonymi elementami leksykalnymi wydaje się na pierwszy rzut oka perspektywą kuszącą, jednocześnie jest ona jednak przedwczesna. Nie tłumaczy bowiem mechanizmu ich kompozycji, która nie wynika z okazjonalnego użycia czy przejęcia pojedynczych leksemów, lecz stanowi rezultat bardziej złożonego procesu. Obu faktom przeczą dane leksykograficzne: w pierwszym przypadku jest to, jak wspomniano, dość wysoka frekwencja pewnych z podanych form³ we współczesnej kaszubszczyźnie, która wyklucza okazjonalne przełączanie czy mieszanie kodów. Z drugiej strony przyjąć należy, że nie wszystkie z analizowanych wyrazów funkcjonują poza wspomnianymi prymarnymi konstrukcjami⁴, co pozwoliłoby traktować je jako utrwalone zapożyczenia, por.:

- (15) *Jó jem **stojôł** czësto **baf** w bùtnowëch dwiërzach z nòdzejq, że mój drëch do mie wiëndze.* POM 2016 XII 48

³ Zauważyć można dość istotne dysproporcje w frekwencji analizowanych tu form. Konstrukcja *bëc dót* występuje w analizowanym korpusie rzadko w porównaniu z bardzo licznymi połączeniami *bëc parôt* czy *bëc nót*. Przyczyn tej zróżnicowanej frekwencji dopatrywać się można tak w semantyce, jak i w kaszubskich względach normatywnych (por. Bartelik 2019b).

⁴ Przedstawione w tym artykule połączenia czasowników *miec* i *bëc* określane są jako konstrukcje kolokatywne w tradycyjnym ujęciu, w którym znaczenie całej konstrukcji wynika ze znaczeń poszczególnych elementów. Odróżnia je to od konstrukcji idiomatycznych, gdzie semantyka całości nie jest sumą znaczeń ich części składowych.

- (16) *Karnowsczi jak nich zasłużył na éra intelektualnégo i mòralnégo prowadnika.* POM XI 2017 41
- (17) *Sq̣sôdce Baszë pòdnieslë emeriturã ò 5 złotëch. Starce Marce zôs ùjãlë 2 złoté, a jész brifce dała 5 za **halanié** tegò **bëszétu**. Takò pòdwëzka.* POM 2016 V 67
- (18) *Mało chto **pùszczół bëszét** ò wëdobiwczich planach kòle ùcha.* POM 2013 IV 13

Dokładniejsza analiza tych konstrukcji przynosi dalsze pytania stanowiące zarazem cele tego artykułu, które sformułować można następująco:

1) jakie procesy spowodowały powstanie tych specyficznych połączeń, jeśli wykazują one identyczną strukturę syntaktyczną jak ich niemieckie odpowiedniki (np. *nötig sein* ‘być potrzebnym’, *tot sein* ‘być martwym’, *baff sein* ‘być zdziwionym’, *parat sein* ‘być gotowym’, *Ehre haben* ‘mieć zaszczyt’, *Ehre sein* ‘być zaszczytem’, *Recht haben* ‘mieć rację’, *Bescheid bekommen* ‘dostać wiadomość’ czy *Bescheid geben* ‘dać znać’? Oczywiście można by porównać te formy z identycznie zbudowanymi polskimi ekwiwalentami typu *być potrzebnym/martwym/zdziwionym/gotowym* czy *mieć zaszczyt/rację* lub *dać znać*. Jednak takie porównanie nadal nie jest w stanie wytłumaczyć kombinacji rodzimych czasowników z elementami obcego pochodzenia;

2) jak zakwalifikować występujące w konstrukcjach z *bëc* orzeczniki, czy – jak w przypadku połączeń z *mieć* – ich obligatoryjne dopełnienia rzeczownikowe? Czy są to „wstawki” (innymi słowy: leksemy niezasymilowane), a może zapożyczenia?

3) jakie uniwersalia kontaktów językowych uzupełniać i potwierdzać może mechanizm powstania tych form?

Naszkicowane w tym artykule kierunki badań przeprowadzonych na kaszubskim materiale językowym zakładają, że odpowiedzi na wyżej postawione pytania przyniesie może analiza tych konstrukcji w kontekście procesu kongruentnej leksykalizacji stanowiącego jeden z trzech podstawowych typów procesów mieszania kodów wyróżnionych przez Pietera Muyskena (1997; 2000). Ponadto zauważyć można, że scharakteryzowane tu wyniki kontaktów językowych kaszubsko-niemieckich przyczynić się mogą do uzupełnienia kontekstu wielu uniwersalnych tendencji rozwojowych wywołanych kontaktami językowymi badanymi nie tylko w slawistycznych badaniach dialektologicznych. Zaznaczyć przy tym należy, że niniejszy artykuł ma charakter przyczynku metodologicznego i wiele spośród przedstawionych tu teorii mogło zostać z racji swej objętości tylko zasygnalizowanych, co jednak w żadnym stopniu nie wpływa na możliwość ich odniesienia do badanego materiału i szerszego zastosowania w analizach specyficznych konstrukcji dialektalnych.

2. Analizowany materiał językowy i metodologia badań

Wybór kaszubskiego korpusu językowego jako materiału do badań procesów kongruentnej leksykalizacji daje się uzasadnić wieloma faktami. Kontakty językowe kaszubsko-niemieckie mają, jak wiadomo, długą i zawiłą historię (przeglądowo w: Treder 2005; Abraham, Kątny, Bartelik 2022; Bartelik 2019a z dalszą literaturą tam zawartą),

a obecny na różnych etapach kontaktów bilingwizm kaszubsko-polski czy kaszubsko-niemiecki można określić jako dyglosję (por. Treder 2013, 421). Przyjmując terminologię zaproponowaną przez P. Muyskena (por. Muysken 2000), język polski czy niemiecki dominował na poziomie makro, co jednak nie wykluczało intensywnych kontaktów na poziomie mikro (osadnictwo niemieckie itp.). Oczywiście jest, że stopień znajomości L2 (niemieckiego czy polskiego) w następujących po sobie okresach kontaktów był silnie zdyferencjonowany i miał heterogeniczny charakter. Współcześnie bilingwizm kaszubsko-polski ma charakter równie niejednorodny, co prowadzi do powstania specyficznego dialektu mieszanego używanego najczęściej w komunikacji codziennej (por. Makurat 2007, 101–102; 2014). Kaszubski system językowy wykazuje, tak z perspektywy diachronicznej jak synchronicznej, sporą ilość (niejednokrotnie archaicznych) elementów słowiańskich występujących obok elementów proveniencji niemieckiej (por. przeglądowo w Bartelik 2019a; Popowska-Taborska, Boryś 1996). Dodatkowymi czynnikami „sprzyjającymi” różnym mechanizmom procesów zmian językowych, zwłaszcza tych wywołanych kontaktami językowymi, są także charakter języka kaszubskiego funkcjonującego przede wszystkim jako język mówiony oraz dość zdyferencjonowana i niejednorodna norma językowa (por. Treder 2006, 186–187). Wymienione tu czynniki sprzyjały (i w kontekście kontaktów kaszubsko-polskich nadal sprzyjają) różnorodnym procesom przełączania, mieszania kodów lub przejmowania jednostek leksykalnych czy gramatycznych.

Przy badaniu procesów przełączania lub mieszania kodów używa się różnego typu materiału językowego. Najczęściej są to korpusy językowe, które określić można jako prymarne, czyli uzyskane np. w czasie badań terenowych bezpośrednio od użytkowników danego języka. Równie często badany jest materiał pochodzący z różnych eksperymentów językowych. Analizowany tu korpus ma w takim kontekście charakter sekundarny, gdyż jako korpus języka pisanego podlega oczywiście wpływom kaszubskiej normy językowej. Jednak nie umniejsza to w żadnym stopniu jego przydatności czy reprezentatywności (por. Gullberg i in. 2009, 23–36, gdzie postulowane jest holistyczne podejście do różnego typu korpusów). Największymi zaletami takich korpusów jest ich dostępność i możliwość weryfikacji prezentowanych przykładów.

Metodologia badań tu prezentowanych opiera się, jak wspomniano, na typologii procesów mieszania kodów P. Muyskena (1997; 2000), która wpisuje się w strukturalistyczny paradygmat badań kontaktów językowych (zapoczątkowany przez Einara Haugena, por. Haugen 1950). Ten kierunek metodologiczny skupia się na opisie wyników kontaktów językowych w kontekście cech typologiczno-strukturalnych zaangażowanych języków. Drugi paradygmat, określane jako podejście socjolingwistyczne, nawiązuje do badań Uriel Weinreich (1953), która podkreślała w badaniu kontaktów językowych rolę pojedynczego użytkownika języka, kognitywnych mechanizmów indywidualnych i relacji użytkownika z szerszą wspólnotą językową. Pewne niedostatki obu perspektyw są krytykowane w nowszych pracach (np. Bidese 2023), które postulują podejście holistyczne, a więc łączące pewne parametry obu metodologii oraz podkreślające tzw. spojrzenie od dołu ku górze (*bottom-up*, por. Backus 1996). Podejście takie koncentruje się na opisie indywidualnych procesów kognitywnej recepcji i produkcji zachodzących w kontakcie językowym i zastosowaniu wyników tych badań w formułowaniu bardziej uniwersalnych teorii opisujących tendencje rozwojowe badanych elementów języka. Nie

neguje ono oczywiście całkowicie widocznych i weryfikowalnych parametrów typologiczno-strukturalnych, bardziej jednak skupia się na opisie i wytłumaczeniu procesów je kształtujących.

Zastosowanie perspektywy łączącej pewne parametry metodologii strukturalnej i uzualnej przedstawione poniżej pozwala na kompleksowe zbadanie mechanizmu powstawania, funkcjonowania i rozwoju analizowanych tu kaszubskich konstrukcji i ich elementów. Poza tym spojrzenie takie umożliwić może odniesienie wyników analizy do badania podobnie ukształtowanych konstrukcji.

3. Kontekst teoretyczny i mechanizm kongruentnej leksykalizacji

Przełączanie kodów (*code switching*) i mieszanie kodów (*code mixing*) są, obok procesu zapożyczenia, jednym z głównych mechanizmów wielowymiarowych i kompleksowych procesów kontaktów językowych, por.:

We use the term code switching (CS) to refer to the use of various linguistic units (words, phrases, clauses, and sentences) primarily from two participating grammatical systems across sentence boundaries within a speech event. In other words, CS is intersentential and may be subject to discourse principles. It is motivated by social and psychological factors. We use the term code mixing (CM) to refer to the mixing of various linguistic units (morphemes, word, modifiers, phrases, clauses and sentences) primarily from two participating grammatical systems within a sentence. In other words, CM is intrasentential and is constrained by grammatical principles and may also be motivated by socio-psychological factors (Bhatia, Ritchie 2004, 337).

W slawistycznych badaniach zdyferencjonowanych kontaktów językowych fenomeny przełączania i mieszania kodów (por. Augustyniak-Żmuda 2020) są opracowane w znacznym stopniu niż uwarunkowania, diachronia i synchronia czy normatywność lub uzualna funkcjonalność zapożyczeń. Powodów takiego stanu rzeczy upatrywać należy nie tylko w różnorodności definicji samego przełączania bądź mieszania kodów (por. Głuszkowski 2015; 2018), która obecna jest wciąż w lingwistycznych opracowaniach przejawów procesów przełączania czy mieszania kodów (por. także Myers-Scotton 1993, 4; Nunan, Carter 2001, 275; Poplack 2001, 2062). Rozwiązaniem tych dylematów może być przyjęcie podziału P. Muyskena, który przełączanie kodów określa jako proces operujący na poziomie intersyntaktycznym, a więc dyskursywnym bądź dialogowym, zaś mieszanie kodów – jako zjawisko intrasyntaktyczne działające w obrębie jednego zdania (por. Bhatia, Ritchie 2004, 337; Muysken 2000, 1). Mechanizmowi intrasyntaktycznego mieszania kodów przypisuje się zarazem spory potencjał eksplanacyjny (Lipski 1985, 3).

Kwestią dotąd słabo sygnalizowaną wydaje się poza tym silne przywiązanie do tradycyjnych pojęć lingwistycznych badań kontaktów językowych. Terminologia ta, mimo swej niezaprzeczalnej wartości, wykazuje pewne nieścisłości. Według Michała Głuszkowskiego (2015) Iryda Grek-Pabisowa 1999 w swoich badaniach wpływów polskich w gwarze staroobrzędowców pracuje z pojęciami i zjawiskami wyrazów zasymilowanych, kalk i wyrazów przejętych w niezmienionej postaci morfofonologicznej (Grek-Pabisowa

1999, 224–227), czyli z pojęciami obecnymi w lingwistyce od początków systematycznych badań kontaktów językowych. Głuszkowski (2015) słusznie podkreśla, że w takiej metodologii największym problemem jest przyporządkowanie tzw. wyrazów niezasymilowanych, określanych też jako „wstawki”, „cytaty”, w nowszej nomenklaturze, zwłaszcza anglojęzycznej, także jako *nonce borrowings* czyli ‘zapożyczenia chwilowe’. Ich obecność w kaszubszczyźnie sygnalizował już Friedhelm Hinze, określając je jako *Augeblicksentlehnungen* (por. Hinze 1965, 16). Problematyka ta, choć niewątpliwie niezwykle interesująca, wykracza jednak poza ramy tej pracy i jest przedmiotem wielu obszernych opracowań empirycznych (por. Kuźniak, Mańczak-Wohlfeld 2014),

Pewnym rozwiązaniem kwestii w miarę dokładnego rozróżnienia fenomenów przełączania czy mieszania kodów i szeroko pojętego zapożyczenia może być interpretacja tychże procesów z perspektywy diachronicznej i założenie istnienia pewnej potencjalnej ciągłości (kontinuum) tych zjawisk. Albert Backus (2005) uznaje wprost, że zapożyczenie i mieszanie kodów wzajemnie się nie wykluczają. Carol Myers-Scotton (1992) czy Boyd (1997) zakładają, że procesy przełączania czy mieszania kodów mają charakter prymarny, ufundowany oczywiście na zróżnicowanym bilingwizmie użytkowników danych języków określanych zwyczajowo jako L1 i L2. Czynniki warunkujące ewentualne przejście z bieguna CS do kategorii zapożyczenia mogą być: asymilacja morfologiczna (MacSwan 2000), frekwencja (por. Myers-Scotton 1993), rozprzestrzenienie (Poplack 2018), notowanie w słownikach (Muysken 2000) czy akceptacja użytkowników (Poplack, Sankoff 1984). Jak widać, większość z powyższych kryteriów ma charakter relatywny lub intencjonalny (najbardziej wyrazistym przykładem jest fakt odnotowania w słownikach), kryterium o największym potencjale weryfikacyjnym określana jest frekwencja (m.in. Hakimov 2021, 44).

Proces przejścia pewnych elementów języka z kategorii mieszania kodów do zapożyczenia jest możliwy, ale nie obligatoryjny. Założenie takiej możliwej ciągłości rozwiązuje problem zasadniczego przeciwstawiania procesów przełączania czy mieszania kodów i zapożyczenia. Traktowane one są więc jako mechanizmy różniące się głównymi cechami określanymi za pomocą pewnych kryteriów („dostępność” dla użytkowników bi- lub monolingwalnych, kompleksowość jednostek, frekwencja występowania czy stopień asymilacji), lecz stanowiące zarazem całość procesów zmian językowych wywołanych kontaktem z innym(i) językiem (językami).

Typologia procesów mieszania kodów służąca za podstawę teoretyczną tej pracy i wyróżniająca insercję, alternację i kongruentną leksykalizację zaproponowana została przez P. Muyskena (por. Muysken 1997). Proces kongruentnej leksykalizacji charakteryzowany jest jako: „The term congruent lexicalization refers to a situation where the two languages share a grammatical structure which can be filled lexically with elements from either language” (Muysken 1997, 362). Pierwotnie mechanizm ten odwoływany był do wariantywności języka standardowego i dialektu (por. Muysken 2000, 4). Dopiero później zaczął być stosowany w badaniach procesu mieszania lub przełączania kodów. Najogólniej mówiąc, polega on na równoległej leksykalizacji w ramach wspólnej dla L1 i L2 struktury gramatycznej. W toku takiej kongruentnej leksykalizacji elementy L2 pojawiają się w konstrukcji umieszczonej w zdaniu sformułowanym w L1. Na szczególną uwagę zasługują jednak przypadki, w których w ramach jednej struktury występują kombinacje elementów L1 i L2. Muysken (2000, 134) podaje przykłady konstrukcji z niderlandzkimi czasownikami i tongańskimi

elementami typu *używać rozsądku, dać znać czy odrobić lekcję*). Kwestią otwartą pozostaje jednak powód i mechanizm powstania takich konstrukcji.

Pieter Muysken (2000, 122–154) wyróżnia następujące cechy charakterystyczne procesu kongruentnej leksykalizacji:

- linearna i strukturalna ekwiwalencja pomiędzy L1 i L2,
- proces ten może obejmować wiele konstyuentów (jak i nie-konstyuentów⁵),
- brak łączliwości z pozostałymi elementami struktury (dyskursu),
- kongruentna leksykalizacja może dotyczyć wyrazów funkcyjnych,
- objęte nią mogą zostać też elementy selegowane (dopełnienia),
- proces ten może mieć charakter bidirekcyjny,
- leksykalizacja taka może mieć charakter anaforyczny i kataforyczny,
- istnieją pewne morfemy wspólne dla L1 i L2 (tzw. diamorfy),
- objęte nią elementy podlegają asymilacji,
- proces ten może być wywołany elementami L2,
- w wyniku tego procesu mogą powstawać kolokacje i idiomy zawierające elementy L1 i L2.

Dokładne zbadanie wszystkich parametrów wykracza poza ramy tego artykułu, jednak warto zauważyć, że tylko część z nich może być potwierdzona w omawianych konstrukcjach kaszubskich. Wskazuje to nie tylko na potrzebę ich weryfikacji, ale też uzupełnienia o inne mechanizmy, które mogłyby wytłumaczyć konkurencję rodzimych czasowników i elementów obcej proveniencji. Najważniejszą przesłanką do kongruentnej leksykalizacji jest według P. Muyskena (2000) ekwiwalencja linearno-strukturalna. W przypadku konstrukcji kaszubskich ma ona dwojaki charakter: z jednej strony zachodzi pomiędzy „wyjściowymi” konstrukcjami niemieckimi a kaszubskimi, z drugiej zaś – pomiędzy odpowiednimi formami polskimi i kaszubskimi, por. tab. 1.

Tabela 1. Zależności linearnej ekwiwalencji form kaszubskich, polskich i niemieckich

niemiecki	↓ <i>parat sein</i>	↓ <i>Recht haben</i>	↓ <i>Bescheid bekommen</i>
kaszubski	<i>parôt bëc</i>	<i>rëcht mieć</i>	<i>bészët dostac</i>
polski	↑ <i>być gotowym</i>	↑ <i>mieć rację</i>	↑ <i>dostać wiadomość</i>

Źródło: opracowanie własne.

Złożyć więc można, że poprzeplatane z okresami kontaktów kaszubsko-niemieckich etapy wpływów polskich mogły się przyczynić do utrwalenia wzorca omawianych konstrukcji zawierających rodzime czasowniki i elementy obcej proveniencji.

Wbrew twierdzeniu P. Muyskena przyjąć można, że kaszubskie konstrukcje zintegrowane są z pozostałymi elementami dyskursu, por.:

(19) *Jô zôs do nie: „Nie rozmiejesz tã prosto rzec jo?”, a òno wcyg łepã krący ë to swòje: „Jo... ne-e...”. Jô bël często baf.* POM 2012 V 68

⁵ Większość prac dotyczących mieszania kodów pracuje z pojęciem konstyuentów. Rozumieć je należy w tym ujęciu jako określenie jednostek (wyrazów lub grup wyrazowych) hierarchicznej budowy zdania.

(20) *Tak sobie mészlä, czë nie za wiele je w tim tornystrze mòjégò dzecka... **Je nót** co z niego wërzucëc.* POM 2013 IV 75

(21) *Chłop mùszi mieć maszinã dlô niego zrobioną. Do jachaniô. Czedë tej-sej przesadnie sã do autólka swòji bialczy, zdôrzô sã, że wërwie ze scanë pas, zdrzadelka mù nie do oczów pasëją (bialczy je mają do malowaniô mùnków) a czësto nie wié, docze mù **je nót** tëli różnëch schowków.* POM 2012 IV 67

Trudno uznać, że wymienione przykłady (podobnie jak wcześniejsze) nie są zintegrowane z pozostałymi częściami zdania czy dyskursu. Również zauważenie możliwości występowania kolokacji czy idiomów zawierających materiał L1 i L2 jest dalekie od określenia tła takiego procesu, zaś rodzime czasowniki *mieć* czy *bëc* trudno uznać za tzw. diamorfy, czyli morfemy wspólne dla L1 i L2. Stopień asymilacji kaszubskich *nót*, *baf*, *éra*, *parôt*, *rëcht* czy *bészët* można określić jako umiarkowany, gdyż substytucje w nich obecne nie mają charakteru istotnych zmian wyjściowej struktury fonologicznej.

Odpowiedzi na sformułowane na początku tego artykułu pytania powstać mogą z połączenia parametrów P. Muyskena z perspektywą uzualną skoncentrowaną wokół kognitywnych procesów indywidualnych użytkowników i ich uniwersalnych zastosowań. W badaniach procesów przełączania czy mieszania kodów perspektywa uzualna (reprezentowana m.in. przez Alberta Backusa 2003 i Nikolaia Hakimova 2021) postrzega konstrukcje jako innowacyjne kombinacje jednostek leksykalnych, które przeciwstawione mogą być „prostym” jednostkom leksykalnym w ramach kontinuum gramatyki i leksyki. To kontradykcyjne położenie na biegunach kontinuum nie implikuje jednak znaczących różnic w ich recepcji i produkcji w dyskursach bilingwalnych. Nikolai Hakimov (2021, 32) uważa, że ciąg morfemów (lub wyrazów) należący do pewnego schematu (konstrukcji) uzyskuje status porównywalny do statusu leksemu poprzez utrwalenie w zasobie użytkownika języka. Eugenio Gorla (2021, 547) stwierdza w nawiązaniu do tego, że poprzez frekwencję leksemu występujące w pewnych konstrukcjach wchodzą w trwałe relacje, dzięki czemu cała konstrukcja tworzy w zasobie leksykalno-gramatycznym użytkownika pewną całość (ang. *chunk*). Zachowanie konstrukcji jako swoistej całości nie wyklucza jednak możliwości jej dekompozycji (por. Hakimov 2021, 32). Założyć więc można, że w kontaktach kaszubsko-niemieckich konstrukcje kolokatywne typu *nötig sein* ‘bëc nót’, *baff sein* ‘bëc baf’, *parat sein* ‘bëc parôt’, *tot sein* ‘dót bëc’ lub *Ehre haben/sein* ‘éra mieć/bëc érá’, *Recht haben* ‘rëcht mieć’ czy *Bescheid geben/bekommen* ‘bészët dac/dostac’ w toku kontaktu językowego ulec mogły procesowi dekompozycji. Ich elementy werbalne, czyli czasowniki *sein* i *haben*, przyporządkowane zostały istniejącym już podstawowym kategoriom <BYĆ> i <MIEĆ>. Stephen Clancy (2010, 4), badając te kategorie na materiale słowiańskim, stwierdza, że są one kategoriami fundamentalnymi i skupiającymi wokół siebie tak koncepty leksykalne, jak i wyrażenia gramatyczne⁶. Równocześnie przyjąć można, że niemieckie czasowniki nie zostały „typowymi” elementami tych kategorii, głównie z powodu ich podstawowego dla danego

⁶ Rzecz jasna dotyczy to również kaszubszczyzny. Koncentrując się na konstrukcjach gramatycznych, można tu wymienić choćby archaiczne formy temporalne czasu przeszłego typu *jô jem bël* czy powstałe pod wpływem niemieckim formy typu *jô jem jachóny* czy *jô móm bëtë* (por. Bartelik 2015; 2018).

języka charakteru (i swej proveniencji). Rolę taką bez wątpienia odgrywają w tym kontekście kaszubskie czasowniki *bēc* i *miec*. Elementy nominalne tych form (*nót*, *baŕ*, *parót*, *dót*, *éra*, *rěcht* czy *běszét*) nie zostały najprawdopodobniej przyporządkowane istniejącym kategoriom (zbiorom), tylko utworzyły nowe⁷. Przy (re)produkcji tych form zakładać można proces selekcji rodzimych czasowników i ich łączenia z elementami obcej proveniencji (opisywany zazwyczaj jako *chunking*, por. Hakimov 2021, 31–32). Newell (1990, 7) opisuje ten proces jako mechanizm łączenia pojedynczych i mniejszych jednostek w większe jednostki. Prowadzi on według niego do hierarchicznej budowy pamięci językowej i stanowi zarazem podstawowy proces kognitywny w nauce języka oraz przy tworzeniu jakichkolwiek wypowiedzi.

Podsumowując zaproponowany tu mechanizm recepcji, dekompozycji i produkcji analizowanych konstrukcji, stwierdzić można, że czynnikiem o niewątpliwie ważnej roli była w tym przypadku wspomniana wyżej ekwiwalencja linearno-strukturalna, która w przypadku kaszubszczyzny miała wspomniany dwojaki charakter. Powstałe pod wpływem niemieckim formy kaszubskie nie „kolidowały” z odpowiednimi formami polskimi, co umożliwiło ich rozprzestrzenienie.

Przy próbie odpowiedzi na drugie postawione wyżej pytanie o kwalifikację nominalnych części badanych tu konstrukcji (wynik mieszania kodów o nietrwałym charakterze czy utrwalone zapożyczenie?) warto zwrócić uwagę na dwa zjawiska. Pierwsze z nich dotyczy występowania eliptycznych postaci badanych konstrukcji, por.:

(22) *Jak oczadzony slěchóm refrenu ě dwùch sztrofków frantówczi, dodac nót, dobrze zaspiéwóny!* POM 2012 IX 39

(23) *Baro jem rôd z tegò, że dostól jem zgòdã na kaszëbską wersjã òd spòdkòbiérców praw àutorszczich do òriginałnégò dokazu. Òd negò czasu z érà spiéwóm nen hit – wspòminô pò latach Ruszkòwsczi.* POM 2019 VI 43

Drugi proces polega na występowaniu dopełnień pierwotnych konstrukcji w innych formach, które mogą mieć również charakter kolokatywny, por.:

(24) *Sqşòdce Baszë pòdnieslë emeriturã ò 5 zlotëch. Starce Marce zôs ùjãlë 2 zloté, a jész brifce dała 5 za **halanié** tegò **běszétu**. Takò pòdwěžka.* POM 2016 V 67

Oba procesy świadczyć mogą o procesie przejmowania nominalnych elementów analizowanych konstrukcji do zasobu leksykalnego. Występowanie pierwotnych orzeczników w formach eliptycznych czy kombinacja dopełnień z innymi czasownikami (potencjalnie w formach kolokatywnych) wskazywać może na ich „oderwanie” od prymarnych konstrukcji. Zgodnie z zaprezentowaną tu teorią kontinuum procesów mieszania kodów i zapożyczenia stwierdzić można, że oba procesy mogą być przejawem funkcjonowania wspomnianych elementów jako samodzielnych jednostek systemu leksykalnego.

⁷ Taki tok myślenia wynika m.in. z tylko częściowej synonimii, np. *parót* i (skądinąd także zapożyczonego z niemieckiego) *fardich* // *fertich* czy *éra* i *bùcha*.

4. Podsumowanie i wnioski

Podsumowując naszkicowany w tym artykule mechanizm kongruentnej leksykalizacji w kontaktach językowych kaszubsko-niemieckich, stwierdzić można, że analizowane konstrukcje kaszubskie są szczególnymi przykładami procesów kongruentnej leksykalizacji. Ich specyfika polega na kombinacji rodzimych czasowników podstawowych konceptów językowych (<BYĆ> i <MIEĆ>) z elementami obcej proveniencji w konstrukcjach kolokatywnych, która jest wynikiem kognitywnych procesów dekompozycji, kategoryzacji, konceptualizacji i leksykalizacji (*chunking*). Na podstawie tych procesów wytłumaczyć można kookurencję elementów o różnej proveniencji w ramach jednej konstrukcji. Tym samym można zakwestionować pogląd, że chodzi w tych przypadkach o insercję ich nominalnych elementów.

W kontekście przedstawionych tu procesów kaszubskich założyć można, że procesy przełączania czy mieszania kodów i zapożyczenia tworzą pewne kontinuum. Analizowane przykłady mogą wskazywać na to, że leksemy pierwotnie związane w ramach konstrukcji wywodzących się z mieszania kodów pod wpływem różnych czynników zostają włączone do zasobu leksykalnego. W analizowanych przykładach wiąże się to być może z dwoma cechami: frekwencją i charakterem kolokatywnym. Przypuszczalnie omówione przykłady kaszubskich *éra* czy *bészét* funkcjonują już jako samodzielne leksemy. Kwestią otwartą, uwarunkowaną w przypadku kaszubszczyzny tak uzusem językowym, jak i tendencjami normatywnymi, jest przejście *nót*, *bař* czy *parôt* do zasobu leksykalnego.

W szerszym kontekście badań kontaktów językowych omówione tu procesy dowodzą konieczności integracji metodologii strukturalno-typologicznych, wraz z ich parametrami, z uzualnymi pozwalającymi na perspektywę *bottom-up*. Gruntowne wyjaśnienie indywidualnych procesów (re)kombinacji i kompozycji pewnych konstrukcji pozwolić może na sformułowanie czy uściślenie dotychczasowych uniwersaliów kontaktów językowych skupionych przede wszystkim na parametrach strukturalno-typologicznych. Tym samym podkreślić należy, że w żadnym przypadku nie oznacza to konieczności ich nieuwzględniania. Mogą one nadal stanowić istotną część zintegrowanej z perspektywą uzualną metodologii badań kontaktów językowych, która powinna zostać zweryfikowana na szerszym słowiańskim materiale językowym.

Literatura

- Abraham W., Kątny A., Bartelik P. (2022), *Kashubian – its Middle Low German heritage as superstrate*, „Glottology”, t. 13, 45–80.
- Augustyniak-Żmuda G. (2020), *Przełączanie kodów (code switching) w mowie przesiedleńców z województwa tarnopolskiego i stanisławowskiego mieszkających w regionie lubuskim*, „Sociolingwistyka”, t. 34, s. 261–273.
- Backus A. (1996), *Two in one: Bilingual speech of Turkish immigrants in the Netherlands*, Tübingen.
- Backus A. (2003), *Units in code switching: Evidence from multimorphemic elements in the lexicon*, „Linguistics”, t. 41(1), s. 83–132.

- Backus A. (2005), *Codeswitching and language change: one thing leads to another?*, „International Journal of Bilingualism”, t. 9 (3–4), s. 307–340.
- Bartelik P. (2015), *Das Verb bęc ‘sein’ und seine Funktionen im kaschubischen Tempus- und Genusssystem*, [w:] *To be or not to be? The Verbum Substantivum from Synchronic, Diachronic and Typological Perspectives*, red. M.L. Kotin, R.J. Whitt, Newcastle upon Tyne, s. 181–209.
- Bartelik P. (2018), *Sprachkontaktinduzierte Grammatikalisierung am Beispiel des polnischen und kaschubischen Tempussystems*, „Studia Germanica Posnaniensia”, t. 39, s. 7–34.
- Bartelik P. (2019a), *Geschichte und Gegenwart der kaschubisch-polnisch-deutschen Sprachkontakte*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 75, s. 29–43.
- Bartelik P. (2019b), *Zmiany językowe i kontakty językowe a system i norma (na przykładzie języka kaszubskiego)*, [w:] *Wortschätze und Sprachwelten. Beiträge zu Sprachtypologie, kontrastiver Wort- bzw. Wortschatzforschung und Pragmatik*, red. M.L. Kotin, Berlin, s. 115–132.
- Bhatia T.K., Ritchie W.C. (2004), *Bilingualism in South Asia*, [w:] *The handbook of bilingualism*, red. ciż, Malden, s. 780–807.
- Bidese E. (2023), *Sprachkontakt generativ: Eine Untersuchung kontakbedingten syntaktischen Wandels im Zimbrischen*, Berlin.
- Boyd S. (1997), *Patterns of incorporation of lexemes in language contact: language typology or sociolinguistics?*, [w:] *Towards a social science of language*, t. 2., wyd. G. Guy, C. Feagin, D. Schiffirin, J. Baugh, s. 259–284.
- Clancy S.J. (2010), *The Chain of Being and Having in Slavic*, Amsterdam.
- Głuszkowski M. (2015), *Typy przełączania kodów w społeczności polskich emigrantów na Syberii – mieszkańców wsi Wierszyna koło Irkucka*, [w:] *Słowianie na emigracji. Literatura–kultura–język*, red. B. Kodzis, M. Giej, Racibórz, s. 551–560.
- Głuszkowski M. (2018), *Mieszanie kodów w kontaktach języków blisko spokrewnionych*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo, prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie 2018*, red. Z. Greń, Poznań, s. 41–50.
- Goria E. (2021), *Complex items and units in extra – sentential code switching: Spanish and English in Gibraltar*, „Journal of Language Contact”, t. 13(3), s. 540–572.
- Grek-Pabisowa I. (1999), *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka i obyczajów*, Warszawa.
- Gullberg M., Muysken P., Indefrey P. (2009), *Research techniques for the study of code-switching*, [w:] *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-Switching*, red. B. Bullock, A.J. Toribio, Cambridge, s. 21–39.
- Hakimov N. (2021), *Explaining Russian – German code – mixing: A usage – based approach*, Berlin.
- Haugen E. (1950), *The analysis of linguistic borrowing*, „Language”, t. 26, s. 210–231.
- Hinze F. (1965), *Wörterbuch und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Pomoranischen (Kaschubischen)*, Berlin.
- Kuźniak M., Mańczak-Wohlfeld E. (2014), *Angielskie wyrazy okolicznościowe w polszczyźnie*, „LingVaria”, r. 9, nr 1, s. 69–79.
- Lipski J. (1985), *Linguistic aspects of Spanish-English language switching*, Tempe.
- Lorentz F. (1924), *Teksty pomorskie (kaszubskie)*, Kraków.
- MacSwan J. (2000), *The architecture of the bilingual language faculty: Evidence from intrasentential code switching*, „Bilingualism: Language and Cognition”, t. 3(1), s. 37–54.
- Makurat H. (2007), *Bilingwizm na kaszubskim obszarze językowym. Biuletyn Rady Języka Kaszubskiego*, nr 1, 97–104.

- Makurat H. (2014), *Interferencje gwar kaszubskich w polszczyźnie w zakresie fleksji werbalnej obserwowane u osób bilingwalnych*, „Prace Językoznawcze”, t. 16(4), s. 67–79.
- Muysken P. (1997), *Code-switching processes: Alternation, insertion, congruent lexicalization*, [w:] *Language choices: Conditions, constraints, and consequences*, red. W.M. Pütz, Amsterdam, s. 361–381.
- Muysken P. (2000), *Bilingual speech: a typology of code-mixing*, Cambridge.
- Myers-Scotton C. (1992), *Comparing codeswitching and borrowing*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development”, t. 13 (182), s. 19–39.
- Myers-Scotton C. (1993), *Social motivations for codeswitching: Evidence from Africa*, Oxford.
- Newell A. (1990), *Unified theories of cognition*, Cambridge.
- Nunan D., Carter R. (2001), *Teaching English to speakers of other languages*, Cambridge.
- Poplack S., Sankoff D. (1984), *Borrowing: The synchrony of integration*, „Linguistics”, t. 22, s. 99–135.
- Poplack S. (2001), *Code switching (linguistic)*, [w:] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, red. N.J. Smelser, P.B. Baltes, Amsterdam, s. 2062–2065.
- Poplack S. (2018), *Borrowing: Loanwords in the speech community and in the grammar*, New York.
- Popowska-Taborska H., Boryś W. (1996), *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa.
- Treder J. (2005), *Historia kaszubszczyzny literackiej. Studia*, Gdańsk.
- Treder J. (2006), *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, wyd. 2, popr. i poszerz., Gdańsk.
- Treder J. (2013), *Przeznaczenie, zawartość słownika i sposób opracowania*, [w:] *Wielki słownik polsko-kaszubski*, t. 1, E. Gołąbek, Gdańsk, s. 7–18.
- Weinreich U. (1953), *Languages in contact. Findings and problems*, New York.

Людмила Колєсник

Національна академія наук України

Інститут української мови, Київ

ORCID: 0000-0003-3321-2942; e-mail: nezabydka.86@gmail.com

Materiały do osiągnięć leksykografii słowiańskiej

JEZYK: українська мова;

TYTUŁ: *Матеріали до словника подільського говору*;

AUTOR / AUTORZY: упорядник І. В. Гороф'янюк;

MIEJSCE i ROK wydania: Вінниця, 2021;

Nr ISBN: 978-966-949-766-6;

LICZBA HASEŁ: реєстр словника формують 7652 словникові статті;

TYP i UKŁAD HASEŁ: алфавітний порядок словникових статей, перехресні відсилання;

BUDOWA ARTYKUŁU HASŁOWEGO: словникова стаття складається із реєстрового слова, відтвореного засобами української графіки із зазначенням наголосу, стислої найнеобхіднішої граматичної інформації (наприклад, позначено збірні іменники, що вживаються лише у формі множини, до окремих дієслів подано вид, видові пари об'єднано в одній статті), лексико-граматичних та стилістичних ремарок, що сигналізують про сферу використання слова, особливості його уживання. Семантика реєстрового слова витлумачена лексичним відповідником літературної мови, за його відсутності – значення пояснене описово. Для запозичень указано мову-джерело. Полісемічні слова репрезентовано в одній словниковій статті, омоніми – у різних. Варіанти слів (фонетичні, морфологічні, словотвірні) розмежовано як окремі реєстрові слова з покликаннями. Лексикалізовані словосполучення подано в тих статтях, що й їхні опорні компоненти. За наявності ілюстративного матеріалу представлено приклади слововживання в мовленні носіїв говірок. Зазначено локалізацію словоформ і їхніх значень.

UWAGI: «Матеріали до словника подільського говору» – зведена праця, що об'єднала лексикографічну інформацію із трьох джерел: «Словника діалектної лексики Вінничини», який налічує 6242 словникові статті, що акумулюють матеріал із 291 н. пп. Вінницької області (саме віднайдення машинописного примірника цієї праці, яку довгий час вважали втраченою, став поштовхом до упорядкування

зведених матеріалів), «Словника буковинських говірок», який містить дані із 23 н. пп. Кельменецького та Сокирянського районів Чернівецької області, що охоплюють подільський мовний ареал, та «Словника українських говорів Одещини», у якому представлено лексику з 72 н. пп. Одеської області, які, за даними Атласу української мови, є південноподільськими говірками. Це словник диференційного типу, до якого увійшли слова, які мають словотвірні, морфологічні, семантичні, фонетичні чи акцентуаційні відмінності від літературних назв: подільські діалектизми різних типів зі 386 н. пп., записані в II половині XX ст. Докладно подано лексику різних сфер матеріальної та духовної культури Поділля: термінологічну (зокрема сільськогосподарську, ремісничу), ботанічну, зоологічну, орнітологічну, назви явищ природи, комплекс діалектних вигуків. Крім цього у словнику віднаходимо говіркові фразеологізми. Праця має вагоме теоретичне і практичне значення: вона містить цінну інформацію не лише для діалектологів, а й для фольклористів, етнографів та істориків. Матеріали словника можуть бути використані в лінгводидактиці середньої і вищої школи.